

2008

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΙΑ'

1969

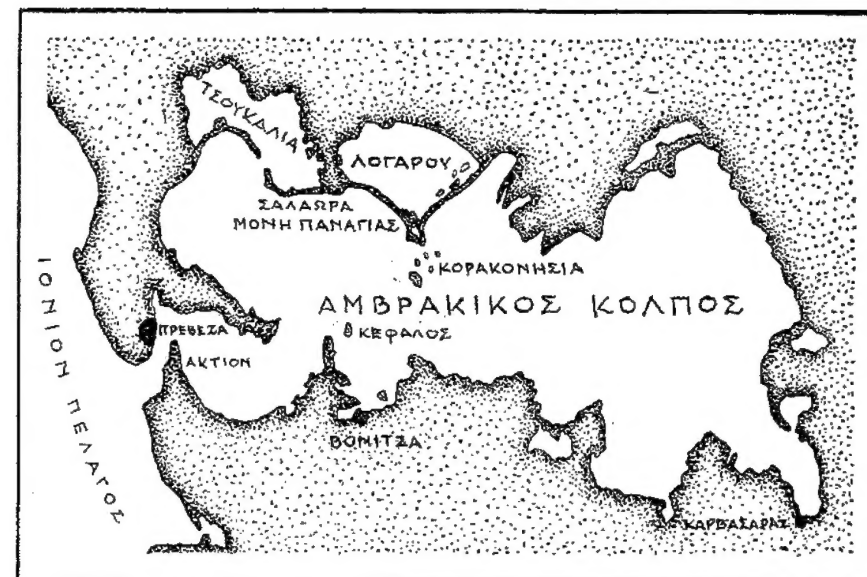
ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ",

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ

9895
61478

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΑΚΟΝΗΣΙΑΣ

α) *Θέσις και ονομασία.* Ἡ Ἄρτα ἔχει ἐπίνειον ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀράχθου τὴν Σαλαώραν, ἀπέχουσαν ἀπ' αὐτῆς περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα. Στενοτάτη τεχνητὴ λαορὶς μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *ράμμα*¹—προφανῶς λόγῳ τῆς ἰσχνότητος αὐτῆς—συνδέει τὴν Σαλαώραν πρὸς μικρὰν νησίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1). Ἡ νησίς ὀνομάζεται εἰς παλαιὰ ἔγγραφα *Κορακονήσιον*²

¹ Πρβλ. W. M. L e a k e, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201 (Thread).

² «Κοράκων νῆσος» ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου (VIII 25, 2) ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ ποταμὸς Λάδων ἐκβάλλει εἰς τὸν Ἀλφειόν. Πρβλ. καὶ W. M. L e a k e, Travels in the Morea II, σ. 74, σημ. 6. Ὡς *Κορακονήσιον* ἀναφέρεται ἡ ἡμετέρα νησίς ἢ μᾶλλον χερσονησίς ὑπὸ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (E. Z i e b a r t h, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπειρῷ, Ἠπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116). Ὁ Κυριακός, ἐπισκεφθεὶς τὸ δεύτερον τὴν Ἄρταν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1436, περιγράφει κυνήγιον αὐτοῦ, ὅπερ ἐπεχείρησεν εἰς Κορακονήσιον μετὰ τοῦ δεσπότη τοῦ Καρόλου Β' τοῦ Τόκκου. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μεταφράσας εἰς τὰ Ἠπειρωτικά Χρονικά τὴν σχετικὴν λατινικὴν φράσιν *piscosum exiguum Heronesum* κακῶς ἀπέδωκεν αὐτὴν ἑλληνιστὶ διὰ τῆς φράσεως «ἰχθυοβριθὴ μικρὰν Ἠρόνησον» δέον μικρὰν χερσόνησον, (*her[s]onesum*), ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη εἵπομεν, περὶ χερσονησίδος μᾶλλον πρόκειται.

καὶ Κορακονήσων¹, ὑπὸ νεωτέρων δὲ λογίων, ἀτόπως, Κορωνησία². Ἐκ τῆς ὀνομασίας δὲ τῆς νησίδος ἔλαβε καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς μονὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ τιμωμένη Παναγία τὴν ἐπὶ κλησὶν Θεοτόκος ἡ Κορακονησία³ ἢ Κορακοννησαία⁴

¹ Ὡς Κορακονήσων ἀναφέρεται ἡ νησίς μας εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1521 γραφέν χρονικόν, τὸ ἐπιγραφόμενον «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθέν δηλοῦν περὶ τῆς Σκῆτεως... Δουπιάνου καὶ Σταγῶν». Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ L. é o n H e u z e y ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France, τ. IX (1875) σ. 232-251 (τὸ Κορακονήσων εἰς σ. 240) καὶ ἐν H e u z e y - D a u m e t, Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1874, τ. I σ. 441-447. Ἱστορικὸν σχολιασμὸν τοῦ χρονικοῦ ἤρχισεν ὁ Ἰω. Βογιατζίδης ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 1 (1924) σ. 139 ἐξ. καὶ 2 (1925) σ. 149 ἐξ. Περὶ Α. Βρανούσης, Χρονικά Ἡπείρου, 1962, σ. 105 ἐξ. Ὁ αὐτὸς Α.Β. ἐκδίδει ἐκ κώδικος τοῦ Λένινγκρανδ πληρεσ τὸ ἐν λόγῳ κείμενον ἐν Ἑπ. Μεσ. Ἀρχ. τ. 16.

² Σε ρ α φ ε ἰ μ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς πόλεως Ἀρτης κλπ. Ἀθῆναι 1884, σ. 170 καὶ 321. Βλέπε καὶ κατωτέρω τὰς ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, ἐνθα ἡ Παναγία φέρεται δις ὡς Κορωνησία. Σημειώνομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τοῦ P o u q u e - v i l l e (Voyage de la Grèce II, Paris 1826, σ. 318) ὀνομάζεται ἡ νησίς ἀπλῶς Κόρακας, ὑπὸ δὲ τοῦ L e a k e (Travels in Northern Greece I, London 1835) ὀνομάζονται ὁρθῶς Κορακονήσια τὸ σύνολον τῶν 4 ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ νησίδων.

³ Ὡς Κορακονησία ἀναφέρεται ἡ μονὴ ἥδη εἰς 2 σημειώσεις τοῦ ἔτους 1193 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 χειρογράφου ἐπὶ περγαμνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Ν.Α. Βέη, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 21). Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἔχει ὡς ἐξῆς: ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας καὶ ὡς ἐξῆς: ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας

IC	XC	Ἐπληρώθη ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας
N	K	ἐν μηνὶ αὐγούστῳ β', ἡμέρᾳ β', ἡνδικτιῶνος α' (γρ. ια') ἔτους ς' ψ α' ἡ' τοι 1193].

Ἄλλα σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι γραφεὺς τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Νικητάς Σγουρόπλος, χορηγὸς δὲ καὶ ἀφιερωτὴς τοῦ κώδικος ὁ Μελέτιος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος, τῆς αὐτῆς προφανῶς μονῆς. Ὡς Κορακονησία ἐπίσης ἀναφέρεται ἡ μονὴ καὶ εἰς Πατριαρχικὸν γράμμα Ἱερεμίου τοῦ Α' γραφέν τὸ 1530 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 13 (1937) σ. 192-196.

⁴ Ὡς Κορακοννησαίαν ἀναφέρουσι τὴν μονὴν δύο σημειώματα χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἰ. Σακελλίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194 καὶ σ. 37 ἀρ. 195).

Τὸ πρῶτον τούτων ἔχει ὡς ἐξῆς:

† ἐκοιμήθη δ... ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατρὸς ἡμῶν κύρις Γερώντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ ς' 758' († 1457) ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἡνδικτιῶνος ι'...

Τὸ δὲ δεύτερον:

ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ α'χο' [1670] τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοῦς Κωστακένους εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακοννησαίαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους... κλπ.

καὶ ὑπὸ νεωτέρων λογίων, ἀτόπως, Κορωνησία¹. Τέλος εἰς ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ μοναστήριον Κορακονήσια².

Ἡ Μονὴ εἶναι σήμερον διαλελυμένη, τὸ καθολικὸν αὐτῆς ὅμως, εὐρισκόμενον, ὀλίγα μέτρα ὑπεράνω τῆς θαλάσσης ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, λειτουργεῖ ἕως σήμερον ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μικρᾶς κοινότητος τῆς νησίδος, ἣτις ὑπὸ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κινουμένη ἐθεώρησε, δυστυχῶς, καθήκον της νὰ προβῇ ἐσχάτως (1962) ἄνευ ἀδείας, οὐ μόνον εἰς μερικὴν ἐξωτερικὴν ἀσβεστόχρυσιν τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ προσθήκην κιονοστηρίκτου προστώου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 12).

β) *Μνεῖται τῆς μονῆς*. Περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας ὑπάρχουσι πλείονες εἰδήσεις³ ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐξ αὐτῶν εὐρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 ἐπὶ περγαμνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, ἀνάγεται δ' αὕτη εἰς τὸ ἔτος 1193⁴, ὁπότε καθηγούμενος τῆς μονῆς ἦτο ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ εἶναι προγενεστέρᾳ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἰδρύθη; Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Α. Βρανούσης μὲ ἐπληροφόρησεν, ὅτι ὁ Παναγ. Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν ἀνέκδοτον του εἰσέτι «περιγραφὴν τῆς Ἡπείρου» θεωρεῖ τὴν μονὴν ὡς κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνος στηριζόμενος ἐπὶ σιγίλλιου ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Rouqueville. Ἐρευνήσας σχετικῶς δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω παρὰ Rouqueville τὸ σιγίλλιον τοῦτο⁵. Ἡ παρασχεθεῖσα ἐν-

¹ Ὁ τίτλος οὗτος εἶναι προφανῶς νεώτερον λόγιον κατασκευάσμα (ἀναφέρεται ἤδη εἰς ἔγγραφον τοῦ Γ. Μαλάμου ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1830, Ἡπειρ. Ἑστία II' (1964) σ. 586) υἱοθετηθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἀρτης Σε ρ α φ ε ἰ μ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς Δοκίμιον ἱστορικῆς τιнос περιλήψεως τῆς... πόλεως Ἀρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 13, 170, 321. Ἐπανέκδοσις Ἰ. Τσουτσίνου, Ἀρτα 1962, ἀντιστοίχως. Τὸν Σεραφεῖμ ἠκολούθησε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος γράφων περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας (Ν. Σιών 48, 1953, σ. 92). Περὶ τοῦ ἀτόπου τῆς ὀνομασίας Κορωνησίας βλ. καὶ Ἡλ. Βασιλᾶν, Ἡπειρωτ. Ἑστία 4 (1955) σ. 467-68, ὅστις βεβαιώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι ὀνομάζουσι τὴν Μονὴν Κορακονησίαν καὶ Κορακονησίαν.

² Βλ. Κ. Σ. Κώνσταν, Ἡπειρωτ. Ἑστία, τ. II' (1964) σ. 579, 580, 582, 583, 584.

³ Τὰς περισσότερας ἐξ αὐτῶν κατέγραψε παλαιότερον μὲν ὁ συνάδελφος κ. Α. Ζακυθηνὸς ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 193 ἐξ. ἐσχάτως δὲ ὁ κ. Κ. Α. Κώνστας ἐν Ἡπειρ. Ἑστ. τ. II' (1964) σ. 577-78.

⁴ Βλέπε τὸ κείμενον τῆς σημειώσεως εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωσιν τῆς σ. 4

⁵ Ὁ Rouqueville ἐν Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponnesus or the Morea in the years 1814-16, London 1822, σ. 14 ἀναφέρει ὅτι «εἰς μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν νήσων ἔξω τῆς Σαλαγόρας ὑπάρχει ναὸς καὶ κελλία μοναχῶν τινῶν τοῦ τάγματος τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, κυριαρχοῦντος ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τῶν ὁποίων καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος»· τοῦναντίον ὁ L e a k e (Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201) ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν δασώδη χερσόνησον, ἣτις προβάλλει εἰς τὸν κόλπον ὑπάρχει Μετόχι τῆς Παναγίας».

τούτοις παρὰ τοῦ Ἀραβαντινοῦ χρονολογία (11^{ος} αἰ.) δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνοκριτικῶν κριτηρίων. Ὅλως ὅμως ἀπαράδεκτος τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Σεραφεῖμ¹, ἡ στηρικθεῖσα, ὥς λέγει, ἐπὶ μαρτυρίας «γρηραίου καὶ εὐλαβοῦς τινος ἡγουμένου αὐτῆς, ἀποβιώσαντος τὸ 1855, Δωροθέου τοῦ ἱερομονάχου, ἀποφαινομένου, ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ὠκοδομήθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος».

Δευτέραν περὶ τῆς μονῆς εἵδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς, 243 ἔτη μετὰ τὴν πρώτην, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Γράφει λοιπὸν οὗτος², ὅτι κατὰ τὸ κυνήγιον, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1436 μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου (Β' τοῦ Τόκκου) εἰς Κορακονήσιον, ἐπισκέφθη μετ' αὐτοῦ «τὸν ἱερὸν καὶ περίοπτον ναὸν τῆς μακαρίας Παρθένου (= Παναγίας) κατοικούμενον ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (= ὀρθοδόξου) θρησκείας» ἐτέλεσε δ' αὐτόθι καὶ λειτουργίαν «κατὰ τὰ ἐκεῖ ἔθιμα παρουσία καὶ τῶν πριγκίπων». Προσθέτει δ' ἐπίσης, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ναοῦ βραχὺ ἐπίγραμμα (= ἐπιγραφὴν) γεγραμμένον δι' ἀρχαίων ἀττικῶν γραμμάτων, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς αὐτὸν αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς Κάρολος. Εἶχε δὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ὥς ἑξῆς:

*Κλαυδία Βερονίκη ἐτῶν κδ', χαῖρε*³.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνείας τῆς μονῆς πρέπει νὰ συγκρατήσωμεν α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, δηλαδὴ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, συνεκέντρωνε περὶ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος πλείονας μοναχοὺς καὶ β) ὅτι διέσωζεν ἀκόμη ὁλόκληρον τὸ μαρμαρίνον αὐτοῦ δάπεδον (βλ. κατωτέρω), μία τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου ἔφερε χαραγμένην τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν ρωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν.

¹ Δοκίμιον περὶ Ἀρτης κλπ., σ. 170-171.

² E. Ziebart, ἐν Ἑπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116. Ἴδου πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον: *Venero divo albescente die ad sacrum et conspicuum beatae Virginis sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt, sacris de more principibus coram exactis breve hoc marmoreum ad pavementum epigramma antiquis et atticis quoque litteris Karolo ipso indicante rege comperimus Κλαυδία Βερονίκη sic sonant latine: Claudia Veronice annorum XXIII salve*. Ἡ ἐν τοῖς Ἑπειρωτικοῖς Χρονικοῖς ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ κειμένου χωλαίνει δυστυχῶς εἰς πλείονα σημεῖα. Πλὴν τοῦ ἤδη εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 3 σημειωθέντος λάθους μεταφράσεως τοῦ Heronesum εἰς Ἡρόνησον καὶ τὸ conspicuum sacellum δὲν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ ἀπλῶς εἰς ἐπιφανὴ ἀλλὰ εἰς περίοπτον ναόν, διότι τοιοῦτος εἶναι πράγματι ὁ εἰς ὑψηλὸν τῆς νήσου σημεῖον ἰδρυμένος ναὸς τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις ἐπίσης sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt δὲν ἔπρεπε ν' ἀποδοθῇ διὰ τοῦ ναὸς τιμωμένῳ ὑπὸ μοναχῶν τινων τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ διὰ τοῦ «κατοικουμένῳ ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (= ὀρθοδόξου) θρησκείας».

³ Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν κατέρθωσα νὰ ἀνέρω εἰς τὸ Corpus, ἵσως νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ Epigrammata graeca reperta per Illyricum τοῦ Κυριακοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις.

Εἴκοσι καὶ ἓν ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν Κορακονήσιον, ἦτοι τὸ 1457 βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα κώδικος τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος¹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

† ἐκοιμήθη δὲ καὶ ὁ τοῦτο [τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου] ὑποτακτικὸς καὶ ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ 5956 (+1457) ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ι' ... κλπ.

Κατὰ ταῦτα ἡγούμενος τῆς Μ. Κορακονησίας μέχρι τοῦ 1457 ἦτο ὁ Γερόντιος.

Ἐτι ἀργότερον τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων² ἀναφέρει, ὅτι μοναστὴς τις τοῦ Μετέωρου κατὰ τὰ ἔτη 1481-82, ὀνόματι Γαλακτίων, «διὰ χρημάτων ἐπισπάσας ἑαυτῷ τὴν ἡγουμενείαν ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἀρχουσι (δηλ. τοῖς Τούρκοις) ἐξώσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου καὶ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος καὶ ἀποθανὼν «ὡς περ νῦν» (1521) δρᾷται τυμπαριαῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς τόποις τῆς Ἀρτης, εἰς τὸ Κορακονήσιον». Δὲν εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον οὔτε καὶ πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ Γαλακτίωνος θὰ ἔκειτο ἐν τῇ μονῇ, ὥς ὑποθέτει ὁ Βογιατζίδης (ἔ. ἀ. σ. 182), ἀλλὰ θὰ εὗρίσκετο ἀπλῶς εἰς τὴν αὐτὴν νησίδα ἐκτεθειμένος εἰς τὸ ὑπαιθρον.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας εἵδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἀποκείμενον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπ' ἀριθμ. Γεν. Εὐρετηρίου 253. Τὸ γράμμα τοῦτο, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ συναδέλφου κ. Δ. Ζακυνθινοῦ³, πρέπει νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' ἐν Ἀρτῇ τὸ 1530, ἦτοι κατὰ τὴν καὶ ἄλλως μαρτυρουμένην⁴ ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τῆς πόλεως ταύτης.

Ὁ πατριάρχης στηριζόμενος ἐπὶ ἀναφορᾷ τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν ἀφ' ἐνδὸς ὁ πρώην Ἰωαννίν(ων) κῦρ Γεννάδιος ἀφ' ἐτέρου δ' οἱ ἐν τῇ θείᾳ καὶ σεβασμῇ μ[ονῇ] τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ διακείμενοι μοναχοί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βονδίτζης (Βονίτσης), τοὺς κληρικοὺς

¹ Ἰ. Σακελίωτος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194. Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλήν. 7 (1910) 156. Ὡς ἦδη παρετήρησεν ὁ κ. Ζακυνθινός (Ε.Ε.Β.Σ. 13, 1937, σ. 192) καὶ εἰς τὸ σημεῖωμα τοῦτο ἡ ἰνδικτιῶν δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον συμπίπτει πρὸς τὴν πέμπτην ἰνδικτιῶνα.

² Heuzey—Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 443. Πβλ. καὶ Ἰ. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 2 (1925) σ. 182.

³ Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 192-196.

⁴ Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, 2α ἔκδ. 1963, σ. 160.

και τους προύχοντας της αυτής επισκοπικής περιφέρειας και προτρέπει δι' αὐτοῦ, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, τοὺς χριστιανοὺς κατοικοὺς τῆς Βονίτζης, ὅπως παύσουν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς μοναχοὺς τῆς Κορακονησίας ἀπαιτοῦντες παρ' αὐτῶν *αὐθεντικὸν τέλος* ἥτοι κυριαρχικὸν φόρον διὰ τὰ ὑπὸ τῆς μονῆς κατεχόμενα *χελοκοφινοβίβαρα*¹, ἀπειλοῦντες ἄλλως νὰ ἐκβάλωσι καὶ ἀποσπάσωσι ταῦτα ἀπὸ τῆς μονῆς.

Οἱ ἐν λόγῳ «τάχα χριστιανοὶ» εἰς οὓς κυρίως ἀφορᾷ τὸ γράμμα, θὰ ἦσαν βεβαίως οἱ ἐνοικιασταὶ φόρων παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῶν ἔχουσῶν τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ δεσποτείαν τῶν ἀκτῶν καὶ λιμνῶν εἰς τὰς ὁποίας ἡσκειτο ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Κορακονησίας ἡ διὰ τῶν βιβαρίων ἀλιεία.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος πατριαρχικοῦ γράμματος, ὅτι, ὥς ἄλλως τε καὶ πλείσται ἄλλαι μοναί², ἐκέκτητο καὶ ἡ τῆς Κορακονησίας ἐκπαλαὶ *χελοκοφινοβίβαρα*, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ εἶχε *μικρὰν ἀπόλαυσιν* ἥτοι μικρὸν εισόδημα, ὅπερ οἱ φορολόγοι χριστιανοὶ ἐπεχειροῦν νὰ ἐλαττώσουν, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε τὴν πρὸς τὸν πατριάρχη ἀναφορὰν τῶν μοναχῶν καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀπολυθὲν γράμμα.

ἘΑρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρνούμεθα ἐκ τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς διατελευμένης μονῆς Ἀγ. Παρασκευῆς ἢ Μυρτάρι τῆς ἐπαρχίας Βονίτσης, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκ. 158). Περίληψις εἰς ἑλληνικὴν τῶν ἐγγράφων τούτων ἐγένετο τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ «διερμηνέως τῶν ἀσιατικῶν γλωσσῶν» τῆς Κυβερνήσεως, ἐδημοσιεύθη δ' αὕτη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Σ. Κ. ὠν σ τ α ἐν Ἑπαιρωτικῇ Ἑστία (τ. ΙΓ', 1964, σ. 577-586). Τὰ ἐν λόγῳ ἐγγράφα (ταπία-χοτζέτια-δρισμοὶ-ἀναφοραὶ κλπ.) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555 καὶ 1704. Ἐξ αὐτῶν λοιπὸν πληροφοροῦμεθα:

α) Ὅτι μεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανοὶ ἐπώλουν εἰς τὴν μονὴν κτήματά των μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ μένουν ὡς ἀφιερῶματα εἰς τὸ μοναστήρι. Οὕτω εἰς χοτζέτι τοῦ 1555³ ἀναγράφεται, ὅτι Εἰρήνη τις χριστιανὴ ἐπώλησε τὴν γειτονικὴν πρὸς τὴν μονὴν ἄμπελον αὐτῆς εἰς τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Παπᾶ-Ἰωσήφ.

β) Τὸ 1559 διὰ ταπίου⁴ ἡ χριστιανὴ Παπα-Σταμάταινα παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν τὸν ἐν τῇ κωμοπόλει τῆς Βονίτζης ἀγρὸν αὐτῆς.

γ) Τὸ αὐτὸ ἔτος 1559 ὁ Ἀντώνιος Σελιανίνης (γρ. Σελιανίτης) παρεχώρησεν, ἀντὶ 1000 ἄσπρων, εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς Παπᾶ... καὶ

¹ Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου τούτου Δ. Ζακυθινόν, ἔ. ἀ. σ. 195.

² Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθινόν, ἔ. ἀ. σ. 195. Σημειωτέον, ὅτι καὶ σήμερον εἰσέτι ὑπάρχουσι πλείονα βιβάρια (ἰχθυοτροφεία) παρὰ τὴν βόρειον ἀκτὴν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Βλ. κατωτέρω.

³ Ἑπαιρωτ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 579. Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 (Δ).

⁴ Ἑ. ἀ. σ. 579. Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 2 (Γ).

Παπᾶ Γαβριὴλ ἀγρὸν τοῦ κείμενον εἰς θέσιν Καλαμίτζα, εἰς τὰ ὄρια Βονίτζης¹.

Καθ' ὅλον τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ ἔζησεν ἀνενοχλήτως καλλιεργοῦσα τὰς γαίας αὐτῆς.

Ἀρχομένου ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐφίσταται ἐνοχλήσεις παρὰ τῶν Τούρκων, στρατιωτικῶν ἰδία, περιοίκων, οἵτινες ἐπεχειροῦν νὰ ἀρπάσωσι κτήματα καὶ καλλιεργησίμους γαίας τοῦ μοναστηρίου. Οὕτω ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ 1603 πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σημαίας τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τοὺς καδῆδες (κριτὰς) Ἀρτης, Ἀγ. Μαύρας (Λευκάδος) καὶ Βονίτζης, μανθάνομεν², ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ μοναστηρίου τῆς Κορακονησίας ἀπέστειλαν εἰς τὴν Πύλιν ἀναφορὰν παραπονούμενοι, ὅτι ἂν καὶ ἐκπαλαί, διὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, κατέχοντες καὶ νεμόμενοι τὸ χεϊμάδιον Μυρτάρι, τὰς γαίας εἰς θέσιν Καλαμίτζα, Τιρδέρη, Ἀγ. Δημήτριος καὶ Παληάμπελα καὶ τὰ εἰς Ἀγ. Παρασκευὴν τζιφλίκια των, ὅμως ἐπηρεάζοντο παρὰ στρατιωτικῶν καὶ κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἅτινα «θέτουσιν ἀρπαγὰς χεῖρας εἰς τὰ κτήματά των». Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ ὁ Σουλτάνος ἐντέλλεται, ὅπως ἀποκρουσθῇ ἡ ἐπὶ ἥρεια αὕτη.

Συμφώνως πρὸς τὴν σουλτανικὴν ταύτην ἀπόφασιν ὁ ὑποτακτικὸς τοῦ ναυάρχου Σινάν—ἡ Βόνιτσα ἦτο τότε σιτηρέσιον τῶν κατὰ καιροὺς Τούρκων ναυάρχων—Χαμζᾶ Τζαβούσης, παρεχώρησε τὸ 1604 εἰς τὴν μονὴν τοὺς δημιουργηθέντας ὑπ' αὐτοῦ ἀγρούς της Δισδάρ Χασάν εἰς θέσιν Ἀγ. Πέτρος³.

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ 1603 καὶ ἐπὶ διάστημα 79 ἐτῶν ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἔμεινεν ἀνενόχλητος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, περιῆλθεν ὅμως εἰς ἐλάττωσιν καὶ ἐρείπωσιν. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τοῦ 1682 ἀναιδὴς Τοῦρκος στρατιωτικὸς, ὀνόματι Κιλίτζ μπέης, παρουσιάζεται διεκδικῶν τὸ δάσος Μυρτάρι καὶ ἰσχυρίζομενος ὅτι τὸ εἶχεν εἰς τὴν κατοχὴν του διὰ ταπίου τοῦ Βοεβόδα Βονίτζης. Κατὰ τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἀντετάχθη ὁ καλόγηρος τῆς μονῆς Εὐγένιος—πιθανότατα ἡγούμενος αὐτῆς—ὑποστηρίξας, ὅτι τὸ Μυρτάρι ἦτο ἀπὸ μακροῦ ἀφιέρωμα εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὰ ἀνωτέρω μανθάνομεν ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ ἔτους 1682⁴, δι' οὗ παραγγέλλεται ὁ καδῆς νὰ ἐξετάσῃ ἂν πράγματι τὸ Μυρτάρι ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως ἀφιέρωμα εἰς τὴν μονὴν καὶ ἂν ἔμεινε τοιοῦτο μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Ὁ μνημονευθεὶς μοναχὸς Εὐγένιος μᾶς εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Πρά-

¹ Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 σ. 583 (ΚΕ).

² Ὁρισμὸς τοῦ 1603 ὑπ' ἀριθ. 4 σ. 579 (ΣΤ).

³ Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ 1604. Ἑ. ἀ. σ. 579 (Α).

⁴ Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 580 (Η).

γματι σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 195 χ/φου τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος¹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχο' (=1670) τὸν μῆνα τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους² εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομόναχους... κλπ.».

Πρόκειται λοιπὸν περὶ μοναχοῦ-ἡγουμένου πιθανώτατα—ἀληθοῦς νέου κτήτορος τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐρειπωθείσης μονῆς, ὅστις ὄχι μόνον ἀνήγειρεν αὐτήν ἐκ νέου ἀλλὰ καὶ ἔκτισε τὰ κελία καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ μοναχοὺς, ἀνέλαβε δὲ συγχρόνως μετὰ ζήλου καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς κατὰ τῶν καταπατητῶν τῶν κτημάτων της. Δυστυχῶς ὁ ῥέκτης οὗτος ἡγούμενος ἀπέθανε τὸ 1682, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἄλλου ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ ἔτους 1682³, τὸν διεδέχθη δὲ ὁ καλόγηρος Ἰωάννης, ὅστις καὶ συνέχισε τοὺς ἀγῶνας τῆς μονῆς κατὰ τοῦ Κιλίτζ ἀντιποιομένου καὶ πάλιν μετὰ τινος Ἀχμέτ Χότζα ὄχι μόνον τὸ Μυστάρι ἀλλὰ καὶ τὰ Παληάμπελα τῆς Βονίτζης καὶ τοὺς τόπους Βιρέλους, πάντα κτήματα τῆς μονῆς.

Καίτοι δὲ διὰ χοτζετίου τοῦ 1682⁴ τοῦ καδῆ Ναυπάκτου καὶ Βονίτζης ἐπεκυρώθη δικαστικῶς ἡ κυριότης τοῦ μοναστηρίου ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων καὶ ἀπεβλήθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ ἐναγόμενοι Κιλίτζ καὶ Ἀχμέτ Χότζα, ὁρισμὸς δ' ἀφ' ἐτέρου τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ 1683⁵ ἐντέλλεται τὴν ἐκ τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ἀπομακρύνειν τοῦ Κιλίτζ, ὅμως οὗτος ἐξηκολούθησε νὰ τὴν ἐνοχλῇ καὶ κατὰ τὸ 1684 ὡς μανθάνομεν α) ἐκ χοτζετίου⁶ τοῦ ἔτους τούτου τοῦ καδῆ Πρεβέζης, δι' οὗ ὁ Παπα-Ἰωάννης—προφανῶς ἡγούμενος τῆς μονῆς—ἐνάγει καὶ πάλιν τὸν Κιλίτζ μπέην ὡς ἀντιποιοῦμενον τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ β) ἐξ ἄλλου χοτζετίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ καδῆ Ἀρτης⁷ περιέχοντος ἀπόφασιν περὶ ἀποβολῆς τοῦ Κιλίτζ ἐκ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων.

Οἱ πρὸς τὸν Κιλίτζ μπέην δικαστικοὶ ἀγῶνες τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἔληξαν ὁριστικῶς τὸ 1684, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1684⁸ τοῦ Δεσποῦ Χουσεῖν, Διοικητοῦ Ἀγ. Μαύρας καὶ εἰσπρακτορὸς τῶν προσόδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Ἀγ. Μαύρας καὶ Βονίτζης σιτηρέσιον τοῦ ναυάρχου

¹ I. Σακκελίωτος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος 1892, σ. 37 ἀρ. 195.

² Οἱ Κωστακέοι τοῦ σημειώματος εἶναι οἱ σημερινοὶ Κωστακιοί, συνοικισμὸς πρὸς Νότον τῆς πόλεως Ἀρτης, πέραν τῆς γεφύρας.

³ Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12, σ. 580 (ΙΑ).

⁴ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 14 σ. 582 (ΙΘ).

⁵ Ὁρισμοὶ ὑπ' ἀρ. 15 καὶ 16 σ. 581 (ΙΓ καὶ ΙΔ).

⁶ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 σ. 583 (ΚΓ).

⁷ Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 23 σ. 583 (ΚΒ).

⁸ Ἐγγράφον ὑπ' ἀρ. 25 σ. 583 (ΚΣΤ).

κυρίου τῆς γῆς, ὅπερ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ μὲν Κιλίτζ ἀπομακρύνεται ὁριστικῶς τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, αὕτη δ' ὑποχρεοῦται νὰ πληρῶνῃ κατ' ἔτος 150 ἄσπρα εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς.

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν μονὴν εἶναι δικαστικὴ πράξις τοῦ καδῆ Βονίτζης τοῦ 1704¹, διὰ τῆς ὁποίας τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Κιλίτζ ἐκδοθὲν ταπὶ ἀκυροῦται, ἐξαιρέσει δὲ τῶν γαιῶν αἵτινες ἡγοράσθησαν παρὰ τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν διορισθέντος Χουσεῖν ἐφένδη, ὅλα τὰ ἄλλα κτήματα, αἱ γαῖαι, τὰ χειμᾶδια, αἱ ἄμπελοι, οἱ κῆποι καὶ τὰ δένδρα ἀναγνωρίζονται ἀποκλειστικῇ ἰδιοκτησίᾳ τῆς μονῆς.

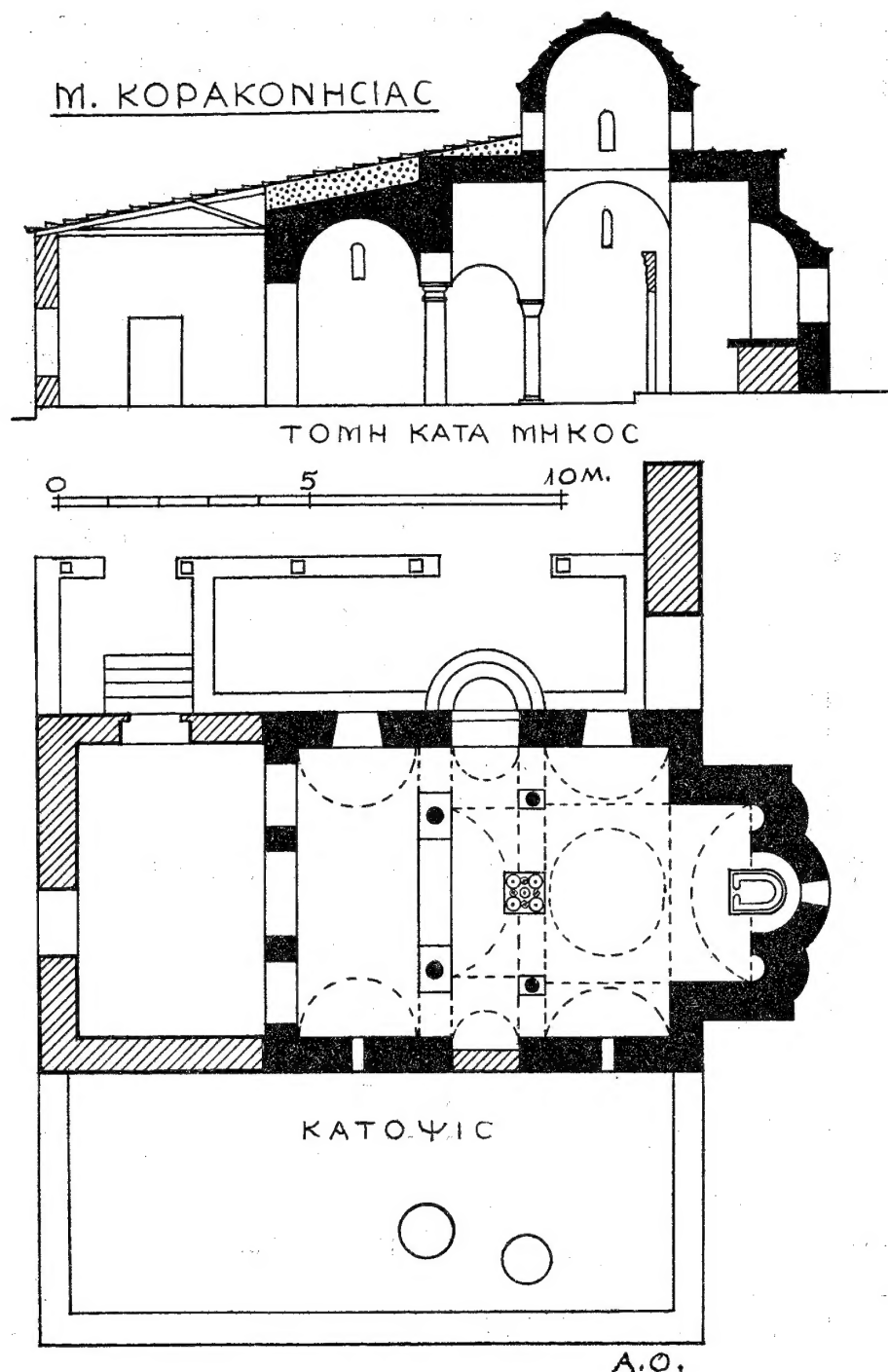
Ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν καταγραφέντων σημειωμάτων (Μεγ. Σπηλαίου, Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων) ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τουρκικῶν ἐγγράφων παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ χρονολογῶν δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν τὸν—οὐχὶ βεβαίως πλήρη—χρονολογικὸν πίνακα τῶν διατελεσάντων ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας ἀπὸ τοῦ 1193 μέχρι τοῦ 1686 καὶ νὰ συμπληρώσωμεν αὐτὸν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Σεραφεῖμ (ἔ. ἀν. σ. 171) ἀναφερομένων 4 ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Πίναξ ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας

1193	Μελέτιος (Σημ. Μεγ. Σπηλαίου)
1457	Γερόντιος (Σημ. χ/φου 194 Ἑθν. Βιβλ.)
1481-2	Γαλακτίων (;) (Χρονικὸν Μετεώρων)
1555	Ἰωσήφ (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 στ. Δ)
1559	Γαβριήλ (Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 στ. ΚΕ)
1670	Εὐγένιος (Σημ. χ/φου 195 Ἑθν. Βιβλ. Ἑλλ.)
† 1682	Εὐγένιος (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 12 στ. Η, Θ, ΙΗ)
1682	Ἰωάννης (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12 στ. ΙΑ)
1684	Ἰωάννης (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 στ. ΚΓ)
1686	Ἰωάννης (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 26 στ. ΚΔ)
1842	Δωρόθεος (ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ εἰκόνος Παναγίας προσκυνηταρίου)
1855	Δανιήλ (Σεραφεῖμ σ. 171)
1869	Ἀμβρόσιος (» » »)
1871	Δανιήλ τὸ β' (» » »)

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν τεχνοκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἡσχολήθη μέχρι τοῦδε.

¹ Ἐγγράφον ὑπ' ἀρ. 27, σ. 584 (ΚΖ).

Εικ. 2. Κάτοψις και τομή του καθολικού μετά των προσκτισμάτων του.

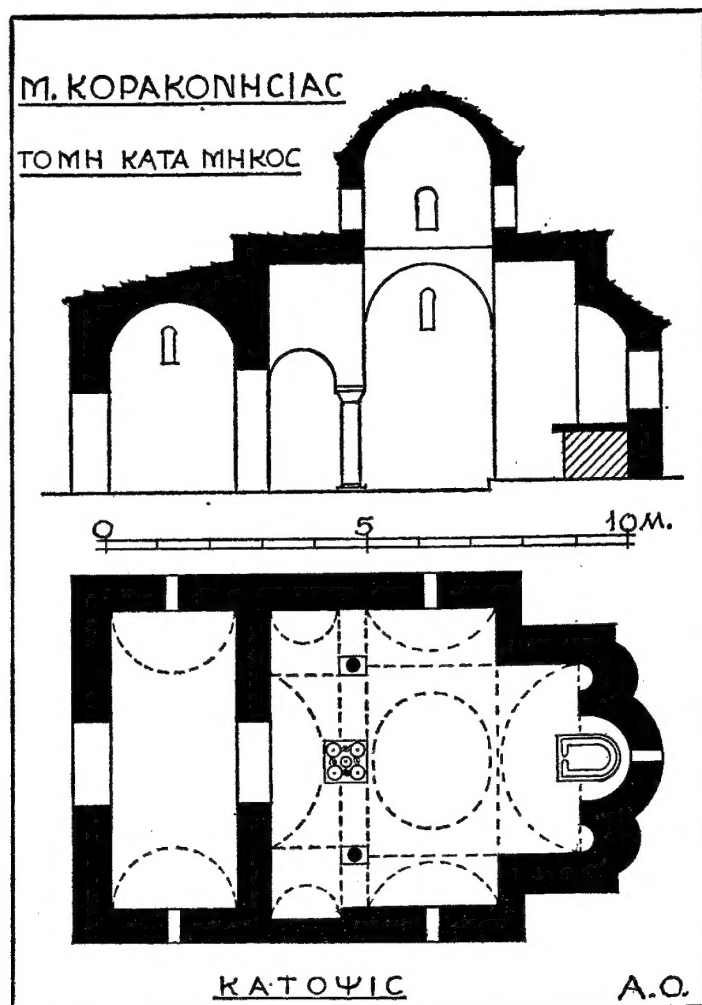
γ) *Ἀρχιτεκτονική*. Ἐκ τῆς παλαιᾶς μονῆς σώζεται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν μετὰ τῶν προσκτισμάτων του. Τὰ κελλία της δὲν ὑφίστανται πλέον. Ἡ παρατιθεμένη κάτοψις καὶ τομή (εἰκ. 2) παρέχουσι τὴν μορφήν τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἥτοι μὲ τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας μετατροπὰς καὶ προσθήκας. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς, δηλούμενος ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, παρουσίαζε τὸν τύπον δικιονίου σταυροειδοῦς ἡμιεγγεγραμμένου, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, μέσῳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν ἀνίσου διαμέτρου (εἰκ. 3). Ἐκ τούτων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ἐξέχει ἐλευθέρως, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος, δημιουργουμένου διὰ δύο μικρῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, αἵτινες βαίνουσιν ἐγκαρσίως πρὸς τὴν δυτικὴν (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς (εἰκ. 3) ἔφερε πρὸς δυσμὰς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος του νάρθηκα, πλάτους 2.30 καὶ μήκους 5.70, καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας. Ὁ νάρθηξ αὐτὸς ἐχωρίζετο ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ θύρας (εἰκ. 3), ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο ὑψηλά, κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, τοποθετημένων στενῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Ἀργότερον, ἴσως ἐπὶ ἡγουμένου Εὐγενίου, ἥτοι περὶ τὸ 1670, ἐκρίθη ἀναγκαία, χάριν μείζονος εὐρυχωρίας, ἡ κατεδάφισις τοῦ χωρίζοντος τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τριβήλου, ἀποτελεσθέντος ἐξ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ μεγάλου χαμηλωμένου τόξου, στηριχθέντος ἐπὶ 2 κιόνων (εἰκ. 2) καὶ ἐκ δύο ἄλλων πολὺ μικροτέρων εἰς τὰ πλάγια. Ὡς κιονόκρανα τῶν νέων κιόνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ παλαιότερων κτηρίων ληφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις, αἵτινες ἐτέθησαν ἀντιστρόφως (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως ἠνοίχθησαν εἰς τὸν πλήρη ἀρχικῶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος δύο ἀκόμη παράπλευροι θύραι, δύο δὲ ἄλλαι πλευρικαὶ θύραι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κυρίου ναοῦ φαίνεται, ὅτι ἠνοίχθησαν μετὰ τὴν διὰ τριβήλου ἀντικατάστασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἰδιόρρυθμος παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ περιλαμβάνει κάτωθεν τῆς πολὺ εὐρυτέρας τῶν δύο ἐγκαρσίων ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ ὄχι μόνον τὴν κυρίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα παραβλήματα περιορίσθησαν ἐδῶ εἰς δύο παραπλεύρους, πολὺ μικράς, ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, αἵτινες ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς τέταρτα κύκλου προσκεκολλημένα ἐκατέρωθεν τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικυκλικῆς κεντρικῆς ὀψίδος (εἰκ. 2 καὶ 3). Ὅμοια ἐξωτερικὴ διάταξις τῶν ὀψίδων προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀπαντᾷται συχνάκις εἰς ναοὺς

τῆς Π. Σερβίας—Gradač¹, Studenica², Milesevo³, Ravanica⁴—δὲν εἶναι

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικοῦ.

ὅμως ἄγνωστος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι

¹ V. I. Petković, *Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe* (σερβ.) Beograd 1950, εἰκ. 181.

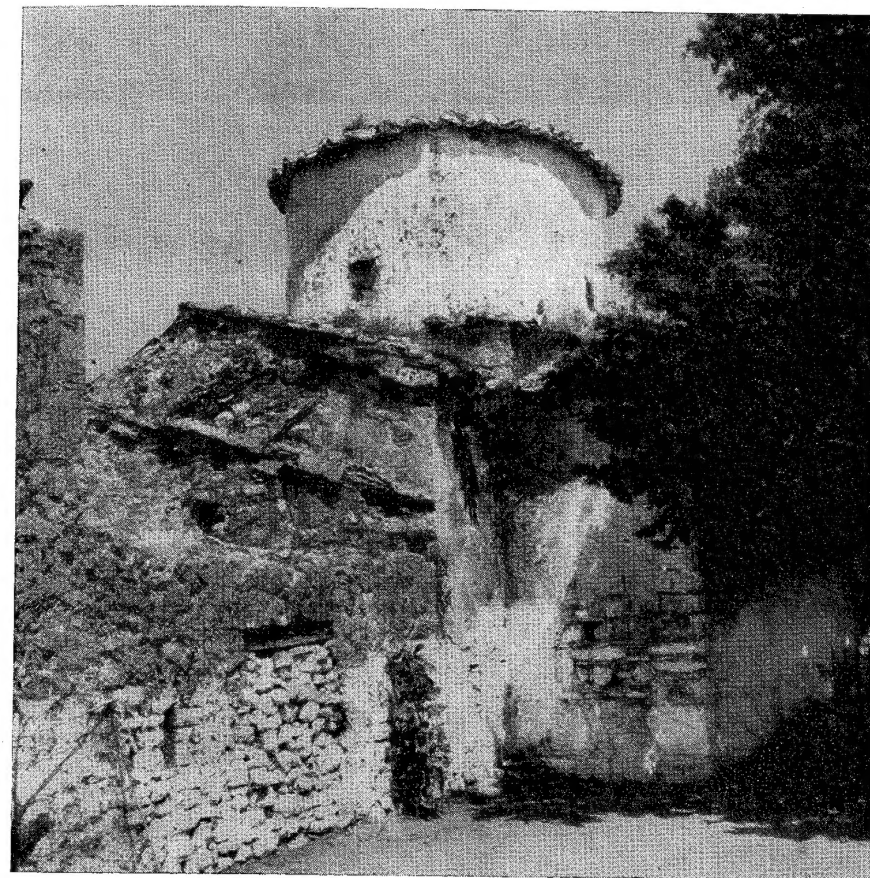
² V. I. Petković, *ἐνθ' ἄν.* εἰκ. 988.

³ Millet, *Mél. Uspenskij* I σ. 173 εἰκ. 108. V. I. Petković, *ἐνθ' ἄν.* εἰκ. 566.

⁴ V. I. Petković, *ἐνθ' ἄν.* εἰκ. 852.

εἰς τὸν Ἀϊ-Στράτηγον τῆς Μάνης¹ (12ος αἰ.), εἰς Νεοχώριον Ρόδου², ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ναὸν τῆς Χερσῶνος τῆς Ν. Ρωσίας³.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται κυλινδρικός, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ ἱε-

Εἰκ. 4. Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ροῦ. Ἡ κλεῖς του εὐρίσκεται ἐσωτερικῶς εἰς ὕψος 7.45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ σφενδόνη του (τύμπανον) διατρυπᾶται ὑπὸ 4 μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων πλάτους 0.30 καὶ ὕψ. 0.80 μ. ἀνοιγομένων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα

¹ Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 26.

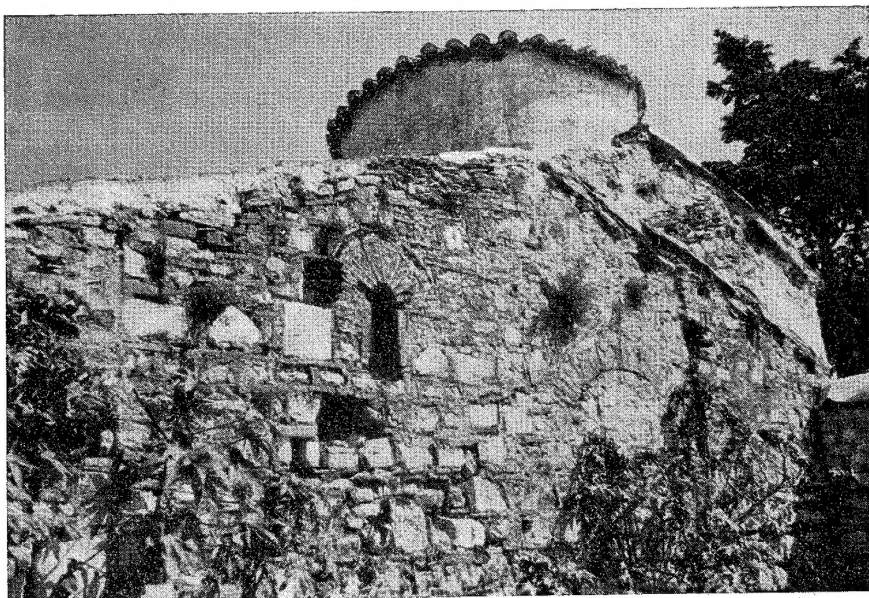
² Ἀ. Ὁρλάνδος, *ΑΒΜΕ Γ'* (1948) σ. 99 εἰκ. 85

³ *Pamjatniki christianskogo Chersonesa*, Moskba 1905, εἰκ. 41.

τοῦ ὀρίζοντος. Λόγω διαφορᾶς διαμέτρου τῶν κατὰ μῆκος ἀπὸ τὰς κατὰ πλάτος καμάρας ὁ τροῦλλος προκύπτει ἐν κατόψει ἑλλειψοειδῆς (εἰκ. 2 καὶ 3) πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ

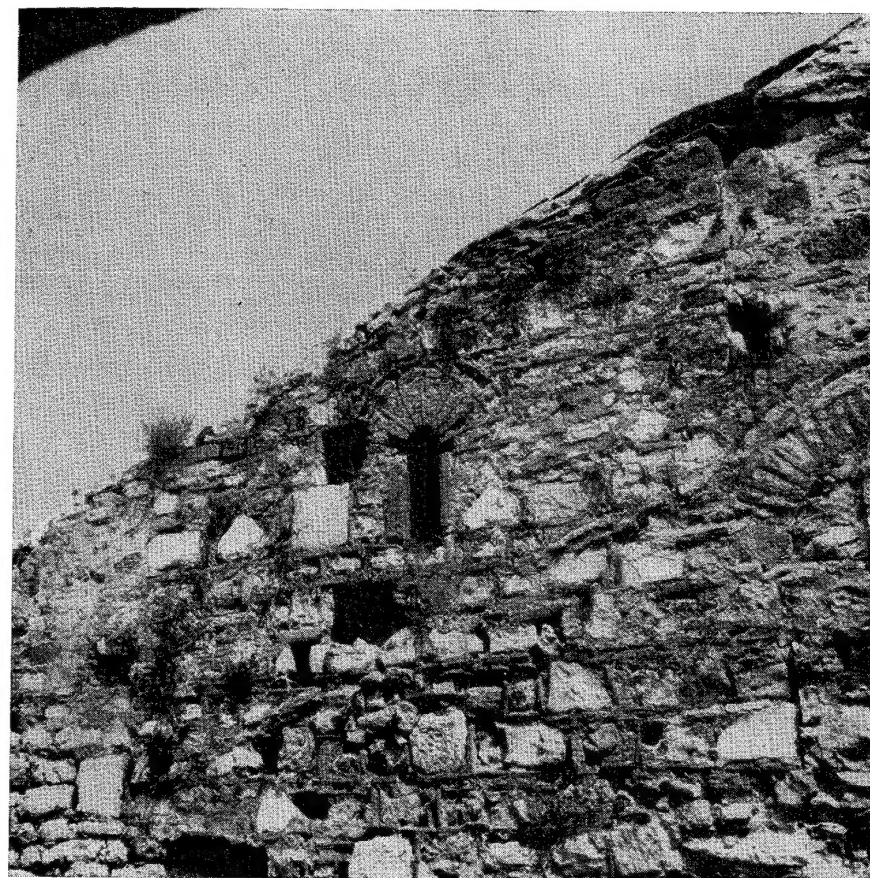
Εἰκ. 5. Ἀποψὶς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος.

ἀνήκει μὲν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κατηγορίαν Δ τῆς πάλαι ὑπ' ἑμοῦ γενομένης κατατάξεως² τῶν σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τροῦλλου ναῶν, ἀποτελεῖ

¹ Ἰουστινιάνειος Καταπολιανὴ Πάρος: Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἐπετ' Ἐτ. Κυκλ. Μελ. Ε' (1965-66) σ. 10 εἰκ. 1, σ. 12 εἰκ. 2. Βλαχέρνα Μάνης (12ου αἰ.): Megaw, BSA 33 (1932/33) σ. 149 εἰκ. 5, Ν. Δρανδάκης, Βυζ. τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68 σημ. 1. Ἀγ. Δημήτριος Λιμπέρδου (Μάνης) (12ου αἰ.): Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 72 σημ. 2. Ἀγιος Νικόλαος ἐντὸς τοῦ χωρίου Βρίκιον Μάνης: Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 89 σημ. 2. Ναὸς Djurdjeva - Stupova Σερβίας: V. Petković, Revue des Monuments... (σερβ.), Beograd 1950, εἰκ. 311. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Ναούμ: Petković ἔ. ἀ. εἰκ. 630. Κουμπελίδικη Καστοριάς: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Δ' (1938) σ. 127 εἰκ. 88. Ἀγ. Γεώργιος Κρυονερίτης Σερρών: Α. Ξυγγόπουλος, Ἐρευναι εἰς τὰ βυζ. μνημεῖα Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 62 εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Ἀγ. Τριάδος Μετεώρων (1476): Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 9 (1932) σ. 397 εἰκ. 14. Ν. Ἐπισκοπῆς Θήρας: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Ζ' (1951) σ. 187 εἰκ. 3. Ν. Ἀγ. Ταξιάρχου Θάρι Ρόδου: Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME Γ' (1948) σ. 97 εἰκ. 83 κλπ.

² ABME, Ε' (1939 - 40) σ. 7.

ὁμως παραλλαγὴν ταύτης, ἐπειδὴ τὸ καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τριμερὲς ἱερὸν δὲν εἰσέρχεται ἐνταῦθα καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ πρὸ τῆς μέσης κόγχης τμήμα αὐτοῦ, καταργηθέντων ὁλοσχερῶς τῶν πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονι-

Εἰκ. 6. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος μετὰ τὸ τοξωτὸν παράθυρον.

κοῦ δύο γωνιαίων, ἀνατολικῶν διαμερισμάτων, ὧν τὴν αἰ κόγχαι μετετέθησαν ἀντιστοιχῶς ἐκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διευρυνθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς καταργήσεως ὁμως τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἔπαυσε πλέον καὶ ὁ σταυρὸς τῶν καμαρῶν νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένος, ἀφ' οὗ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ σκέλους ἐξέχει ἐλεύθερον. Τούτου ἕνεκα τὴν παραλλαγὴν ταύτην τοῦ ἐγγεγραμμένου δικιωνίου ναοῦ ὠνόμασα ἀνωτέρω ὡς τὴν τοῦ ἡμιεγγε-

γγραμμένου σταυρικού δικιωνίου. Ἄλλο παράδειγμα τῆς παραλλ. ἀγῆς ταύτης παρέχει ὁ ἐν Μιράμ ναὸς τοῦ Ἀγ. Εὐσταθίου¹.

Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ πλεῖστά του μέρη ἐπιχειρισμένος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4). Εἰς τὰ ὀλίγα μέρη, ἅτινα παρέμειναν ἀνεπίχριστα, ὥς εἶναι π.χ. ἡ νοτιοανατολική πλευρὰ τοῦ

Εἰκ. 7. Τὸ ὁμφάλιον τοῦ δαπέδου.

ἱεροῦ, ἐμφανίζει ψευδισόδομον τοιχοδομίαν ἐκ μεγάλων καὶ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν λίθων μετὰ τινων παρεμβالλομένων πλίνθων (εἰκ. 5, 6). Βλέπομεν ἐπίσης ἐκεῖ καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν στενῶν παραθύρων περιβαλλόμενα ὑπὸ δοντωτῆς ταινίας. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὰ παρὰ τοῦ τρούλλου ἐπειδὴ ταῦτα καλύπτονται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἐπιχρίσματος.

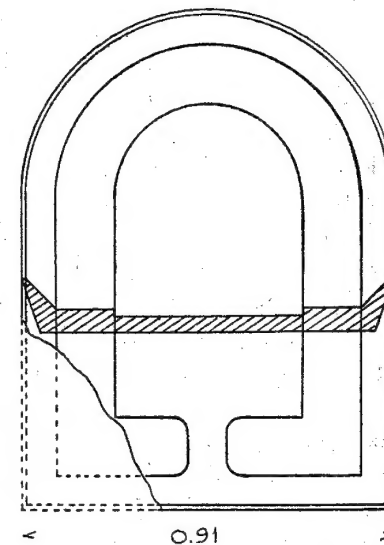
Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἄλλοτε ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐσώζοντο μέχρι τοῦ 1437, ὅτε, ὥς εἶδομεν (βλ. ἀν. σελ. 6) τὰς εἶδε καὶ ἀναφέρει αὐτὰς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ὡς μόνον λείψανον

¹ G. L. Bell, Zeitschr. f. G. Arch. Beiheft 9, ὅθεν M. Mavrodinov ἐν Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini II, Roma 1940, πίν. LXVIII δ.

τοῦ μαρμαρίνου τούτου δαπέδου ἢ πάτου, ὥς τὸν ὀνομάζουσιν οἱ βυζαντινοί, διατηρήθη τετράγωνον ὁμφάλιον, διαστάσεων 0.80×0.80 μ. κείμενον ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν κιδῶν ἀποστάσεως¹. Τὸ ὁμφάλιον τοῦτο (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὸ σύννηθες κόσμημα, τὸ λεγόμενον τῶν 5 ἄρτων, ἥτοι τεσσάρων μεγάλων κύκλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετραγώνου, συμπλεκόμενων δὲ μεταξὺ τῶν διὰ 4 ἐνδιαμέσων κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερον κεντρικὸν ῥόδακα. Σήμερον ἔλλείπουν ἀπ' αὐτοῦ τὰ μικρὰ πολύχρωμα, φυτευτὰ μαρμάρινα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν ἄλλοτε τὰς αὐλάκας τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7).

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον καλύπτει σήμερον τὴν κτιστὴν Ἀγίαν Τράπεζαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμαρίνη πλάξ (εἰκ. 8) ἔχουσα τὸ σχῆμα σῖγμα, ἥτοι ὀρθογώνιου ἀπολήγοντος εἰς ἡμικύκλιον ἐξέχον πρὸς τὰ ἔσω κατὰ 0.42. Ἡ κάτω ἀριστερὰ τῆς γωνίας εἶναι τεθραυσμένη. Τὸ ὅλικόν πλάτος τῆς εἶναι 0.91, τὸ δὲ μῆκός της μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμικυκλίου 1.15. Τὰ χεῖλη τοῦ καλύμματος εἶναι ἀνακαμμένα εἰς λοξόμητον παρυφήν, ὅψους 0.06 μ., ἐσωτερικῶς τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαφρῶς (0.015) ἐξέχουσα ταινία περιθέουσα τὸ ὅλον σχῆμά του καὶ διακοπτομένη ὀλίγον (0.085) κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, χάριν καλυτέρας ἐκροῆς τῶν ὑδάτων πλύσεως αὐτῆς. Ἡ τράπεζα αὕτη θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς γειτονικῆς νησίδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὅμοια τεμάχια².

δ) **Τὰ προσκίσματα.** Ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς ναὸς ὑπέστη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰῶνων πολλὰς καὶ ποικίλας ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκας. Οὕτω παλαιό-

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομή τῆς καλυπτηρίου πλακῆς παλαιοχριστιανικῆς Ἀγ. Τράπεζης.

¹ Εἰς ὅμοιαν θέσιν ἐμφανίζει τὸ ὁμφάλιον καὶ τὸ ἐν Πάτμῳ Καθολικὸν τοῦ Μ. Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου.

² Βλ. τὰς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Χ. α. ρ. Μ. π. α. ρ. λ. ρ. : Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Κεφάλου, ΠΑΕ 1965, σ. 81 εἰκ. 2 καὶ πίν. 99β.

τερον μὲν (17ον αἰ. ;) ὁ χωρίζων τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τὸν νάρθηκα πλήρης τοίχος μετετρόπη, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τρίβηλον, ἠνοίχθησαν δὲ συγχρόνως μία μὲν θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἐκατέρωθεν τῆς παλαιᾶς μεσαίας (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως πιθανῶς, ἢ καὶ κατὰ τι ἀργότερον, κατεσκευάσθη καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἀπ' αὐτοῦ (εἰκ. 2 καὶ 9) ὑψηλὸν στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ κωδωνοστάσιον διαστάσεων βάσεως 3.00×1.43 (εἰκ. 9) ἐν χρήσει καὶ σήμερον εἰσέτι. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζόμενας διὰ ταινιῶν ἐκ δύο ὀριζοντίων σειρῶν στενῶν, λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν ζωνῶν ὑψηλότερα εἶναι ἢ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ κανονικῶν πελεκητῶν λίθων ἐκτισμένη κατωτάτη. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην ἐνεκτίσθη ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον μαρμάρινον βυζαντινὸν γλυπτόν (περὶ οὗ κατωτέρω) (εἰκ. 9), καὶ τέλος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν στέψιν τοῦ ὅλου κατασκευάσματος καὶ ἐλαφρῶς στενωτέρα τῶν ἄλλων ἀνωτάτη ζώνη, ἣτις εἰς μὲν τὸ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ κώδων, τὰς δὲ πλαγίας αὐτῆς πλευρὰς δὲν ἔχει κατακορύφους ἀλλὰ κοίλας (εἰκ. 10), πενιχρὰν προφανῶς μίμησιν σχεδίων ἰταλικοῦ *baroque*¹.

Τὴν ἄνω ἀπόληξιν αὐτῆς σχηματίζει ἀφ' ἐνὸς βαθμιδωτὸν κυματοφόρον γεῖσον, ὃπερ ἐν τῷ μέσῳ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλην τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, καὶ ἀφ' ἐτέρου τριγωνικὰ ἀετωμάτια ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ τρία μὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ γείσου ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ἀνὰ ἓν δὲ ἐπὶ τοῦ γείσου τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 9).

Ἔτι ἀργότερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, προσετέθη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ δεύτερος, εὐρύτερος (ἔσωτ. διαστ. πλάτους 3.70 μ. $\times$ 5.87 καὶ ὕψους 3.30) ξυλόστεγος νάρθηξ (εἰκ. 11) μὲ μίαν μὲν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μεταβληθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς παράθυρον (εἰκ. 2, τομὴ) καὶ μίαν ἄλλην ἀνοιχθεῖσαν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, προσιτὴν διὰ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 2). Ἀκόμη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ προσετέθη εὐρύχωρον ὀρθογώνιον κτήριον, ἔσωτερικῶν διαστάσεων 5.40×12.80 μ., ἀγνώστου, βοηθητικοῦ πιθανώτατα ἀλλὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀφ' οὗ ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν δύο μεγάλοι πίθοι (εἰκ. 2). Τοῦ κτηρίου τούτου διατηροῦνται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ὑψηλοὶ τινες τοῖχοι (εἰκ. 4).

Σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἔσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἐγένοντο ἐπίσης κατὰ

¹ Βλέπε σχετικῶς ὅμοια παραδείγματα ἐξ Ἑπτανήσου παρὰ *Salvator, Zante II*, Πράγα 1904, σ. 24 Ἀγ. Στέφανος, σ. 60 Ἀγ. Βαρβάρα, σ. 163 Ἀγ. Γεώργιος Καλαμακίου, σ. 240 Σπηλιώτισσα.

τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος μεγάλα παράθυρα (εἰκ. 2), ὡς καὶ μία θύρα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἔξω τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες ἀνόδου (εἰκ. 2). Τότε ἐπίσης ἐκαλύφθησαν

Εἰκ. 9. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἀπὸ ΒΑ.

δι' ἀσβεστοχρίσματος ὁ τροῦλλος καὶ ὁλόκληρος ἡ βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τέλος, ὅπως προσφάτως (1962), κατεσκευάσθη, ἄνευ ἀδείας, πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ πεσσοστήρικτος ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στοᾶ (εἰκ. 12).

ε) *Γλυπτική*. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν εἰς τὴν μέσην ζώνην τοῦ κωδωνοστασίου ἐνεκτίσθη παλαιὸν βυζαντινὸν γλυπτόν, ὡς διακοσμητικὸν προφανῶς στοιχεῖον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον (εἰκ. 13) ὀλικῶν διαστάσεων: ὕψους 0.72 καὶ πλάτους 0.78 ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου πλακοῦ διατρυπωμένης ὑπὸ ἐλαφρῶς πεταλομόρφου τόξου διαμέτρου 0.48 καὶ στεφομένης ὑπὸ γλυπτοῦ κανόνος ἐξ 9 ἰωνικῶν ῥῶν, βαινόντων ἐπὶ ἀστραγάλου καὶ καλυπτομένων ὑπὸ γλυπτοῦ λεοβίου κυματίου. Τόσον λόγφ τοῦ θέματος, ὅσον

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου.

καὶ τῆς ἐργασίας της, ἡ στέψις αὕτη ἔχει προφανῶς ληφθῇ ἐκ τινος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ, ρωμαϊκῶν χρόνων, μνημείου, ἢ κάτωθεν ὁμῶς ταύτης πλάξ εἶναι γνησίως βυζαντινὴ. Ἄνω καὶ πλαγίως ἡ πλάξ αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ εὐθυγραμμίου βαθμιδωτοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς αὐτῆς τόξον φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παρυφὴν καταλήγουσαν ἐξωτερικῶς εἰς σχοινίον καὶ κοσμουμένην

Εἰκ. 11. Ἀποψις τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

ἐσωτερικῶς κατὰ μὲν τὰ πλάγια διὰ τρέχοντος ζώου ἐντὸς ἐλικοειδῶν κλιματίδων, κατὰ δὲ τὴν κλεῖδα διὰ μεγάλου ἀνθεμίου (δμοιάζοντος πρὸς περιγραντήριον μετὰ κώνου πίτυος ἢ στροβιλίου), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ ἴστανται ἔξωγα ἀνὰ ἐν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ραμφίζον μίαν ὀρηκα τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 13). Τὰ πτηνὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι παγῶνια, ὥς συμπεραίνομεν ἀφ' ἐνὸς ἐκ τοῦ μακροῦ λοφίου τῆς κεφαλῆς των καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς μακρᾶς οὐρᾶς των, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι, κατ' ἀνατολικά πρότυπα, ἀνωρθωμένη (εἰκ. 13).

Παγῶνια μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν συναντῶμεν συχνάκις εἰς περσικά (σασ-

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περιγραφέντος γλυπτοῦ — ἀνάγλυφον βάθος μετ' ἐπικαθημένων ἐξέργων στοιχείων — ὡς ἐνταῦθα τὰ κομβία καὶ τὰ πτηνά, συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 12ον¹ τὸν 13ον² καὶ τὸν 14ον³ αἰῶνα, ἐξ ὧν, μᾶλλον εἰς τὸν δεύτερον, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον λίαν ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως γλυπτὸν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου τεμαχίου ὑποθέτω, ὅτι θὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς στέψεως προσκυνηταρίου τινὸς τοῦ παλαιοῦ, μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ, τοποθετημένου παρὰ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παραστάδας τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐκ τῆς στέψεως ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοποθετημένου δεξιᾷ, κάτωθεν τοῦ τρούλλου. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιοῦτου μαρμαρίνου θρόνου κοσμουμένου δι' ἀναγλύφων παγωνίων παρέχει ὁ ὠραῖος ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ ἐν Π. Σερβίᾳ ναοῦ τοῦ Nerezi⁴.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γλυπτῶν κατατακτέον καὶ τὸ ξύλινον ἐπίχρυσον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 14). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ τέμπλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη εἰς τέμπλα τῆς ὀψίμου Τουρκοκρατίας. Ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ σειρὰν 3/4 λεπτῶν κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ ὑψηλῶν πεσοίσκων καὶ στηριζόντων μέσφ ἀτλαντικῶν μορφῶν εὐρὺ ὀριζόντιον ἐπιστύλιον, ὑπεράνω τοῦ ὁποῦ ἐκτείνεται, ὡς τελικὴ στέψις, ἡ συνήθης σειρὰ τῶν τοξυλλίων τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ βάθος τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα φράσσονται κάτω μὲν δι' ὀρθογωνίων θωρακίων (ποδιῶν), ἐν τῷ μέσφ δὲ διὰ τῶν λατρευτικῶν εἰκόνων καὶ τῶν ὑπεράνω αὐτῶν ταινιῶν φερουσῶν ζωηρῶς ἀναγλύφους κεφαλὰς Χερουβείμ καὶ τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀτλαντικῶν μορφῶν διαστήματα παρεμβάλλονται ἡμικυκλικά μετὰ πλήρους τυμπάνου πλαίσια.

Ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τόσον τῶν κιονίσκων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ καὶ τῶν ἄνω αὐτῶν μελῶν διαστημάτων κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτων ἀνθικῶν καὶ ζωικῶν κοσμημάτων: πτηνῶν, κεφαλῶν Χερουβείμ καὶ ἀνθρώπων, (ἐν οἷς καὶ αἱ τῶν ἀτλάντων) οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικῶν τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ὅσον καὶ ἐκτελέσεως.

¹ Ὅσιος Μελέτιος Κιθαιρώνας: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς ABME E' (1939/40) σ. 71. Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ, Ἀθῆναι 1921, σ. 23. Σωτῆρ Ἀμφίσσης: ABME A' (1935) σ. 194. Μουσεῖον Κορίνθου: Φ ι λ α δ ε λ - φ ε ύ ς, AA 1918, Παρ. σ. 9 εἰκ. 14 καὶ R. S c r a n t o n, Corinth XVI, 1957, πίν. 33, ἀρ. 158. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἀρτῆς: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME B' (1936) σ. 27 εἰκ. 22. Ταξιάρχης Λοκρίδος: Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, EEBΣ 6 (1929) σ. 361 εἰκ. 13 καὶ σ. 367 εἰκ. 20.

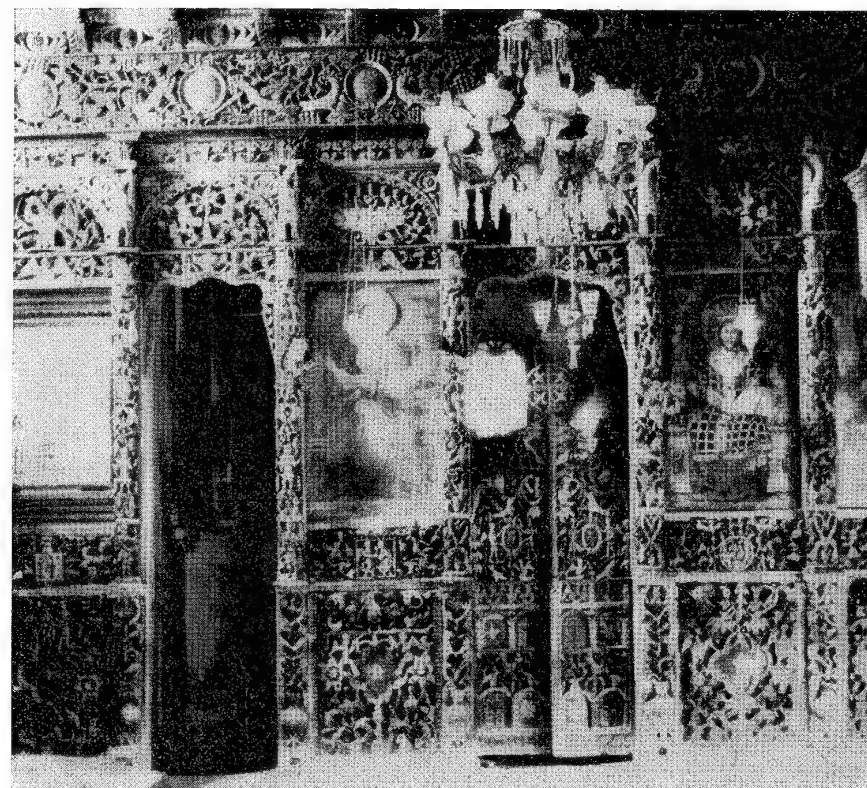
² Ἐπιστύλιον τέμπλου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (1205): S t r z y g o w s k i, ΔΙΕ Ἐτ. Γ' (1889) σ. 122 πίν. Α' καὶ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὐρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ', σ. 176 εἰκ. 233.

³ Ναοὶ Μυστρά: G. M i l l e t, Monum. byz. de Mistra, πίν. 49. 1, 58. 4.

⁴ G. M i l l e t, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 152.

Τὴν ὠραίαν Πύλην ὡς καὶ τὴν τῆς προθέσεως κλείουσιν ἄνω τόξα διπλῆς καμπυλότητος (en accolade) (εἰκ. 14) χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ξυλόγλυπτον βημόθυρον τῆς ὠραίας Πύλης ἔχει τὴν συνήθη μορφήν, τὰ δὲ δύο φύλλα του κοσμοῦνται κάτω μὲν διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν

Εἰκ. 14. Τὸ μεταγενέστερον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

ἐκ τεσσάρων τοξυλλίων, εἰς τὰ ἄνω τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, διὰ χρώματος ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἄνω δὲ διὰ φυλλωμάτων περιβαλλόντων ἅνα ἓν εἰς ἕκαστον φύλλον κεντρικὸν ἑλλειψοειδὲς ἔμβλημα (εἰκ. 14).

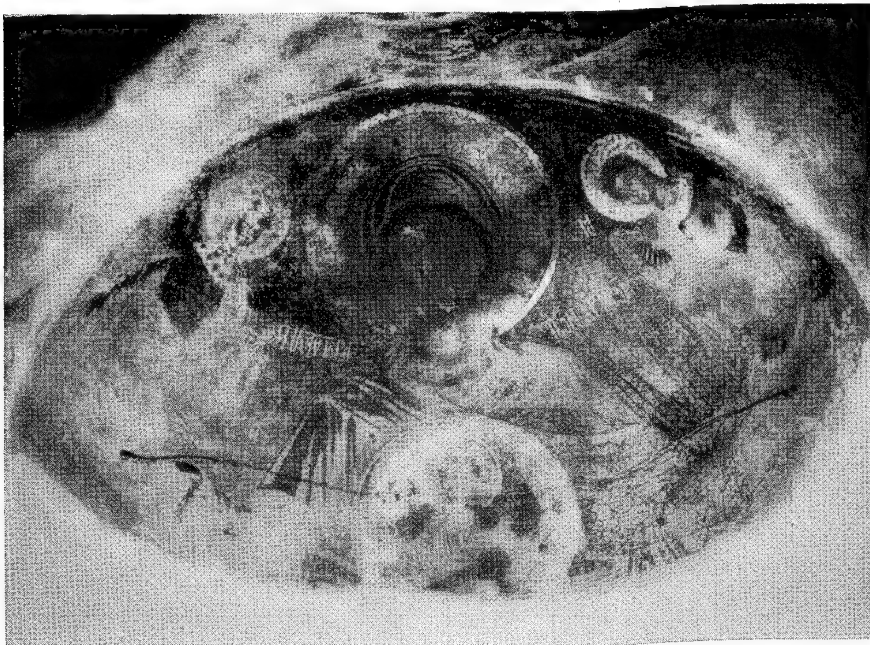
Ἡ κατωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς συνθέσεως ἀκόμη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μαρτυροῦσι πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ἀρχὰς πιθανῶς ἢ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος).

5) **Ζωγραφικὴ.** Α'. Τοιχογραφίαι. Ὀλίγαι καὶ κακῶς, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν κηρίων αἰθάλης, διατηρούμεναι τοιχογραφίαι διασώζονται εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου διακρίνεται ἀμυδρῶς, ὁ ἐντελὲς κατεστραμμένος Παντοκράτωρ ἐντὸς με-

ταλλίου, την παρυφήν τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν 79, 15-16 καὶ τῆς λειτουργίας¹ εἰλημμένη ἐπιγραφή *Κύριε, Κύριε ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε* [καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν] ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου².

Καλύτερον ὁπωσδήποτε, διτηρήθη, ἂν καὶ πλήρης τῆς ἐκ τῶν κηρίων

Εἰκ. 15. Ἡ Πλατυτέρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

αἰδάλης εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία (εἰκ. 15), ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας ὑπάρχει διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή *Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ*.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ τὸν μικρὸν Χριστόν, ἥτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτισης. Φοροῦσα ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον τῶν ἐγγάμων γυναικῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἐκατέρωθεν

¹ Πβλ. καὶ Κ.Δ. Ἰω. 15, 1 — G o a r, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 63 § γ 5 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι, 1933 σ. 43.

² Ἡ ἰδίᾳ ἐπιγραφή εὐρεῖται καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (16^{ος} αἰ.) καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς εἰκόνος τοῦ Βυζ. Μουσείου (18^{ος} αἰ.). C a r m. C a p i z z i, Παντοκράτωρ, Romae 1964, ἀρ. 516 καὶ 554. Μ. Ἀγ. Γεωργίου Πίνδου ABME 5 (1939-40) σ. 190. Μοναὶ Ἀγ. Ὁρους. Millet - Pargoir Petit, ἀρ. 231 καὶ 233.

εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ μικρὸς Χριστός, φορῶν ἐρυθρὸν χιτῶνα, εἰκονίζεται εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν¹. Ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται ἡμίσωμοι καὶ εἰς στάσιν 3/4, ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος, προσβλέποντες τὴν Παναγίαν καὶ δὴ δεξιᾷ μὲν αὐτῆς ὁ Γαβριήλ, ἀριστερᾷ δ' ὁ Μιχαὴλ σημειούμενος διὰ τοῦ γράμματος Μ².

Εἰς παλαιότερας τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας, ὡς π.χ. τῆς Μ. Ὑπαντῆς τῶν Μετεώρων (1358) οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς Παναγίας ὡς στηθάρια ἐντὸς μεταλλίων³.

Εἰς τὸν πέριξ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατὺν λῶρον εἰκονίσθη ἡ Ἀνάληψις. Μέγα μετάλλιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου (μὴ διακρινομένου πλέον) κατελάμβανε τὴν κλεῖδα τοῦ λώρου, ὑποβασταζόμενον ὑπὸ δύο ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων ῥόδιον χιτῶνα μὲ μελανὴν κροσσωτὴν παρυφήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λώρου παρίστανται οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο ἡμιχόρια τῶν ὁποίων προεξάρχει ἀνὰ εἰς ἄγγελος. Παρὰ τὸν ἄγγελον τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου ἵσταται ἡ Θεοτόκος. Οἱ ἄγγελοι προσβλέποντες τοὺς ἀποστόλους δευκύνουσι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω ὑψωμένης χειρὸς τῶν τὸν ὑπὸ τῶν ἄνω πετώντων ἀγγέλων ἀναλαμβάνόμενον Χριστόν. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δένδρα. Αἱ κεφαλαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἕκαστος τῶν ὁποίων παρουσιάζει διάφορον στάσιν, ἐμφανίζουν πλήρη ἐκφράσεως χαρακτηριστικά.

Εἰς τὴν κορυφήν τῆς καμάρας τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρίσταται, ἐντὸς ἐπαλλήλων διατεμνομένων καμπυλοπλευρῶν τετραγώνων ἡ Ἁγία Τριάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τετραγώνου εἰκονίζονται, ὁ εἰς παρὰ τὸν ἄλλον, ὁ Πατὴρ καὶ, συμφώνως πρὸς τὸν Ψαλμόν⁴, δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ Υἱός. Τούτων ἀμφοτέρων μόλις διακρίνονται αἱ μετὰ χρυσοῦ, ἐνσταύρου φωτιστεφάνου κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν διάστημα εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου τὸ Ἁγιον Πνεῦμα ὑπὸ τὴν Γραφικὴν⁵ μορφήν τῆς περιστερᾶς.

¹ Ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Βλαχερνίτισσαν τῆς ἐν Μόσχᾳ συλλογῆς Tretiakof ἥτις ἀναπαράγει πιστῶς τὴν Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Βλέπε προχείρως εἰκόνα τῆς παρὰ Ph. Sherrard, Constantinople, London 1965, εἰκ. σ. 83.)

² Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Εἰνού Διγενῆ (1491) εἰς τὴν κόγχην τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μ. Μυρτιάς. Βλ. ABME Θ' (1961) πίν. 4 ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἀγίου Νικολάου (Μαγालεῖου) Καστορίας (15^{ος} αἰ.): Σ τ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 172α.

³ Βλ. εἰκ. παρὰ Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα..., Ἀθήναι 1957, πίν. 12,.

⁴ Ψ α λ μ. 109, 1: *Ἐἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου.*

⁵ Μ α τ θ. 3, 16. Μ ᾱ ρ κ. 1, 10. Λ ο υ κ. 3, 22. Ἰ ω. 1, 32. Πβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου (ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας 1961) σ. 74, τροπάριον τοῦ α' ἤχου τῶν Θεοφανείων.

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς καμάρας χωρίζεται καθ' ὕψος εἰς τέσσαρας ἐπιμήκεις ζώνας. Εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας ἐκ τούτων, ἦτοι τὰς ἀμέσως ἐκατέρωθεν τῆς Ἀγ. Τριάδος εὐρισκομένας, εἰκονίζεται, εἰς δύο ἡμίση, ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἐκάστου ἡμίσεος εἰκονίζεται κιβώριον, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Χριστός, ὡς μέγας Ἀρχιερεὺς, ἐνδεδυμένος ἀβακωτὸν φαλόνιον. Πρὸς τοῦτον προσέρχεται ἐκατέρωθεν, σειρὰ τεσσάρων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς νοτίας πλευρᾶς διακρίνονται καλῶς, ἐκ δὲ τῶν τῆς βορείου σώζονται καλῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι, ἐνῶ τῶν μέσων διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ πόδες. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι τῆς νοτίας πλευρᾶς κρατοῦσι πάντες λειτουργικὰ ριπίδια καὶ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος ἐρυθρὰ στιχάρια καὶ ὀράρια κοσμούμενα διὰ πολυτίμων λίθων, οἱ δὲ δύο μέσοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, χρώματος, ἀντιστοίχως κυανοπρασίνου καὶ ροδίνου. Οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς δύο πλήρως σωζόμενοι τελευταῖοι ἄγγελοι φέρουσι κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια.

Εἰς τὰς κάτωθεν τῆς Θείας Λειτουργίας ζώνας ἐξωγραφήθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιθόλιον ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ Πεντηκοστή.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς, σωζόμενος μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐμφανίζει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν, ἐνδεδυμένον πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ λιθοκόσμητον ἐπίβλημα, τείνοντα δ' ἐμπρὸς τὴν χεῖρα κατὰ τὸ γνωστὸν σχῆμα τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ εὐλογοῦντος τὴν ἐναντι αὐτοῦ ἵσταμένην Παρθένον. Αὕτη, ἐνδεδυμένη τὸ σύννηδες πορφυροῦν μαφόριον, ἀντικρύζει τὸν ἀρχάγγελον, κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δὴλωσιν ταπεινῆς ὑποταγῆς, εἰς τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ ζωγράφος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τοῦ 9ου-11ου αἰ. Ἀπὸ ἡμικυκλίου σχεδιαζομένου διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς συνθέσεως ἐξέρχεται, διευθυνομένη πρὸς τὴν Παρθένον, δέσμη λευκῶν ἀκτίνων καὶ μετ' αὐτῆς, καθιπτάμενον, τὸ Ἀγ. Πνεῦμα, ἐν εἵδει λευκῆς περιστερᾶς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκά (1,35) λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ ἄγγελος εἶπεν εἰς τὴν Παρθένον «πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοί».

Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀρχιτεκτονήματα. Οὕτω ὀπισθεν μὲν τῆς Παρθένου προβάλλει τρουλλαία ἐκκλησία, ἀντὶ τῆς παλαιότερον ἐκεῖ εἰκονιζομένης τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Ναζαρέτ ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τῆς Μαρίας, κατὰ τὴν Αἰθερίαν¹, ὀπισθεν δὲ τοῦ Γαβριὴλ τρικλίτος δρομικὴ ἐκκλησία προφανῶς ἡ δευτέρα ἐκ-

¹ Βλέπε σχετικῶς, G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 88.

κλησία τῆς Ναζαρέτ¹ μὲ ἐπικλινῇ στέγην καὶ παράθυρα κάτω μὲν καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν ὀρθογώνια τοξωτά, ὑπὸ δὲ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης κυκλικόν (φεγγίτης). Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου διάστημα εἰκονίζεται κιονοστήρικτος τρουλλίσκος ἢ κιβώριον, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος στοά.

Εἰς τὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμιθόλιον εἰκονιζομένην Πεντηκοστὴν οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐξωγραφήθησαν, ὡς συνήθως, καθήμενοι, ἐπὶ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» καὶ διηρημένοι εἰς δύο σαφῇ ἡμιχόρια, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν δεξιῦ (τῷ θεατῇ) προεξάρχει ὁ ἀναφαλάντιος Παῦλος, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ ὁ λευκόθριξ καὶ σγουρομάλλης Πέτρος, ὅστις καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ φράσις «ἀδελφοὶ [ἐ]πί[στα]στε [ὅτι ἐφ' ἡμερῶν ἀρχαίων ἐν ὑμῖν ἐξελέξατο ὁ Θεός]» (Πράξ. Ἀποστ. 15,7).

Πάντες οἱ Ἀπόστολοι εἶναι ἐνδεδυμένοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μὲ κυριαρχοῦντα τὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ βαθυπράσινον, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ τὸ κιτρινόφαιον. Ἡ στάσις τῶν μαθητῶν, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἄλλοτε ὡς βιβλίον καὶ ἄλλοτε ὡς συνεπτυγμένον εἰλητόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου, φαίνονται συνομιλοῦντες, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι βλέπουσιν ἀτάραχοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, εἰς δὲ τὸ μέσον κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου φαίνονται αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμεναι πύριναι γλῶσσαι.

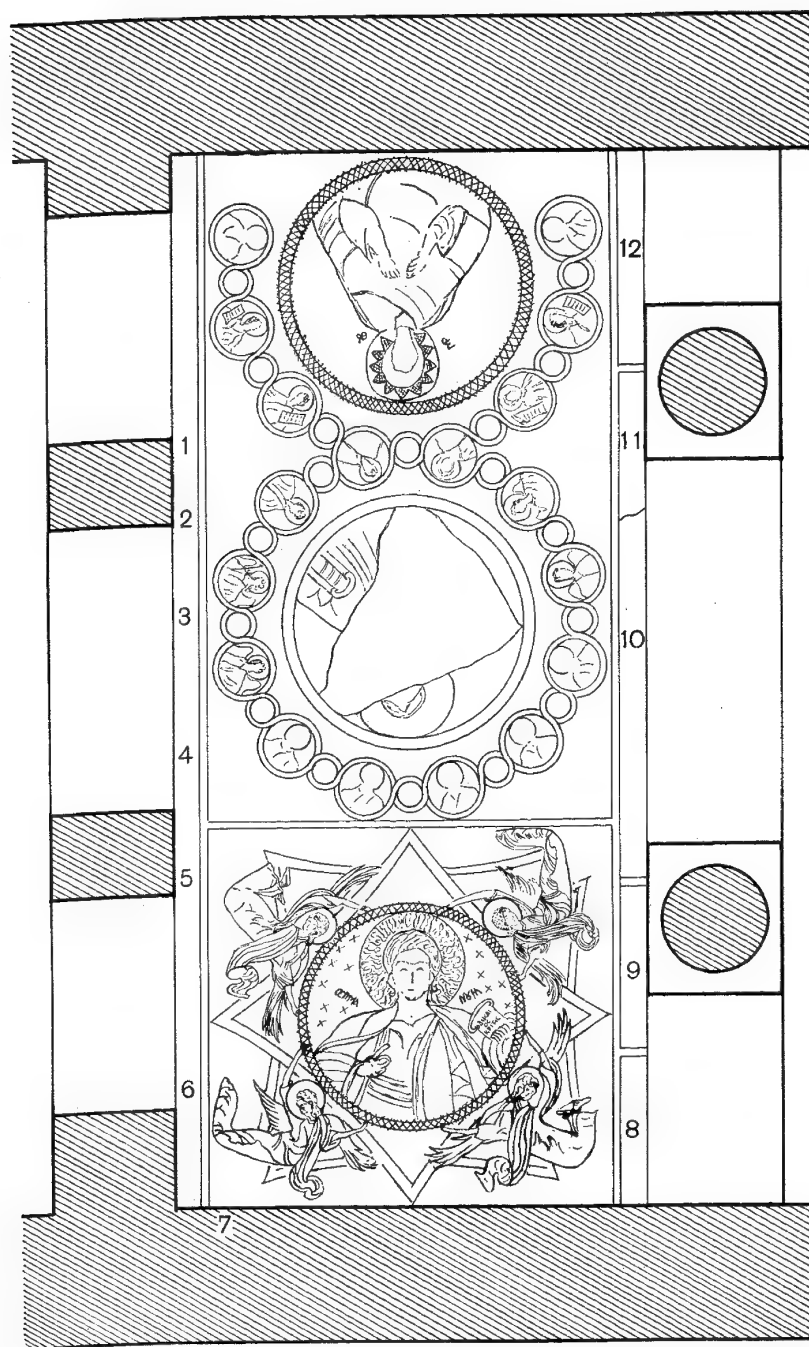
Τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως ὄντος ἐπικεχρισμένου δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ συνήθως συνοδεύουσα τὴν Πεντηκοστὴν ἡμικυκλικὴ παράστασις τοῦ Κόσμου.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίσθη, μόλις διακρινομένη σήμερον, ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωσις, κάτωθεν δ' αὐτῆς δέλτοι προθέσεως, ἐντὸς τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιονίσκων. Διακρίνονται τὰ ὀνόματα Δα ν ι ἡ λ καὶ Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν ο ς.

Τοῦ ὑπολοίπου κυρίως ναοῦ ὄντος κεκαλυμμένου διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου, θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὰς εἰς τὸν παλαιὸν νάρθηκα σωζόμενας τοιχογραφίας, αἵτινες δυστυχῶς εἶναι καὶ αὐταὶ μαυρισμέναι ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων, δι' ὃ καὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ λήψις εὐκρινῶν φωτογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος σώζονται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἄλλαι μὲν ἐπὶ τῆς καλυπτούσης αὐτὸν συνεχοῦς καμάρας, ἄλλαι δ' ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τοίχων, ὀλίγαι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

¹ V i a u x, Nazareth et ses deux églises, Paris 1911.

Είκ. 16. Εικονογραφική διάταξις τῆς ὁροφῆς τοῦ νάρθηκος.

Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν περιγραφὴν τῶν ἀπὸ τῆς καμάρας. Ταύτης ἡ κορυφὴ διαιρεῖται κατὰ τὸ μέσον τῆς τμήμα εἰς τρία κατὰ σειρὰν τετράγωνα διάχω-
ρα (εἰκ. 16). Ἐκ τούτων εἰς τὸ νότιον ἄκρον εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ
χρώματα τῆς ἱριδος, σχεδιαζομένου ἐπὶ διασταυρουμένων καμπυλοπλεύρων
τετραγώνων, νεαρὰ μορφή ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, τὴν ὁποίαν ἐπι-

Εἰκ. 17. Ὁ Ἑμμανουήλ.

γραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμῶν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑπὸ ἀστέ-
ρων διαστιζομένου¹ γαλάζιου βάθους, χαρακτηρίζει ὡς τὸν Ἑμμανουήλ
(εἰκ. 17).

¹ Ὅμοιον ἔναστρον οὐρανὸν ἢ κάμπον συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν
ἐξῆς ναῶν: Μ. Ἀγ. Γεωργίου Πίνδου (ABME 5 1939/40 σ. 189 εἰκ. 18), Θεοτόκου τῆς
Μ. Studeniča (1314) (O. Bihalji-Merin, Fresken und Ikonen, München

Ὁ νεαρὸς καὶ ἀγένειος Χριστὸς, ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ πολλὰς γραμμικὰς πτυχάς, ἔχει τὸ ὑπὸ πλήρους κοσμημάτων φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπον εὐτραφές, τὴν κόμην οὕλην καὶ ἀπολήγουσαν ὀλίγον κάτωθεν τῶν ὠτῶν εἰς κατσαρὸν βόστρυχον (μπού-

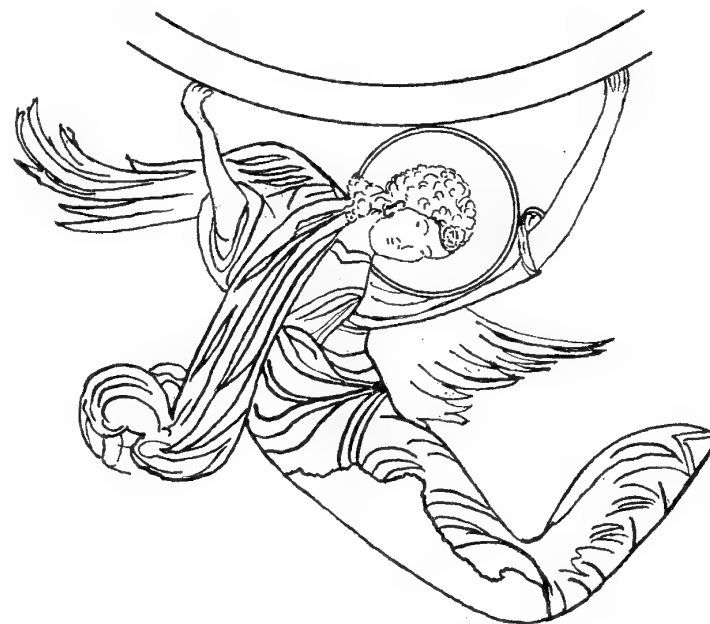
Εἰκ. 18. Εἰς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

κλαν) καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καμπυλόφρους καὶ ἐκφραστικoὺς διευθυνομένους ἑλαφρῶς πλαγίως. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου τοῦ εἶναι μαλακόν, ἡ δὲ γενικὴ τοῦ ἔκφρασις σοβαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν ζωντάνιαν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δε-

1958, εἰκ. 27: Σταύρωσις), τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Voroneţ τῆς Ρουμανίας (1488 (P. Comaresco, Voroneţ, Bucurest 1959, εἰκ. 8), τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Suceava (1520) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Homor (1530) τῆς Ρουμανίας (G. Oprescu, Istoria Artelor Plastice in România, Bucureşti 1968, εἰκ. 326 καὶ 328). Ἀστέρες παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν ἑλλειψοειδῆ δόξαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Μ. τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (P. Underwood, Kariyé Djami III, 344).

ξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλινδρον εἰλητοῦ, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή «ὁ δίκαιος κριτὴς». Τὸν κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Ἑμμανουὴλ βαστάζουν τέσσαρες ὁρμητικῶς πετιῶντες ἄγγελοι (εἰκ. 18, 19, 20) πληροῦντες τὰς γωνίας τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ πέραν ἀκόμη τούτου ἐξερχόμενοι.

Εἰς τὸ ἀμέσως συνεχόμενον, ἦτοι τὸ μέσον, διάχωρον εἰκονίζετο καὶ πάλιν

Εἰκ. 19. Εἰς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

λιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πλούσιον καὶ πρωτότυπον πλαίσιον τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὸν μέσον κύκλον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δώδεκα μικρῶν μεταλλίων συναπτομένων διὰ κόμβων, δίκην σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίσθησαν ἱσάριθμοι ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ἄλλοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς σκήπτρον καὶ ἄλλοι φέροντες ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους (εἰκ. 21). Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χλαμύδα πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον καὶ τελευταῖον διάχωρον τοῦ θόλου ἐμφανίζει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸ μαφόριον καὶ ἔχουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐξαιρετικῶς ὁ φωτοστεφάνος τῆς εἶναι ἀνάγλυφος, ἐξ ἐπιχρύσου γύψου

μετὰ κοσμημάτων. Ἡ περίπτωση αὕτη δὲν εἶναι μοναδική ἐν Ἡπείρῳ· διότι τὴν ἐπανευρίσκουμεν π.χ. εἰς τοιχογραφίας ἀγίων τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, τῆς Κάτω Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Ἀρτης¹ ὡς καὶ εἰς τινὰς ἀ-

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια τοῦ προσώπου ἑνὸς τῶν βασιζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἑμμανουὴλ ἀγγέλων.

γίους τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσσης². Τοὺς ἀναγλύφους στεφάνους τούτους ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ὀνομάζει: *στέφανα σηκωτά*³.

¹ Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936) σ. 128 εἰκ. 12 καὶ σ. 83 καὶ 175.

² Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 136.

³ Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) σ. 41.

Ὡς ὁ δεύτερος κύκλος, οὕτω καὶ ὁ τῆς Παναγίας περιβάλλεται ὑπὸ ἐξ μικροτέρων μεταλλίων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐκ τούτων τὰ δύο νότια συμπίπτουν πρὸς τὰ δύο βόρεια τοῦ δευτέρου διαχώρου (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίζονται ἀπ' Α. πρὸς Δ. τὰ ἐξῆς: στηθάρια ἑξ μεγάλων προφητῶν Σοφονίου, Δαυίδ, . . . ἀφ, Ἡσαίου, Σολομῶντος καὶ Ἱερεμίου. Οἱ

Εἰκ. 21. Μία τῶν ἐντὸς μεταλλίων προτομῶν ἀγγέλων.

προφῆται, ἐνδεδυμένοι ἱμάτια ἐναλλάξ πράσινα καὶ ἐρυθρά, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖράς των ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῶν προφητειῶν των. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἡσαίου (εἰκ. 22) γράφεται τμῆμα τοῦ χωρίου τῶν προφητειῶν του (ΙΓ' 9) ἔχον οὕτω: *Ἴδου [γὰρ] ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται ἀνιάτος θυμοῦ* [καὶ ὀργῆς θεῖναι τὴν οἰκουμένην ἔρημον καὶ τοὺς ἀμαρτωλοὺς ἀποτελέσαι ἐξ αὐτῆς], εἰς δὲ τὸ εἰλητὸν τοῦ Δαυίδ αἱ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 131.8 εἰλημμένοι λέξεις: *Ἐγὼ κιβωτὸν . . . ἀγιάσματος . . .*

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται

χωρισταί σκηναὶ ἐκ τοῦ Πάθους, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἀρχίζουσι ἀπὸ τὸ βόρειον τύμπανον, ἥτοι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν αἱ ἐξῆς 12 (εἰκ. 16), συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας αὐτὰς λευκὰς ἐπιγραφάς, ἀναγραφομένας ἐνταῦθα ὡς ἀκριβῶς ἔχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 22. Προτομή τοῦ προφήτου Ἡσαίου ἐντὸς μεταλλίου.

1) Ὁ Ἰούδας μεταμεληθεὶς ἐπέστρεψε τὰ τριάνοντα ἀργύρια].

Ὁ Ἰούδας ἐνδεδυμένος πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα κάθηται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον πρὸ τετραγώνου τραπέζης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ρίψει τὰ ἀργύρια. Φαίνεται συντρεμιμμένος. Ἐναντι αὐτοῦ κάθηται ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ ὑψηλὸν ἐρεισίνωτον ζευγὸς Ἀρχιερέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων βλέπει πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν (εἰκ. 23). Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν, πολὺς καὶ ἀναφαλαντίας (Ἄννας;) φορεῖ φαιὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ μελανῶν πινελιῶν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορποῦμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ παρ'

αὐτὸν καθήμενος (Καϊάφας;) φορεῖ πράσινον ἔνδυμα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ λευκῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει πορφυροῦν κάλυμμα

Εἰκ. 23. Δύο Ἀρχιερεῖς ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταμελείας τοῦ Ἰούδα.

ἐν εἴδει σαρκίου. Δεξιώτερα εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δυὸ μορφαὶ (Γραμματεὺς καὶ Φαρισαῖος;) φοροῦντες χιτῶνας ἐρυθρὸν καὶ φαιὸν ἀντιστοίχως, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐν εἴδει σαρκίου φαιὸν ὁ εἷς, πράσινον ὁ ἄλλος, καλύπτοντα ὀπισθεν καὶ τοὺς ὤμους. Ἀριστερᾷ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται

ύψηλόν οικόδομημα με 2 πύργους, τοξωτὸν πυλῶνα καὶ ἐσωτερικῶς ἀέτωμα. Τοῦτο εἶναι προφανῶς ὁ ναός, ἐξωγραφημένος συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ Συριακὰ πρότυπα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις διαφέρει τῆς ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων (σ. 185) ἀναγραφομένης κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐδῶ καθήμενος καὶ οὐχὶ ὄρθιος. Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν ἡμετέραν σύνθεσιν παρέχει τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1508)¹.

2. *Ἡ τοῦ Πέτρου ἄρνησις*. Τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν τμήμα, ἐνθα εἰκονίζεται ὁ Πέτρος δὶς, ἥτοι κάτω μὲν δεξιὰ καθήμενος μετ' ἀπλωμένα τὰ χεῖρια καὶ συζητῶν μετὰ δύο θεραπαινίδων, ἐνδεδυμένων ἐρυθρὰ ἐνδύματα, ἄνω δὲ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον, συζητῶν ἐπίσης μετὰ μὴ σωζομένου προσώπου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, εἰς παράθυρον τῶν ὁποίων δὲν διακρίνεται ἀλέκτωρ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία (σ. 105). Ἴσως οὗτος θὰ εὗρίσκετο εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὸν ἡμῶν τῆς εἰκόνης, ἐνθα θὰ ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ἄρνησις τοῦ Πέτρου. Ἡ ἡμετέρα σύνθεσις εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου² (1547).

Διακοπτομένης ἐνταῦθα τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἐν συνεχείᾳ, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τῆς ἀγοῦσης εἰς τὸν νεώτερον νάρθηκα ἡ

3. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*. Τὸ δεξιὸν ἡμῶν τῆς παραστάσεως ταύτης εἶναι καὶ ἐδῶ κατεστραμμένον. Εἰς τὸ ἀριστερὸν, ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης διὰ λευκοῦ ὑφάσματος (ποδέας), εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, φέρουσα τὴν συνήθη πορφυρᾶν ἐσθῆτα. Εἰς τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς κλίνης ἵσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας, εἰκονιζομένην ὑπὸ μορφὴν βρέφους ἐσπαργανωμένου διὰ λευκῆς κειρίας. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποίαν κρατοῦσι δύο ἐκατέρωθεν ὀριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ³, τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Nagoricino (1318)⁴, τὸν Ἅγιον Νικήταν τοῦ Čučer (1309 - 1314)⁵ καὶ ἀργότερον εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος⁶. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζεται μόνον ὁ ἀριστερός. Περὶ τὴν κλίνην ἵστανται Ἀπόστολοι καὶ Ἱεράρχης μετ' ἀπλωτὸν φελόνιον. Εἰς τὸν οὐρανὸν εἰκονίζονται, ἐντὸς μικρῶν ἑλλειψοειδῶν νεφῶν, οἱ Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι «ἐκ περάτων». Κάτω ἀριστερὰ ἄγγελος μετ' ἐξέφωτος ἀποκόπτει τὴν

¹ Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 226, 1.

² Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 200, 1.

³ Millet, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 116.4.

⁴ Millet-Frolow, La peinture du M.-A. en Yougoslavie III, Paris 1962, πίν. 99, 1-2.

⁵ Millet-Frolow, ἐνθ. ἀν. πίν. πίν. 45.3.

⁶ Μ. Κουτλουμουσιού: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 162.1.

χεῖρα τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, ὁ οἶκος Σιών τῆς Παναγίας.

Συνεχιζομένου τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν εἰκονίζεται περαιτέρω:

Εἰκ. 24. Τὸ δεξιὸν τμήμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑμπαίμου.

4. *Ὁ ἐμπεγμός* (εἰκ. 24). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνης παρίσταται ὁ Κύριος φέρων ποδήρη, πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Περιστοιχίζεται ἀπὸ στρατιώτας ἐνδεδυμένους μεταλλι-

κὸν θώρακα καὶ χλαμύδα καὶ ἀπὸ Ἑβραίους ἐνδεδυμένους βραχεῖς χιτῶνας καὶ ἀναξυρίδας. Δύο ἐξ αὐτῶν παρίστανται σαλπίζοντες διὰ μακρῶν σαλπύγων¹. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται πλήρης θλίψεως, τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα ἔχουν ἰσχυρὰν ἔκφρασιν κακότητος. Εἰς τὸ βάθος κυβικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

5. Ἡ τοῦ Πιλάτου ἀπόνις. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Πιλάτος, νέος ἀρχιγένης, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν πορφύραν καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρουλλωτὸν πῖλον². Κάθεται ἐπὶ θρόνου μὲ ἡμικυλινδρικὸν ἐρεισίονα. Ἀριστερᾷ παρ' αὐτὸν εἰκονίζεται γυνὴ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πεντάπλευρον κάλυμμα—προφανῶς ἡ σύζυγός του. Ὁ Πιλάτος στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς αὐτήν, ἐκτείνει πρὸς τὴν ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰς χεῖρας, ἵνα νύψῃ αὐτὰς διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὅποιον χύνει παιδίσκη³ ἀπὸ χερνίβου εἰς λεκάνην. Ὁ Κύριος, φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας εἰκονίζεται εἰς τὴν παράστασιν ταύτην δῖς, ἥτοι κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα της, ἀριστερᾷ μὲν καθήμενος, δεξιᾷ δὲ ὄρθιος. Αἱ λοιπαὶ μορφαὶ κατανέμονται εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ βάθος, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ πύργους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπλοῦται ὕφασμα.

6. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου. Φέρων βασιλικὴν στολὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς ἀπονίψεως, ὁ Πιλάτος προβάλλεται ἐπὶ οἰκοδομήματος μὲ πυργίσκους καὶ ἀέτωμα, παριστῶντος βεβαίως τὸ πραιτώριον. Ὅπισθὲν του εἰκονίζονται γυναικεῖα μορφή (προφανῶς ἡ σύζυγός του) καὶ στρατιώτης μετὰ κωνικοῦ πῖλου καὶ αὐχενίου. Ὁ Πιλάτος ὑψώνων τὴν δεξιὰν ὁμιλεῖ πρὸς τὸν Κύριον, ὅστις ἵσταται ἀριστερᾷ φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γενειοφόρων Ἑβραίων καὶ στρατιωτῶν (εἰκ. 25).

7. Ἡ ἀπόφασις τοῦ Καϊάφα. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς στενῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐξ αὐτῆς σώζεται πάλιν μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ, τοῦ ὑπολοίπου ὄντος ἀσβεστοχρισμένου. Οἱ δύο ἀρχιερεῖς

¹ Πρβλ. Ματθ. 24.31. Ὅμοια παραδείγματα σαλπικτῶν εἰς τοιχογραφίας: Μ. Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ (Ξυγγόπουλος, Τοιχογρ. Μ. Ὁρφανοῦ, εἰκ. 53), Καθολικοῦ Μ. Ἀστερίου (ἀνέκδοτος). Staro Nagoričino: Millet - Frolov III, πίν. 75.4, 88.2, 89.1.2. Μ. Λαύρας: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 126.4. Καθολικοῦ Μ. Χελανδαρίου: Millet, ἐνθ. ἀν. πίν. 73.2. Καθολικοῦ Μ. Διονυσίου: Millet, πίν. 200.2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, πίν. 226.1.

² Εἰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Εξοφῶντος (Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 127, 162, 200, 177), ὁ Πιλάτος ἐμφανίζεται φορῶν στέμμα ὁμοίον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τοῦ 11^{ου} αἰ. (Μονομάχου κλπ.) ἡμισφαιρικὸν δέ, ὡς ἐνταῦθα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, ἐ. ἀ. πίν. 72).

³ Συνήθως τὸν Πιλάτον βοηθεῖ εἰς τὸ νύψιμόν εἰς στρατιώτης, ὡς π.χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Εξοφῶντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου κλπ. (Millet, ἐ. ἀ. πίν. 127, 162, 177, 200, 226).

Εἰκ. 25. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου.

(Καϊάφας καὶ Ἄννας) (εἰκ. 26) κάθονται καὶ πάλιν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἐνδεδυμένοι ὁ εἰς πράσινον καὶ ὁ ἄλλος πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαν-

Εἰκ. 26. Τμήμα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Καϊάφα.

δύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ καθήμενος ἀρχιερεὺς Καϊάφας εἰκονίζεται σχίζων τὰ ἱμάτιά του¹, ὁ δὲ ἄλλος μὲ κίνησιν ἀγανα-

¹ Πρβλ. Μ α τ θ. 26.65: τότε ὁ ἀρχιερεὺς διέρρηξεν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων: ἐβλάσφημῃσιν, καὶ Μ α ρ κ. 14.63: ὁ δὲ ἀρχιερεὺς διαρρήξας τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ. Βλ. καὶ Δι-ο-νυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἐκδ. Παπα-

κήσεως. Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα σύνθεσις πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1568)¹. Ὅπισθεν αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀνδρικοί μορφαί, ὧν ἡ μία στρατιώτου φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτόνημα μετ' αἰετώματος.

Ἐρχόμεθα τὼρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος Ἐνταῦθα εἰκονίζεται:

8. Ἡ πρὸ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ προσευχή. Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, δις εἰκονιζομένου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ του καὶ εἰς τὸ βάθος ἐσχηματοποιημένα βουνά.

9. Ὁ νικτήρας. Τούτου τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι κατεστραμμένον. Διακρίνονται μόνον δύο Ἀπόστολοι καθήμενοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον.

10. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις. Ἀλλ' αὕτη ἔχει τελείως ἀφανισθῇ. Ἀκολουθεῖ,

11. Ἡ κατὰ βαςις . . . (ἀπὸ τοῦ σταυροῦ) ἦτοι ἡ ἄλλως λεγομένη Ἀποκαθήλωσις. Ἐκ ταύτης σώζεται μόνον ἡ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν Παθῶν τελειώνει μὲ τὴν σκηνήν:

12. Ἡ Χριστοῦ ἀνάστασις, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή καὶ τινες κεφαλαί.

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἐξωγραφημένοι σκηναὶ 8, 9, 10, 11, καὶ 12 ἔχουσι πᾶσαι κατεστραμμένον τὸ κάτω αὐτῶν μέρος ἐξηγεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς εἰς τριβήλον μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῶς πλήρους τοῖχου, ὅστις ἐχώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ναόν, μαρτυρεῖ δ' ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι προγενέστεραι τῆς κατασκευῆς τοῦ τριβήλου.

Ἀναφέροντες ἐν τέλει, ὅτι κάτωθεν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἄννα καὶ τοῦ Καϊάφα, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τοῖχου, διεσώθησαν, διαφυγόντα τὴν ἀσβεστόχρισιν, δύο στηθάρια ἐντὸς παχέων λευκῶν κύκλων, ἐξ ὧν τὸ ἐν εἰκονίζει τὴν Ἀγ. Σοφίαν, ἐνδεδυμένην πορφυροῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον, τὸ δὲ ἄλλο ἄρρενα ἅγιον ἀντικρύζοντα τὴν Ἀγ. Θέκλαν. Τρίτον στηθάριον εἰκονίζεται κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν 30 ἀργυρίων, περιλαμβάνον τὴν προτομὴν τῆς Ἀγ. Θέκλης, ἥς διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας.

δοπούλου Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 105. Ὅμοιαν ἀκριβῶς κίνησιν τοῦ Καϊάφα συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἀγ. Νικολάου Ὁρφανοῦ (1310-1320) (Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Οἱ τοιχογραφίαι Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ, εἰκ. 45, 47, 171).

¹ G. Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 233.α.

Β'. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Ἐκατέρωθεν τῆς ὡραίας Πύλης εἰκονίζονται ὡς συνήθως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος. Ὁ Χριστὸς ἐξωγραφῆθη ἐνταῦθα ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Εἶπεν ὁ Κύριος ἐγὼ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ* (Ἰω. 10, 9). Ἀνω δι' ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων: Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς. Εἰς τὴν πλουσίαν στολὴν του κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν χρῶμα. Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς σπυρίδωνος ἱερέος Γαβανόζη ἐπεῖη*. Κάτω δεξιᾷ, διὰ μελανῶν γραμμάτων, 1854 Δεκεμβρίου 7 Πρέβεζα διὰ συνδρομῆς τοῦ κυρίου νικολάου σάκον καὶ ἀντωνίου σούγδα.

2. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερᾷ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνθρονος, κρατοῦσα μὲ τὰς 2 χεῖράς της τὸν Ἰησοῦν, εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἡ Παναγία φορεῖ πορφυροῦν μαφόριον φέρον ἀνοικτόχρωμον παρυφὴν κεκοσμημένην διὰ μαιάνδρου.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων: ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καρανιζούλας Πρέβεζα 1885 καὶ δεξιᾷ, διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων, ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1884. Λογαροῦ εἶναι λιμνοθάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ μὲ τὸ ὄνομαστὸν διὰ τὰ αὐγοτάραχα αὐτοῦ καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἰχθυοτροφείον αὐτῆς¹.

3. Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος, γυμνὸς φέρων μόνον πρασινωπὸν κολόβιον. Ἡ μακρὰ γενειὰς του κατέρχεται μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ γραφή: *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρὸς, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι*, (Ἰώβ, Α, 21).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων: Ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καρανιζούλας. Πρέβεζα 1885. Κάτω δεξιᾷ μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1885.

4. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐφιλοτέχνησεν, ἐν ἔτος ἐνωρίτερον (1884) τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνα τοῦ Προδρόμου. Οὗτος ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον, ἀφῆνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ κρέμαται ἀνοικτὸν εἰλητόν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἴδε ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. 1, 29). Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ του ἐπὶ πίνακι.

¹ Ἴδου τί γράφει σχετικῶς Σερφεῖμ ὁ Βυζάντιος (Δοκίμιον κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 13): ἐπίνειον τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας καλούμενον Ἀμβρακος ὅπου τάνυν εὐρίσκεται ἡ θαυμασίος καὶ ἐκτενὴς θαλασσολίμνη τῆς Λογαροῦς ἡ Ὀλογοροῦς, ὡς ἐξωσμένης διὰ στενῆς τεχνικῆς ἀμώδους ζώνης.

5. Πρὸ τοῦ διακονικοῦ. Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία Κορωνησία*. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ χιτῶνα πράσινον μὲ παρυφὴν χρυσοῦν καὶ κοσμήματα εἰς τὸν λαιμόν καὶ τὰς χεῖριδας. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Τὴν δεξιὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα, κοσμούμενον μὲ ἄνθη καὶ χρυσοπόρφυρον ἱμάτιον. Τὸ παιδίον εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς σφαίρας τοῦ κόσμου, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος. Τόσον τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀργυροὶ κοσμούμενοι δι' ἐκτύπων ἐλικοειδῶν κοσμημάτων. Ἡ εἰκὼν δὲν φέρει ὑπογραφὴν τεχνίτου ἢ ἀφιερωτοῦ. Τέχνη μετρία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει εἰς προσκυνητάριον, ἔναντι τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ ΚΟΡΩΝΗΣΙΑ*. Ἡ Παναγία φέρουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, φορεῖ δὲ βαθυπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσοῦν πολυποίκιλτον παρυφὴν κατὰ τε τὸν λαιμόν καὶ τὰς χεῖριδας. Ὁμοίαν χρυσοῦν μαργαριτοποίκιλτον παρυφὴν, φέρει καὶ τὸ καλύπτρον τῆς κεφαλῆς της ἐρυθρὸν μαφόριον, ἐφ' οὗ ἴσταιται δυτικῆς ἐπιδράσεως, στέμμα, ὅπερ κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ἱστάμενοι ἀρχάγγελοι. Οὗτοι διὰ τῆς ἐλευθέρως χειρὸς των κρατοῦσιν εἰλητά, ἐφ' ὧν αἱ ἐξῆς ἐκ τοῦ α' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου¹ εἰλημμένοι ἐπιγραφαί: *δεξιᾷ Χαῖρε, διτι ὑπάρχεις βασιλέων καθέδρα καὶ ἀριστερᾷ Χαῖρε διτι βασιλεύεις τὸν βασιλεύοντα πάντα*. Τὸ παιδίον, ἔχον οὐλὴν καστανὴν κόμην περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστέφανου, φορεῖ ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα μὲ ἀνθηκὴν διακόσμησιν καὶ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσοῦς φῶτα. Εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰς 4 γωνίας εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς προφῆται: Κάτω ἀριστερᾷ ὁ Δαυὶδ μὲ στέμμα καὶ πλουσίαν μαργαριτοποίκιλτον ἐνδυμασίαν ἥτοι χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν ἐξωσμένον, καὶ χλαμύδα πρασινωπὴν πορπομένην πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας* (Ψαλμ. 103 (104) 24 βλ. καὶ 91 (92), 9). Τέχνη μετρία.

Ἀνω δεξιᾷ: Ὁ Σολομὼν μὲ στέμμα καὶ στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Δαυὶδ. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ σοφία φηροδόμησεν ἐαυτὴ οἶκον* (Παροιμ. 9, 1).

Κάτω ἀριστερᾷ: Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας, πολιός, μὲ σφηνοειδὲς διχαλωτὸν γένειον. Φορεῖ χιτῶνα χρυσοῦν καὶ μανδύαν πορτοκαλιόχρουν κομ-

¹ Βλ. Τριψίδιον σ. 296 Ἐκδ. Ἀποστ. Διακον., ἐν Ἀθήναις 1961.

βούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὑψὼν τὴν ἀριστερὰν εἰς σχῆμα δεήσεως κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἄκουε οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν* (Ἡσαΐας Α, 2).

Κάτω δεξιᾷ: Ὁ προφήτης Ἱερεμίας. Φέρει στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἡσαΐου καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἐγένετο λόγος Κυρίου πρὸς με* (Ἱερεμ. Α, 11) *πρὸ τοῦ με πλάσαι σε* (αὐτ. 5). Κάτω ἐντὸς πλαισίου, διὰ μελανῶν γραμμῶν ἐγράφη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς δημητρίου παπαδιαμάντη ἐκ ζαγορίου κόμης μοναδένδρου*¹.

Κάτω ἐπίσης ἄλλ' εἰς τὸ μέσον, διὰ μελανῶν γραμμῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *διὰ δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου ἡγουμένου Δωροθέου τοῦ ἐκ μονῆς Κορωνησίας 1842, Ἀγούστου 13*.

Τὸ Μονοδένδρι, τὸ Καπέσοβο, οἱ Χιονάδες, οἱ Καλαρρύτες καὶ τὸ παρὰ τὴν Καστοριὰν Λινοτόπι, εἶναι χωρία τῆς Βορ. Ἡπείρου, πατρίδες Σχολῆς ἀγιογράφων τῆς Τουρκοκρατίας δρῶντων καὶ μέχρι σήμερον.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ

Εἴκοσι πέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησίας ὑψαῖται μικρὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου (εἰκ. 27). Ἡ κάτωθις του εἶναι ὀρθογώνιον (εἰκ. 28) ἐξωτερικῶν διαστάσεων πλάτους 3.54 καὶ μήκους 5.00 μ., ὅπερ φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς τρί πλευρον τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Αἱ ἐσωτερικαὶ του διαστάσεις εἶναι 2.40×3.80 μ. ἡ δὲ χορδὴ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετρεῖ 1.60 μ. Ὁ ναῖσκος καλύπτεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κυλινδρικοῦ καμάρας, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. ἀετώματα. Ἡ εἴσοδος γίνεται διὰ στενῆς (1.02 μ.) τοξωτῆς θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸ τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη προσφάτως κεραμοσκεπὲς προστέγαμα (εἰκ. 27). Ὁ ναῖσκος στερεῖται παραθύρων ἐξαιρέσει μόνον στενοῦ ἀνοίγματος διατρυπῶντος τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28).

Ἀσβεστόχριστον ἐξωτερικῶς διατηρεῖ τὸ παρεκκλήσιον ἐσωτερικῶς ἐπὶ

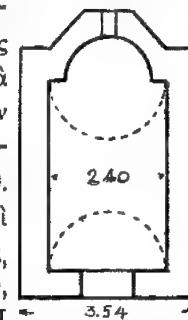
¹ Ὁ αὐτὸς ζωγράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης ἐφιλοτέχνησε τὸ 1822 φορητὴν εἰκόνα Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Ἐνω Σουδενῶν (Ζαγορίου) (Χρ. Σουλῆς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 9 (1934) σ. 113 πβλ. καὶ Π. Βοκοτόπουλον, Α.Δ. 21 (1966) Χρονικά σ. 307). Ἐξωγράφησεν ἐπίσης καὶ φορητὰς εἰκόνας Ἀγ. Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ 1838 καὶ 1839 εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου (Π. Βοκοτόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 310).

τῆς βορείου πλευρᾶς του τοιχογραφίας τινάς, αἵτινες καθαρισθεῖσαι προσφάτως, ἐντολῇ μου, ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ

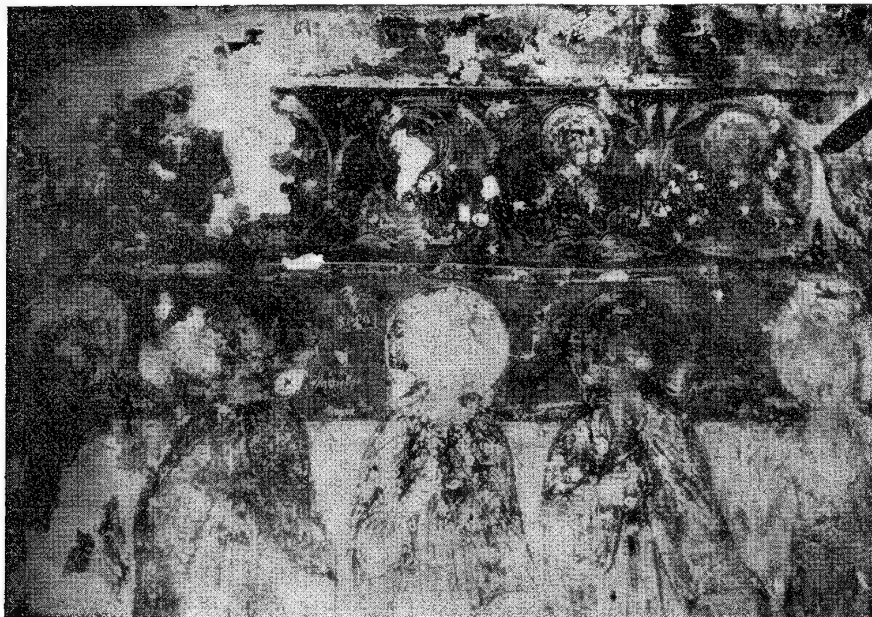
Εἰκ. 27. Ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου ἀπὸ δυσμῶν.

Μουσείου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐνεφάνισαν δύο σειρὰς ἁγίων, δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένων. Ἐπὶ τῆς κάτω ὑψηλῆς σειρᾶς παρίστανται τέσσαρες ἅγιοι ἀσκηταὶ κατ' ἐνώπιον, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένα εἰλητά. Οἱ ἅγιοι οὗτοι μέχρι μὲν τῶν ὠμων προβάλλονται ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐπὶ σκοτεινοχρῶμου δ' ἀέρος αἱ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλαὶ των (εἰκ. 29). Οἱ δὲ τῆς ἄνω στενῆς σειρᾶς ἅγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διὰ λευκῆς ἐπιγραφῆς διαπιστούμενος ἅγιος Δημήτριος, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἐλισσομένων κληματίδων, κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἡ ζωφόρος αὕτη τῶν ἁγίων περιλείεται ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν. Ἡ διάταξις μὲ κάτω μὲν ὀλοσώμους ἁγίους, ἄνω δὲ μὲ ζωφόρον ἐκ προτομῶν ἁγίων ἐφημερόσθη ἀπὸ τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ δὲ ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν αὐτοτελῶν μεταλλίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα εἴτε διὰ σηρικῶν τροχῶν εἴτε δ' ἐλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων

Εἰκ. 28. Κάτωθις τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου.

ἁγίους ἐν προτομῇ εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ᾿Αλωσιν χρόνους¹. Εἰς τὴν βάσιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀσκητῶν ἁγίων διεσώθη ἄριστα διακοσμητικὴ ται-

Εἰκ. 29. Τοιχογραφία τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ᾿Αγ. Ὀνουφρίου.

νία ἐξ ἀναδιπλουμένων ἐλικοφύλλων (εἰκ. 30). Αὕτη ἀντιγράφει βεβαίως παλαιότερων χρόνων διακοσμητικὸν θέμα καὶ δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

¹ ᾿Αρτα, ᾿Αγ. Βασίλειος (᾿Ορλάνδος, ABME B', 1936, σ. 128), Παρηγορήτισσα (᾿Α. ᾿Ορλάνδου, ᾿Η Παρηγορήτισσα τῆς ᾿Αρτης, ᾿Αθῆναι 1963, σ. 145, εἰκ. 149). ᾿Αθως, ᾿Αγ. Νικόλαος Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 259), Μολυβοκκλησιὰ (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 155.2, 158), Μ. Ξενοφώντος (1544) (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 183, 184), Καστοριά, ν. ᾿Αγ. Ζαχαρίου (τέλος 16ου αἰ.) (Μ. Μιχαηλίδης, ᾿Αρχ. Δελτ. 22, 1967, πίν. 47β). ᾿Ηπειρος, Ν. Σωτήρος Βελτιστάς (Δ. Εὐαγγελίδης, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 11.2), ν. ᾿Αγ. Νικολάου Κράνης (Δ. Εὐαγγελίδης, ἔ. ἀν. πίν. 18.2, 21, 22.2· πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τόμ. Ε', 1966-69, πίν. 114), Μ. Σέλτσου (1695) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 356 καὶ πίν. 264, β), Μ. ᾿Αγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 357 καὶ πίν. 270. β), Μ. Χρυσοπηλαιωτίσσης Γουριανῶν (1801) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 358) Μέτσοβον, Χρυσοβίτσα, ν. Κοιμήσεως (1781) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 237β). Εὐρυτανία, ν. ᾿Αγ. Ἰω. Χρυσοστόμου Παπαδιᾶς (β' ἡμισὺ 17ου αἰ., ἀδῆμος). Φθιώτις, ν. ᾿Αγ. Δημητρίου Μαυρίλου (1728) (ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, πίν. 171α, 186β). Κυνουρία Μ. Δουκοῦς (Τ. Γκριτσόπουλος, Πελοποννησιακά ΣΤ', 1963-1968, πίν. Β'). Χρῦσαφα Λακωνίας, ν. ᾿Αγ. Νικολάου, 1620 (Τ. Γκριτσόπουλος, Πελοποννησιακά Ζ', 1969-70, σ. 23, εἰκ. 22, 23). Βουλγαρία, Poganovo (Α. Grabar, La peinture relig. en Bulgarie, Paris 1928, Album, πίν. LIX).

᾿Ο μητροπολίτης Σεραφεῖμ (Ξενοπούλος) ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει εἰς τὸ Δοκίμιόν του περὶ ᾿Αρτης (σ. 170 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1886) ὅτι «εἰς τὸ ἐκκλη-

Εἰκ. 30. Γραπτὴ ταινία ἐξ ἐλικοειδῶν ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων.

σίδιον τοῦ ᾿Αγ. Ὀνουφρίου ἀκμάσαντος τὸ 1780 (οὐχὶ τοῦ Αἰγυπτίου) εὐρίσκεται καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ, ᾿οὗ τὴν ἀνόρυξιν οὐδεὶς ἐτόλμησεν ἄχρι τοῦδε ποιῆσαι. Οὗτος ὁ ᾿Οσιος ὥρυξεν, ὡς λέγεται, ἰδίαις χερσί, τὸ ὑπάρχον πλησίον τῆς Μονῆς φρέαρ, κάτοχον γλυκυτάτου παραδόξως ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, καὶ ψυχροτάτου ὕδατος· πόθεν δὲ κατήγετο οὐδεὶς οἶδεν».

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Λόγῳ τοῦ πυκνοῦ πέπλου αἰθάλης, ὅστις καλύπτει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ καθιστῶν αὐτὰς ὄχι μόνον δυσδιακρίτους ἀλλὰ καὶ μὴ δεκτικὰς φωτογραφήσεως, τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κορακονησιᾶς θὰ περιορίσωμεν μόνον εἰς τὰς ἐν μέρει καθαρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος¹.

᾿Η πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια ἀπετελεῖτο ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἐξῆς τριῶν διαφόρου σχήματος στοιχείων α) ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη (6,70 μ.) κυλινδρικοὺν θόλον (βαγενοκαμάραν), ὅστις ἐσχμάτιζε τὴν ὁροφὴν ἥτοι τὸν οὐρανὸν τοῦ νάρθηκος β) ἀπὸ τὰ δύο ἡμικυκλικῆς ἄνω ἀπολήξεως τύμπανα τῶν δύο στενῶν πλευρῶν (Β. καὶ Ν.) τοῦ νάρθηκος καὶ γ) ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια κατακόρυφα τοιχώματα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (Α. καὶ Δ.) τοῦ νάρθηκος, τὰ διακοπτόμενα ἀπὸ τὰς θύρας εἰσόδου, ἐξωτερικῆς καὶ πρὸς τὸν ναόν.

Τὰς τρεῖς ἐπιφανείας ταύτας ὁ ζωγράφος μας δὲν διεκόσμησεν, ὡς ἀλλοχοῦ (καμάρα ἱεροῦ) ὁμοιομόρφως, οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν καὶ σκηνῶν, οὔτε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνεύματος τῆς συνθέσεως· διότι ἐν ᾧ εἰς τὸν εἰκονίζοντα τὸν οὐρανὸν κυλινδρικοὺν θόλον ἀπεχώ-

¹ Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν Δρα δ. Χαρίκλειαν Μπάρλα διὰ τὸν κόπον εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη νὰ ἐλέγξῃ ἐπιτοπῶς τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν φίλον ζωγράφον κ. Φώτιον Ζαχαρίου διὰ τὰς παρασχεθείσας φωτογραφίας μερικῶν σκηνῶν τοῦ Παύλου, μετὰ τὸν πρόχειρον καθαρισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ παράκλησίν μου.

ρισε μίαν πλατεϊαν εκατέρωθεν τῆς κλειδὸς λωρίδα (εἰκ. 16) ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχεδίασε τρεῖς μεγάλους κύκλους περιβάλλοντας ἀντιστοίχως τὰς μεγάλης κλίμακος προτομὰς τοῦ Ἑμμανουήλ, τοῦ Χριστοῦ (·) καὶ τῆς Παναγίας, τὰς ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς λωρίδος τοῦ θόλου κατακορύφων τοιχωμάτων σκηναὶς τοῦ Πάθους, ὡς καὶ τὰς προτομὰς ἀγίων ἐσχεδίασεν εἰς συνεχεῖς ὀριζοντίους ζώνας, παρατάξας εἰς μικρὰν κλίμακα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνωτέρας ζώνης τὰς σκηναὶς τοῦ Πάθους, ἐντὸς μικρῶν ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας, ἐπὶ δὲ τῆς ὑποκειμένης ζώνης στηθάγια, ἐπίσης εἰς μικρὰν κλίμακα, ἀγίων ἐντὸς συνεχῶν, ἐφαπτομένων κύκλων.

Ἦνα δὲ ἔτι μᾶλλον ἐξάρη τὰς ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων τοῦ θόλου προτομὰς τῶν θείων μορφῶν, τὸν μὲν Ἑμμανουήλ εἰκόνισεν ἐντὸς τοῦ οὐρανίου τόξου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, τοῦ δὲ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοὺς κύκλους περιέβαλε διὰ περιδεραίου ἐκ σπηραίων τροχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε περὶ μὲν τὸν Χριστὸν προτομὰς ἀγγέλων, περὶ δὲ τὴν Παναγίαν προτομὰς προφητῶν, ἥτοι συστήματα δοξαζόντων τὰ περιβαλλόμενα θεῖα πρόσωπα.

Καὶ διὰ μὲν τὸ θέμα τῶν ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων εἶχεν ὁ τεχνίτης μας πλείονα ἀνάλογα πρότυπα, τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἀναλήψεως¹ ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων². Ἐκαινοτόμησεν ὁμοῦς κάπως μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐντὸς τῶν σπηραίων τροχῶν τοῦ περιδεραίου τοποθέτησιν τῶν δοξαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀγγέλων καὶ προφητῶν. Τοιαύτη κυκλικὴ πέριξ τοῦ Χριστοῦ τοποθέτησις ἀγγέλων μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογον ἀπεικόνισιν τοῦ Ψαλμοῦ 148³ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Παλαιᾶς Σερβίας⁴, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἐν προτομῇ καὶ πέριξ τοῦ ἐπὶ Σεραφεῖμ καθημένου Χριστοῦ εἰκονιζόμενοι ἀγγελοι εἶναι πολλοὶ καὶ οὐχὶ μόνον 12, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ἐνταῦθα. Ἐπίσης ἡ πέριξ τῆς προτομῆς τῆς Παναγίας ἀπεικόνισις τῶν Προφητῶν ὑπενθυμίζει ἀνάλογον διάταξιν ἀπεικόνισεως μεγαλυνομένων τῆς Θεοτόκου, ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῆς ἐν Μολδαβίᾳ M. Humor⁵.

¹ Ἦτις, ὡς εἶδομεν (σ.29), εἰκονίζεται εἰς τὸν λῶρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ.

² Ὡς π.χ. τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (P. Underwood, The Kariye Djami III, πίν. 371, 372), τῆς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων φερομένης δόξης τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὁροφὴν τοῦ Ν.Δ. παρεκκλησίου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρά (Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 100,1,2) κλπ.

³ Ψαλμὸς 148, 2: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.... αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

⁴ 14ου αἰ. Ἀπεικόνισις παρὰ Okunev ἐν Recueil Uspenskij I, Paris 1930, πίν. 36, 37 καὶ παρὰ Mirjana Tatić - Djurić, Das Bild der Engel, Recklinghausen, ἄν. χρ., σ. 68.

⁵ Εἰκὼν παρὰ J. Stefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, πίν. 135.

Ὅπως δὲ ποτε ἢ ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος μέση σύνθεσις μαρτυρεῖ περὶ μιᾶς ὑψηλοτέρου κάπως ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζωγράφου μας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων συνθέσεις, αἵτινες ἐμφανίζουν τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη ἐπὶ τουρκοκρατίας διαδοχὴν, καθ' ἣν κάτω μὲν γενικῶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἄγιοι (ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί), ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζωφόροι ἐκ προτομῶν ἀγίων (ἄλλοτε ἐντὸς ἐλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἄλλοτε ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων) καὶ τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς σειρᾶς σκηναῶν ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ μάλιστα ἀπομεμονωμένων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, οἷα συνήθιζε κυρίως ἡ Κρητικὴ σχολή¹.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων σωζομένων σκηναῶν τοῦ πάθους.

Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν διαφορῶν σκηναῶν μᾶς ἐδόθη ἡδὴ ἡ εὐκαιρία (σ. 40) νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ὁ ἱστοριογράφος μας χρησιμοποιεῖ εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει, εἴτε ἀντιγράφων εἴτε ἀπομιμούμενος μὲ μικρὰς ἐκάστοτε τροποποιήσεις, ἀπὸ ἀνάλογα ἀγιογραφικὰ πρότυπα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν οἱ μεγάλοι Κρητῆς ἀγιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεοφάνης. Τὸ σχέδιον τοῦ ἰδικοῦ μας ἐντούτοις δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχές, ἀναφέρω δ' ὡς παράδειγμα τὴν ἐντελῶς ἀνόργανον κίνησιν τῆς χειρὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀρχιερέως τῆς εἰκόνης 23 καὶ τῆς τοῦ Πιλάτου τῆς εἰκόνης 25. Πλὴν ὁμοῦς τοῦ σχεδίου παρουσιάζεται εἰς σκηναὶς τινὰς καὶ παρανόσεις τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μιμεῖται ὁ ζωγράφος μας, ὡς εἶναι π.χ. ἡ πλημμελὲς ἀπόδοσις τοῦ μεταλλικοῦ φολιδοῦ τοῦ θώρακος τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἀπεδόθη ἐνταῦθα διὰ πενιχροῦ πλεκτοῦ κοσμήματος (βλ. εἰκ. 24). Ἐλαττωματικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὄγκων, λόγῳ ἰδίᾳ τῶν σκληρῶν γραμμικῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων, αἵτινες δὲν παρακολουθοῦν πάντοτε τὴν κίνησιν τοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον περιβάλλουν τὰ ἐνδύματα.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μειονεκτήματα μαρτυροῦσι κάποιαν καλλιτεχνικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ζωγράφου, ὅστις ἂν καὶ ἀρκετὰ εὐσυνείδητος τεχνίτης, φαίνεται μᾶλλον λαϊκός, ἂν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθηροῦς, ἐξέργους φωτοστεφάνους τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτησε περὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἑμμανουήλ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 16). Τοιούτους ὁμοῦς στεφάνους οὐδέποτε ἐφήρμοζεν ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ τέχνη εἰ μὴ μόνον ἐνίοτε εἰς ἐξ ἀργύρου φορητὰς εἰκόνας², τὰς ὁποίας ἀργότερον ἀπεμιμήθησαν, ὡς ἐνταῦθα, διὰ γύψου.

¹ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, σ. 656 ἔ.

² Ὡς π.χ. εἰς τὴν τύπου ἀγιοσοφίσεως Παναγίαν τοῦ Freising (ἀρχὸν 13ου) (M. Καλλιγὰς, ΑΕ 1937 Β, σ. 503 καὶ πίν. 1), τὴν Παναγίαν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βατοπεδίου (13—14ου αἰ.) (N. Kondakov, Μνημεῖα Χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἀθῶ (ρωσ.) Πετρούπολιν 1915, II, εἰκ. σ. 206), τὴν Παναγίαν Ἀγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (14ου αἰ.) (N. Kondakov, Makedonija, πίν. VII, Wulff-Alpatov, Denkm. der Ikonmalerei, σ. 137 εἰκ. 5, M. Corocic—Ljubinković ἐν περ. Jugoslavia

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ὁ ζωγράφος μᾶς ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν Κρητικὴν σχολήν” διότι χρησιμοποιοῦ σκοτεινὸν προπλάσμον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θέτει τὰ σαρκώματα ἢ ἀνοίγματα, ἤτοι τὰς φωτεινὰς ἐπιφανείας τῶν σαρκῶν εἰς οὐχὶ πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη (βλ. εἰκ. 21).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ἐν γένει τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τοῦτο δὲν παρουσιάζει βεβαίως—μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἀγγέλους (εἰκ. 20 καὶ 21)—τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην εὐγένειαν καὶ χάριν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἐκ τῆς πρωτευούσης ἐμπνεόμενα ἔργα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπαρατήρητος ἐνταῦθα ἡ ἀρκετὰ ζωντανὴ ἀπόδοσις τῶν γεροντικῶν μορφῶν (προφητῶν εἰκ. 22, ἀρχιερέων εἰκ. 23, 26), τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ ζωγράφος μας μὲ ὀλίγας ἀδράς πινελιάς τῆς λευκῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου καὶ μὲ τὴν ζωηρὰν λευκὴν κηλίδα παρὰ τὴν μελανὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἣτις προσδίδει δύναμιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ βλέμμα¹.

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἡμέτερος ζωγράφος, μέτριος πάντως καλλιτέχνης ἀλλὰ μὲ τινὰς φωτεινὰς ἀναλαμπάς, ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι Κρήσις, ἀλλ’ ἴσως κάποιος Πελοποννήσιος ἀγιογράφος τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξ ἐκείνων οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, περιώδευον καλούμενοι πρὸς ζωγραφίαν ναῶν εἰς τὴν Κρήτην, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρόν².

Εἰς τοιοῦτος λοιπὸν ζωγράφος θ’ ἀνέλαβε πιθανώτατα καὶ τὴν ἀγιογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησιᾶς κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ρέκτου ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς ἡγουμένου Εὐγενίου (σ. 10) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670 καὶ 1682 (βλ. πίν. σ. 11). Συνηγορεῖ δὲ πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁ προσωπικὸς καὶ κατὰ παράταξιν τρόπος παραστάσεως τῆς Ἀγίας Τριᾶδος ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας, ὅστις ἐδημιουργήθη μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἀλώσεως, ἦτο ὅμως κατ’ ἐξοχὴν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Κρητὰς ἰδίως

1952 σ. 87, Felicetti-Liebenfels, *Gesch. der byz. Ikonenmalerei*, 1956, πίν. 90, *Εὐγγόπουλος*, Σχεδιάσμα κλπ. πίν. 2,1) κλπ.

¹ Τοιαύτας ζωηρὰς λευκὰς κηλίδας θὰ παρέλαβεν ὁ τεχνίτης μας ἐκ παλαιοχριστιανικῶν ἔργων, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Sta Maria Maggiore (C. C e c c h e l l i, *I Mosaici della basilica di S. Maria Maggiore*, Torino 1956, πίν. 15, 20, 37, 46 κλπ.), αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τῆς Ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Στόβων (τέλους 6ου αἰ.), (M a n o Z i s s i ἐν *Atti del V Congr. Int. di Studi Biz.*, Roma 1940, πίν. 64 εἰκ. 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ κοπτικῶν ὑφασμάτων (Ἀ. Ἀποστολάκη, *Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν*, Ἀθήναι 1932, εἰκ. 45-47) καὶ ἐκ παλαιότερων ἀκόμη κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (K l. W e s s e l, *Koptische Kunst*, Recklinghausen 1963, εἰκ. 112, 113).

² Ὡς π.χ. ὁ Ξένος Διγενής, ὅστις ἔχει διαπιστωθῇ, ὅτι ἐζωγράφησε πλὴν τῆς ἐν Αἰτωλῷ μον. Μυρτιάς τὸ 1491 (Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, *ABME Θ'*, 1961, σ. 97) καὶ τινὰ ναὸν τοῦ Σελίνου τῆς Κρήτης (G e r o l a, *Monum. Veneti* II, 310 καὶ IV, 449) τὸ 1462, ἀκόμη δὲ καὶ ἕνα εἰς Παλαιὰ Φραστὰν τῆς Β. Ἡπείρου, (Α α μ π ρ ῖ δ η ς, *Ἡπειρωτ. Με**

ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων τοῦ 16ου¹ καὶ τοῦ 17ου² αἰῶνος καὶ τινὰς τοιχογράφους τοῦ 17ου αἰ.³

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ὡς ἤδη (σ. 5) ἀνεφέραμεν ἡ ἀρχαιοτάτη περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησιᾶς μνεία εὐρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ’ ἀριθμ. 20 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου φέρουσας τὴν χρονολογίαν 1193. Ὑψίστατο ἐπομένως ἡ Μονὴ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε εἴχομεν συναγάγει (σ. 26) καὶ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ γλυπτοῦ τῆς εἰκόνος 13. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τεχνοκριτικὰ τεκμήρια, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι ἡ κτίσις τοῦ καθολικοῦ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σωζόμενον μαρμαρίνον ὁμφάλιον “τῶν 5 ἄρτων” (εἰκ. 7), ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου δηλοῖ τοὺς περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος χρόνους 2) ἡ διὰ συνεχοῦς καμάρας κάλυψις τοῦ ἀδιαρθρώτου νάρθηκος, ἣτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιότερους τοῦ 11ου αἰῶνος ναοὺς, ὡς εἶναι π.χ. ὁ τῆς Σκριποῦς⁴ (873/4), ὁ τοῦ ναοῦ τῆς Σκύρου (894/5)⁵, ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυ-

λετήματα Γ’, 1888, σ. 16 καὶ Ζ’, 1889, σ. 36· περὶ Α. Εὐγγόπουλον, (Σχεδιάσμα, σ. 70) καὶ Μ. Χατζηδάκη (ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Ε’, 1966-69, σ. 304).

¹ Εἰκὼν Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον τοῦ Πορφύριου τοῦ 1524 (Α. Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Λοβέρδου*, σ. 71 ἀρ. 523, Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 129, πίν. 34, α) — Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Ἀ. Εὐγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη*, σ. 15 πίν. 10).

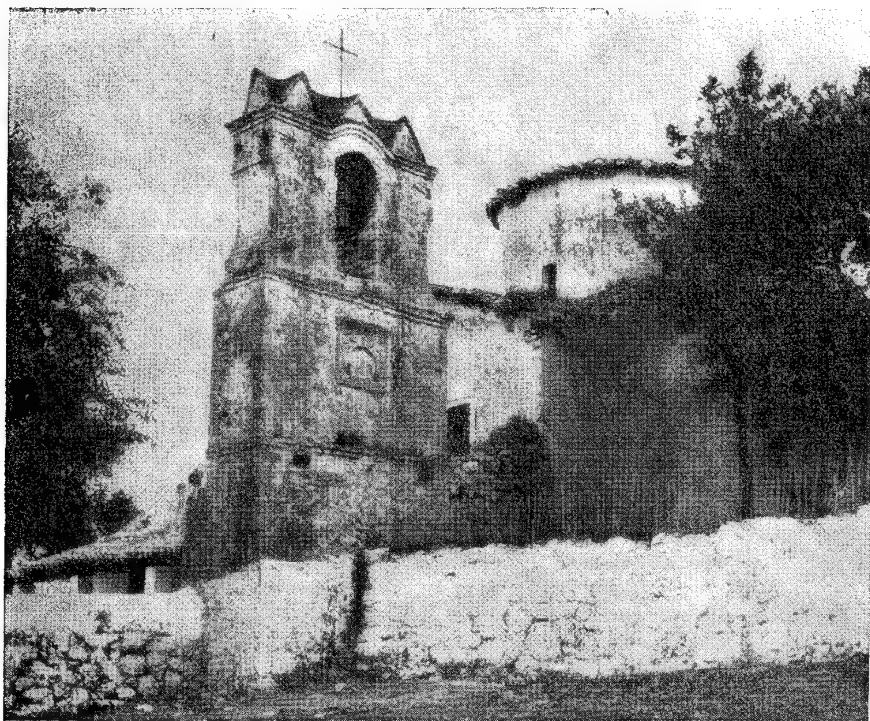
² Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔργον Τζανφουρνάρη (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1931, σ. 89 ἀριθ. 301) — Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Ἰωάννου Μόσκου (Εὐγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη*, πίν. 30, Β) — Εἰκὼν Σχολῆς Δαμασκηνοῦ ἐν Κερκύρᾳ (Γ. Παπαδημητρίου, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Γ’, τόμ. Γ’, 1934/36, σ. 75 καὶ σ. 74 εἰκ. 6).

³ Τοιχογραφία νάρθηκος καθολικοῦ Μ. Καισαριανῆς, ἔργον τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Ἰωάννου Ὑπάκου τοῦ ἔτους 1682 (Ν. Καλογερόπουλος, Ἐβδομηκονταετηρίδα Ριζαρίου Σχολῆς σ. 257, *Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ*, Ἀθήναι 1936, σ. 75). J. Arn. Hamilton, *The Church of Kaisariani* [Scotish Ecclesiological Society’s Transactions] Aberdeen 1916, σ. 27.

⁴ Κάτοψις παρὰ Μ. Σωτηρίου, ΑΕ 1936, σ. 122, εἰκ. 3.

⁵ Κάτοψις παρὰ R. M. Dawkins, BSA 11, 1904/5, σ. 74 εἰκ. 2 καὶ C. Friedrich, AM 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6 καὶ ἐσχάτως παρὰ Χ. Μπούρα, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ’, τόμ. Β’, 1960-61, σ. 65.

τανίας¹ 3) ὁ κυλινδρικός μετὰ 4 χαμηλῶν παραθύρων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεία τοῦ ὀρίζοντος τροῦλλος (εἰκ. 3, 4), τὸν ὁποῖον συνηθίζουν κυρίως ναοὶ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος² καὶ 4) ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία (εἰκ. 5 καὶ 6), σύστημα ἐφαρμοζόμενον πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ. ἐπικρατήσεως τῆς συνήθους πλινθοπερικλείστου ἐκ κανονικῶν πωρολίθων δομῆς.

Εἰκ. 31. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Κορακονησιᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

Πάντα τ' ἀνωτέρω ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κτίσιν τῆς μονῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἐὰν δεχθῶμεν κάποιαν ἐπαρχιακὴν καθυστέρησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου τρόπου δομῆς, εἰς τὴν ἀπόμερον ταύτην χερσονησίδα.

¹ Κάτοψις Ἀ. Ὁρλάνδου ἐν ABME, Θ', 1961, σ. 5, καὶ Μ. Χατζηδάκη ἐν Propyläen Kunstgeschichte τ. 3, εἰκ 7β σ. 223, ὅστις τοποθετεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα.

² Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν ABME Θ', 1961, σ. 9 καὶ σημ. 1.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΡΑΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1959 ἐξεκίνησα ἀπὸ τὰς Πάτρας μὲ ἓνα τεχνίτην τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ παλαιὸν ναὸν τῆς Ν.Δ. τῶν Πατρῶν περιοχῆς Ἀχαΐας, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ¹. Μετὰ μακρὰν καὶ κοπιώδη διαδρομὴν ἀντικρούσαμεν ἐπὶ τέλους, ὑπὸ βροχὴν, ἡμίσειαν ὥραν πέραν τοῦ χωρίου Δραγάνου, εἰς θέσιν Μπάδα², ἐπὶ τοῦ ὄρους Μόβρας — προβούνου τοῦ Σανταμερίου³ — τὸν ζητούμενον ναόν. Ἐρημος, ἐγκαταλελειμμένος καὶ μὲ ἄφθονον βλάστησιν ἐπὶ τῶν στεγῶν του, ὑψοῦτο εἰς τὴν σιωπὴν ἑνὸς πετρώδους καὶ αὐχμηροῦ τοπίου, πλαισιουμένου ἀπὸ στεφάνην ὑψηλῶν βουνῶν (εἰκ. 1).

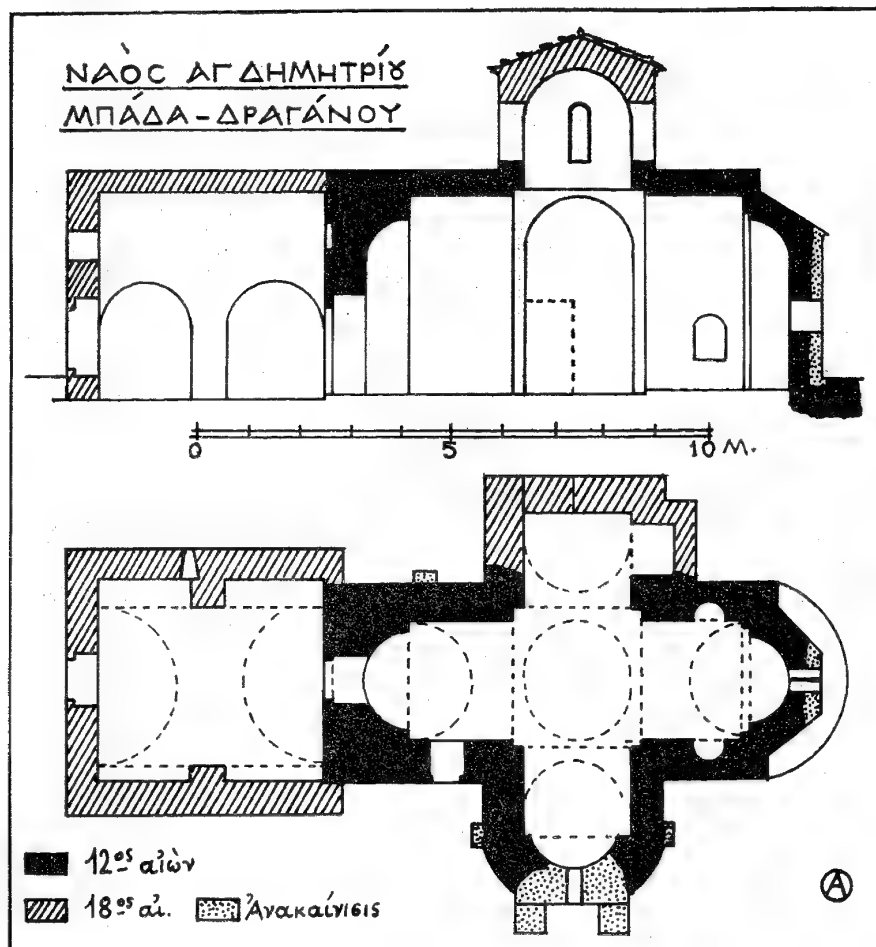
Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ναοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς κτίσμα δὲ τοῦ 18^{ου} αἰ-

¹ Σύντομον μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν Πρωτοχρονιὰν τοῦ 1956, σ. 5-9. Σχετικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀπὸ εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐγένοντο τὸ 1965 διὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκόστα (βλ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, σ. 220).

² Εἰς τὴν Κόνιτσαν ὑπάρχει χωρίον καὶ τοποθεσία Μπάδα. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ πάδε σημαίνοντος ἴσωμα. Βλ. σχετικῶς Κ. Δ. Στεργιόπουλον, Ἑπειρωτ. Χρονικὰ Π', 1938, σ. 151.

³ Στεφ. Θεομ. Πύλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 1950, σ. 314 σημ. 1.

ῶνος χαρακτηρίζεται πράγματι τὸ μνημεῖον εἰς τὴν σύντομον μνείαν ποὺ τοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ πολύτιμον "Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν,, ὁ λόγιος

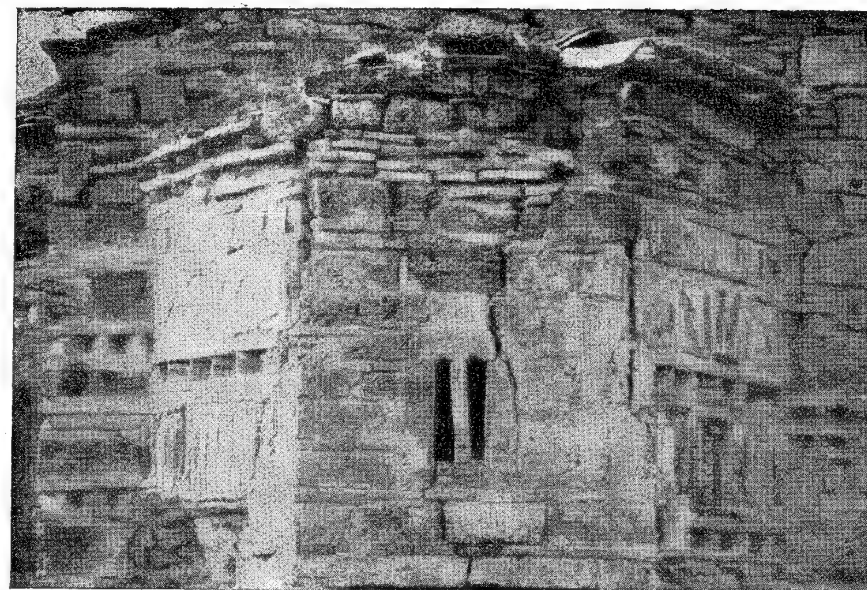
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ.

δικηγόρος τῆς πόλεως ταύτης κ. Κωνστ. Τριανταφύλλου¹, ἀρυσθεὶς τὰς πληροφορίας του ἀπὸ εἰκονογραφημένον δημοσίευμα τοῦ κ. Π.Δ. Παπανδρουπούλου εἰς τὸν Νεολόγον τῶν Πατρῶν τῆς 6-12-1958. Δικαιολογεῖται ἄλλως

¹ Πάτρις 1959, σ. 393. Εἰς τὸν αὐτὸν φίλον συγγραφέα ὀφείλω καὶ δύο ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεχομένων ἐξωτερικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν του, εὐγενῶς παραχωρηθεῖσιν ὑπὸ τοῦ κ. Παπανδρουπούλου. "Ἄς δεχθοῦν ἀμφοτέρω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

τε ἡ τοιαύτη ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐσωτερικῆς του ἀγιογραφίσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα σωζομένης ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναφέρει σκέπασιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1750 (βλ. κατωτέρω).

Λεπτομερεστέρᾳ ἐντούτοις ἐξέτασις τοῦ μνημείου ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους,

Εἰκ. 3. Σημερινὴ κατάστασις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ὡς θέλω ἀποδείξει κατωτέρω, ἀφ' οὗ προτάξω τὴν γενικὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ.

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς — ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἁγ. Δημήτριον καὶ ἀποτελὼν ἄλλοτε τὸ καθολικὸν αὐτοτελοῦς μονῆς, ἣτις, διαλυθεῖσα ἀργότερον, ὑπάγεται σήμερον ὡς μετόχιον τῆς ἐπὶ τῆς Μόβρης μονῆς Μαρίτσης¹ — ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν ἥτοι α) τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ

¹ Βλέπε περὶ τῆς μονῆς ταύτης Στ. Φ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 2α ἐκδ., σ. 521 καὶ 600-1, ὡς καὶ Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτρις 1959, σ. 388-89. Ἀμφοτέρους τούτους διέφυγε περιέργως ἡ ὡραία ἀποψις τῆς μονῆς Μαρίτσης, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ Le Bas εἰς τὸ βιβλίον του Voyage archéologique, Itinéraire I, πίν. 16, ὡς καὶ ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Pouqueville, Voyage de la Grèce², τ. IV, 1827, σ. 381. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι πεντάτρουλλον, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Α. Bon (Le Péloponnèse byzantin, Paris 1954, σ. 146, σημ. 2).

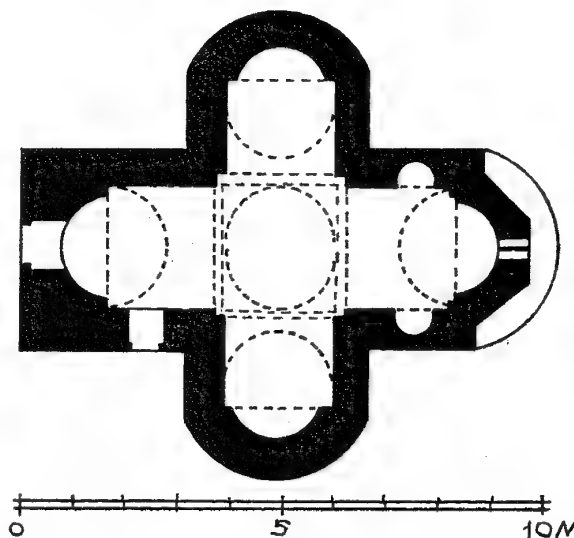
Εἰκ. 4. Ὁψὶς τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 5. Ὁψὶς τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου.

β) τοῦ μεταγενεστέρως εἰς τὸν κυρίως ναὸν πρὸς δυσμὰς προσκολληθέντος νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μικρῶν διαστάσεων (10 μ. ἀπ' Ἀν. πρὸς Δ. καὶ 8.50 μ. περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, ἴσταιται τροῦλλος (εἰκ. 2).

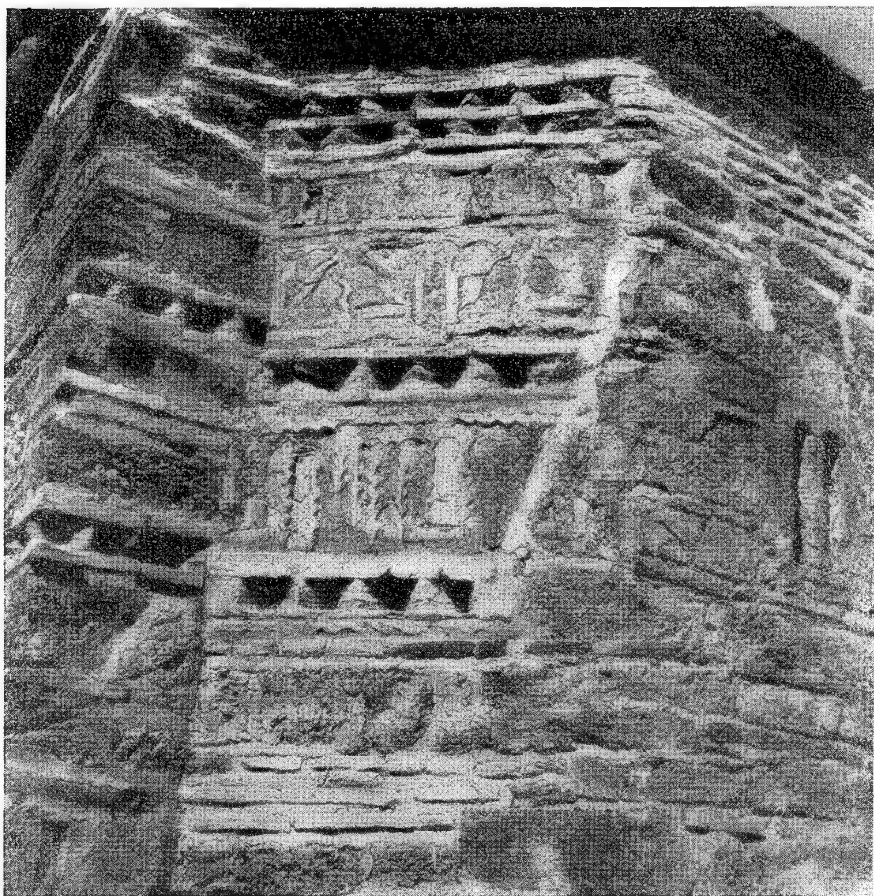

Εἰκ. 6. Πιθανὴ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔχοντα πάντα τὸ αὐτὸ περίπου μήκος, κατέληγον ἄλλοτε πάντα εἰς ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας ὁλοκλήρους τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν καὶ χαμηλωμένας τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον. Ἐκ τῶν κογχῶν ὅμως τούτων σήμερον ἄρτιαι ἢ περίπου ἄρτιαι σώζονται μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολική (εἰκ. 7), ἐνῶ τῆς νοτίας σώζεται μικρὸν μόνον τμήμα. Ἡ βόρειος ἐλλεῖπει ὅλη, λόγῳ καταπτώσεως, ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, ὁλοκλήρου τοῦ βορείου σκέλους καὶ ἀνακατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρως, ἄνευ κόγχης (βλ. κάτωφιν εἰκ. 2). Ἀλλοίωσιν ἐπίσης καὶ μερικὴν συμπλήρωσιν ὑπέστησαν καὶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς τμήμα (εἰκ. 3), μάλιστα δὲ ἡ κόγχη τοῦ νοτίου σκέλους κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν του ὄψιν, ἐνθα προσετέθησαν καὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2, 4 καὶ 5). Διετήρησεν ὅμως ἡ νοτία αὕτη κόγχη τμήμα τοῦ παλαιοῦ κυκλικοῦ ἐξωτερικοῦ της σχεδίου, ὡς ἐν τῇ σχετικῇ κατόψει (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται διὰ μέλανος χρώματος.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζεν ὡς ἐξῆς ἐξωτερικῶς τὰς τέσσαρας κόγχας, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγον τὰ σκέλη του : Τὴν ἀνατολικήν, ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, βαίνουσαν ἐπὶ εὐρέος ἡμικυκλικοῦ θεμελίου (εἰκ. 2 καὶ 6),

τὴν δυτικὴν, ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου, καὶ τέλος τὰς δύο πλευρικὰς (νοτίαν καὶ βόρειον) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως (εἰκ. 6) δεικνύει. Τῆς νοτίας μάλιστα καὶ ὁπωσδήποτε καλύτερον σωζομένης διατηρεῖται καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπόβαθρον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἀνατολικῆς.

Εἰκ. 7. Ὁπίς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ καταπεδὸν βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ συμπαρέσυρεν εἰς τὴν πῶσιν του καὶ τὸν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ βαίνοντα τροῦλλον, ὅστις, ὡς καὶ τὸ Β. σκέλος, ἀνακατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ 1750. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα, ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου διὰ μέλανος χρώματος ἡμικυκλικῶς γεγραμμένης ἐπιγραφῆς,

ἣτις λέγει ἀφ' ἐνὸς ἐσκεπάνστη... νοσο, ἐν ἔτη 1750 Ἰουλίου 19 καὶ ἀφ' ἐτέρου, διὰ δευτέρας χειρὸς,..... ἀποστόλους.... Ἀνδρέου ἀναγνώστου ἀπὸ χορίου... (ἦτο δ' ὁ ἀναγνώστης Ἀνδρέας πιθανῶς ὁ ζωγράφος τῶν ἀγιογραφῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω).

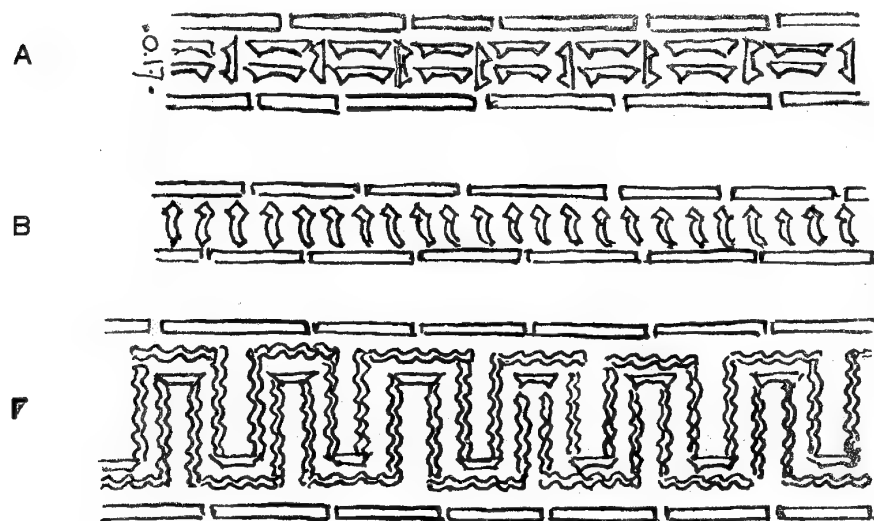

Εἰκ. 8. Σειραὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν μετὰ παρεμβαλλομένων ζυγῶρων καὶ ἄλλων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Ὁ νεώτερος τροῦλλος, κτισθεὶς δι' ἀμελοῦς τοιχοδομίας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἔχει ἐν κατόψει ἐλαφρῶς συμπεπιεσμένον σχῆμα (βλ. εἰκ. 2). Ἡ σφενδόνη του (τύμπανον) εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρον πρῖσμα οὐχὶ ἐντελῶς κανονικόν, διατρυπώμενον ἐφ' ἐκάστης τῶν πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἐστραμμένων πλευρῶν αὐτοῦ, ὑπὸ ἐνὸς στενοῦ, μονολόβου, τοξωτοῦ

παραθύρου, ελαφρώς εισδύοντος εσωτερικῶς εἰς τὴν καμπύλην τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου (βλ. τομὴν εἰκ. 2).

Ὁ νάρθηξ, προσκολληθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀμελοῦς τοιχοποιίας, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον ἔχον εσωτερικῶς διαστάσεις: πλάτος 3.08 μ. καὶ μῆκος 4.45 μ. Φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν μόνον χαμηλὴν (1.25) θύραν εἰσόδου (εἰκ. 1), φωτίζεται δ' ὑπὸ ἐνὸς μόνου παραθύρου, ὕψ. 0.60, ἀνοιγομένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, καὶ μιᾶς πολεμίστρας κατὰ τὴν βόρειον πλευράν (βλ. εἰκ. 2). Εἰς τὰ τοιχώματα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψίδες, ὕψους 2.30 (εἰκ. 2) καὶ βάθος 0.50 μ., ἐλαφρύνουσαι καὶ ζωογονοῦσαι εσωτερικῶς τοὺς 1.20 μ. παχεῖς τοίχους, κατασκευασθέντας βεβαίως οὕτω, ἵνα ἀντέχωσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς μεγάλης καμάρας, ἥτις καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα τὴν κλεῖδα αὐτῆς εἰς ὕψος 4.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

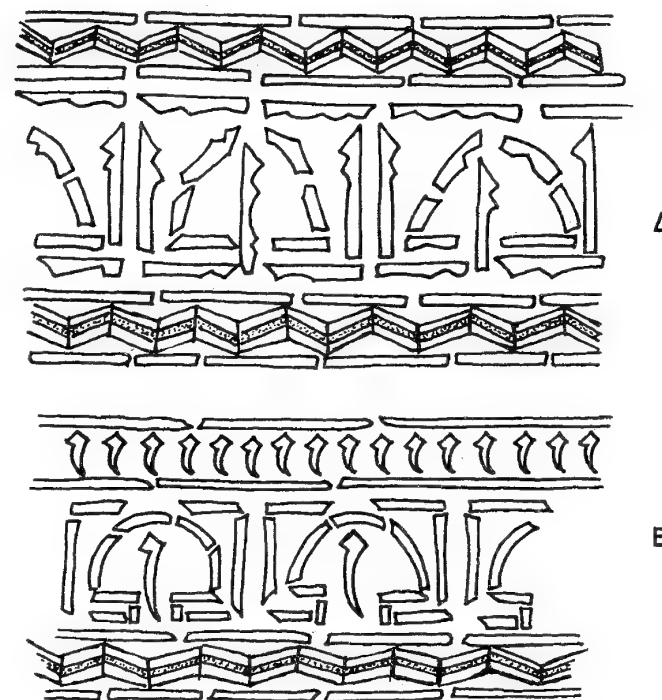

Εἰκ. 9. Στεναὶ καὶ πλατεῖα ζωφόροι ἐκ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Λόγω τοῦ σχεδίου του καὶ τῆς εὐτελοῦς τοιχοδομίας του, ὁ νάρθηξ κατεσκευάσθη προφανῶς πολὺ ὑστερότερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Οἱ ἱσχυροὶ τοῖχοί του καὶ αἱ πολεμίστραι μαρτυροῦσι μᾶλλον τὸν πολεμικὸν προορισμὸν του.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τῶν δύο κυρίων μερῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῆς δομῆς καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίου ναοῦ, ὅπου οὗτοι διατηρήθησαν

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ¹, ἡ συνύπαρξις πολλῶν ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ ἀφθόνων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ ναοὺς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς

Εἰκ. 10. Λεπτομέρειαι κεραμοπλαστικῶν ζωφώρων.

Μ. Ὁσ. Λουκά Φωκίδος², ἡ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν³ καὶ ἡ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν⁴. Εἰς τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους τούτους ναοὺς συναντῶμεν καὶ περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ ἰδικόν μας κεραμοπλαστικὸν

¹ H. Megaw, The Chronology of some middle byzantine Churches, Annual of the British School at Athens 32-33, 1932, σ. 116.

² Schultz — Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris..., London 1901, πίν. 11. Ὡς ὁμως ἀπεδείχθη τελευταίως, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι μᾶλλον τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκά, Ἀθήναι 1970, σ. 194).

³ Volbach — Lafontaine Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, εἰκ. 148.

⁴ Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, (ἀ.ἐ.) εἰκ. 17.

κόσμημα (εἰκ. 11)¹, ὅπερ ἔχει μὲν, ὡς ἐκεῖνο, ὀρθίας μονάδας καὶ ταύτας μὲ δύο συνήθως ἀκίδας, τὰς ἐσωτερικὰς ὁμῶς καμπύλας του πολὺ ἀμελέστερον συντεθειμένας καὶ τοποθετημένας ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος (εἰκ. 10). Μίαν παραλλαγὴν τοῦ κοσμήματος Δ ἐκτελεσμένην διὰ τε ὀρθίων καὶ κατακορύφων στοιχείων ἄνευ ἀκίδων, διατεταγμένων κατὰ αὐστηρότερα, ἀπλοποι-

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστική ζωφόρος τῆς ἐν Ἀθήναις Σωτείας Λυκοδήμου.

ημένα γεωμετρικὰ σχέδια, παρέχει ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε, ἀσφαλῶς ἐκ μεταγενεστέρως ἐπισκευῆς ἢ ἔξ ἄλλου ἐργοστασίου προερχομένη ζωφόρος τῆς εἰκόνης 10.

Πλὴν ὁμῶς τῆς ζωφόρου Δ ἔχομεν, ὡς εἶπομεν, εἰς τὸ Δραγάνο καὶ μαίανδρον σχηματιζόμενον ὅχι δι' ἀπλῶν πλίνθων ἀλλὰ διὰ κυματιστῶν μονάδων. Τοιαύτας ὁμῶς μονάδας συναντῶμεν εἰς ναοὺς ἡδὴ ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀλλ' ἔξω πάντοτε τῶν Ἀθηνῶν, ἐνθα τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἄγνωστον, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀργολίδα (ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου εἰς Λυγουριό)², συνηθίζεται ὁμῶς τοῦτο εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης³ (α' τέταρτον) καὶ εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. Ὁσίου Μελετίου (±1200)⁴. Μεμονωμένον ἐπίσης συναντῶμεν τὸ κυματιστὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά τῆς Ἀττικῆς⁵ καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἐν Σάμαρῃ⁶ τῆς Μεσσηνίας ναοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος. Συνεχίζεται ὁμῶς τοῦτο καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα⁷.

¹ Ἀγ. Ἀπόστολοι: H. M e g a w, ἔ. ἀ. πίν. 30 ἀρ. 30, 33, 19, 37. Σωτεία Λυκοδήμου: αὐτόθι, σ. 105 εἰκ. 1. Πρβλ. καὶ Μ. Χ α τ ζ η δ ά κ η, ἔ. ἀ. εἰκ. 18.

² H. M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 109, εἰκ. 3.

³ M i l l e t, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 255 εἰκ. 115Α καὶ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8. Σχετικὴν φωτογραφίαν παρέσχε καὶ ὁ R. K r a u t h e i m e r ἐν Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, πίν. 163B, ἐνθα ὁμῶς ἐσφαλμένως αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὴν παρὰ τὸ Νάυπλιον Ἀγ. Μονήν.

⁴ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 96 εἰκ. 43.

⁵ Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀθηνά τ. 35, 1923, σ. 183 εἰκ. 13.

⁶ Φωτογρ. τῆς Συλλογῆς τῶν Hautes—Études ἀρ. C 2444.

⁷ Ναοὶ Ἀρτῆς: Μ. Βλαχερνῶν (Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Β', 1936, σ. 19 εἰκ. 12), Κάτω Παναγιά (αὐτόθι σ. 79 εἰκ. 10).

Τὰ ἀφθονα κεραμοπλαστικά κοσμήματα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἀφ' ἐνὸς εἶναι φυτευμένα ἐντὸς πυκνοῦ κονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι τόσον ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένα ὅσον τὰ τῶν μνημονευθέντων ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁμοιάζουσι κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα τῆς Ἀργολίδος, ἅτινα φαίνεται, ὅτι εἶναι ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ ἀτεχνοτέρα ἀπομίμησις τῶν θεμάτων τῆς Σωτείας Λυκοδήμου. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸν ἡμέτερον ναὸν ὡς σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον πρὸς τὸν τοῦ Χώνικα, ἥτοι ὡς κατασκευασθέντα τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν ἀντιβαίνουν καὶ τὰ εἰς τὰς στενάς ζωφόρους κοσμήματα. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α (εἰκ. 9) μάλιστα κόσμημα ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν ὁμοιον πάλιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα¹, εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου² καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸν τοῦ Μέρμπασκα³ (τελευταῖον τέταρτον 12ου αἰ.), χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κατέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἥτοι ὀλίγον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1205.

Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δραγάνου ἐν τῷ ζήλῳ του τῆς μιμήσεως τῶν παλαιότερων προτύπων δὲν ἐξετέλεσε μόνον τὰ διακοσμητικά του θέματα μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἐπεσώρευσε αὐτὰ οὐχὶ πάντοτε ὀργανικῶς ἥτοι κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν. Πάντως διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος ἐπικυροῦται τὸ λεχθὲν ὅτι ἔξω τῶν Ἀθηνῶν ἡ παράδοσις τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐπεβίωσε μᾶλλον ἀργά⁴.

Υπολείπεται ἡδὴ νὰ εἰπῶμεν καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως, ἣτις ἐξετελέσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὸ 1750, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου. Δεῖγμα τῆς μετριοτάτης τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ἀγιογράφου τούτου παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι συνθέσεις, χαρακτηριζόμεναι ἀπὸ ἑλλειψιν ἐκφράσεως, ἀδεξιότητα σχεδίου καὶ ἀνεπιτυχῶν ἀναλογιῶν τῶν σωμάτων.

Ἡ εἰκονογραφίαις τοῦ ὅλου ναοῦ ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: Εἰς τὸ μέσον τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Παντοκράτωρ (εἰκ. 12) ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου προβαλλομένου ἐπὶ ἀστροειδοῦς ἐννεακτίνου σχεδίου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ τόξου τῆς Ἰριδος καὶ ὑπὸ μεγαλογραμμάτου ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τοῦ Ψαλμ. 32: Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος καὶ εἶδε πάντας τοὺς... κατοικοῦντας τὴν γῆν. Ὁ πλάσας κατὰ μόνας

¹ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5, C.

² Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 1940, σ. 96 εἰκ. 43.

³ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5 E.

⁴ M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 108.

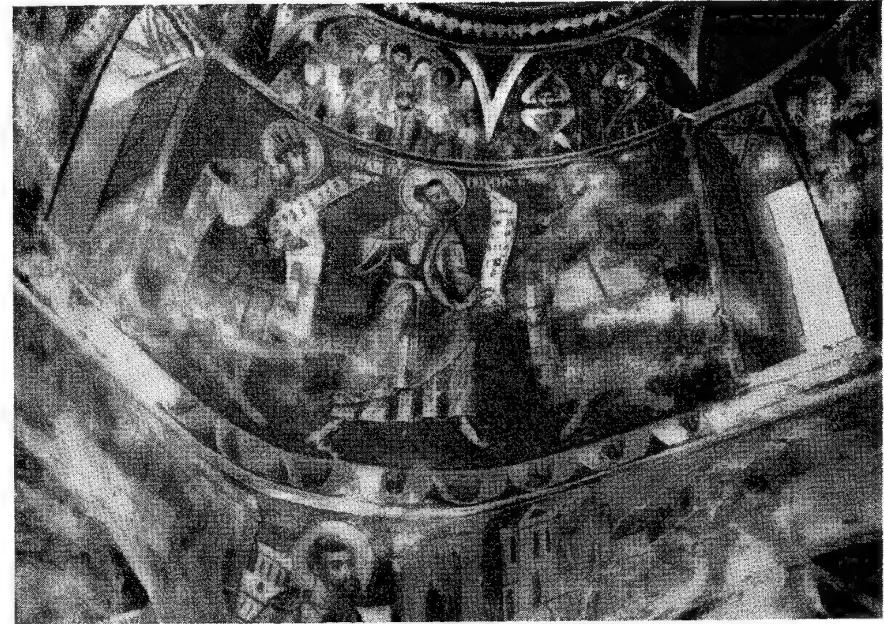
τὰς καρδίας αὐτῶν... οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν καὶ γίγας οὐ σωθήσεται¹.

Εἰκ. 12. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

¹ Τὸ αὐτὸ χωρίον, κάπως παρηλλαγμένον, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κουτλουμουσίου (1540) τοῦ Ἁγ. Ὁρους: C. arm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, σ. 299.

Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰκονίζονται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐντὸς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων ἀφ' ἑνὸς ἡ Παναγία καὶ ὁ Προδρόμος ἑκατέρωθεν ξυλογλύπτου θρόνου, ἐφ' οὗ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τάξεις Ἀγγέλων καὶ ὁμάδες οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβεὶμ, Σεραφεὶμ, Τροχῶν). Ἐπὶ δὲ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται δώδεκα Προφῆται

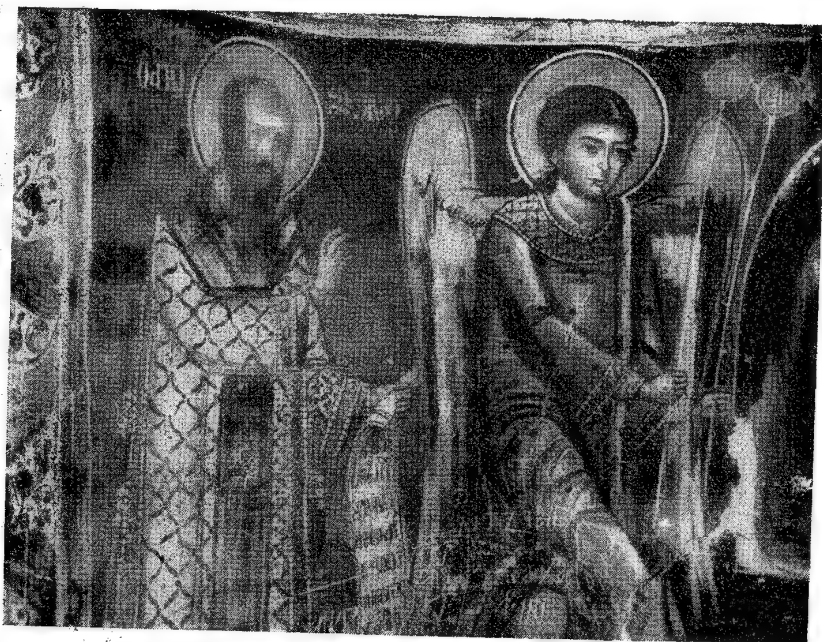

Εἰκ. 13. Οἱ ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονιζόμενοι Προφῆται κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητά.

(εἰκ. 13), ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τρούλλου, εἰς στάσεις μᾶλλον θεατρικᾶς, κρατοῦντες πάντες ὑψηλὰ καὶ βιαίως κινούμενα εἰλητάρια, φέροντα ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν των. Εἰς τὰ εὐθὺς κάτωθεν λοφία εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτιδος, ἥτοι μετὰ τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν ὑψωμένων του χειρῶν, κάτωθεν δὲ αὐτῆς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης ἀνὰ εἰς ἀρχάγγελος κρατῶν δύο λειτουργικὰ ριπίδια, ἐφ' ὧν ἡ ἐπιγραφή Ἅγιος, Ἅγιος καὶ παρ' αὐτοὺς ἀνὰ εἰς ἱεράρχης πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγιος Βασίλειος (εἰκ. 14), πρὸς Νότον δὲ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφή ἐκ τῆς ἀντιστοίχου λειτουργίας των.

Εἰς τὰ ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, πρὸς Βορρᾶν μὲν ὁ διάκονος πρωτομάρτυς Στέφανος, πρὸς Νότον δὲ ὁ ἐπίσης διάκονος Ἁγ. Ρωμανός. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ μέσον τῶν εἰρημένων τοιχωμάτων, ἐπέχουσιν θέσιν προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ἐξωγραφήθησαν πρὸς Βορρᾶν μὲν ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις, πρὸς Νότον δὲ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Ἐτι περαιτέρω τῶν κογχῶν εἰκονίζεται πρὸς Β. μὲν ὁ Ἁγ. Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, πρὸς Ν. δὲ ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, διηρημένης εἰς τέσσαρα διά-

Εἰκ. 14. Παράστασις τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος δύο λειτουργικὰ ριπίδια καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

χωρα εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα ἐντὸς ρόμβου λευκὰ ἐνδεδυμένος γενειοφόρος καὶ καθήμενος ὁ Χριστὸς (;) ἢ μᾶλλον ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἣν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῶν μηρῶν του. Τὰς ἔξω τοῦ ρόμβου τέσσαρας γωνίας πληροῦσι περῶται κεφαλαὶ ἀγγέλων, ἐντελῶς δυτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ρόμβου τέσσαρα διάχωρα καταλαμβάνονται: ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν, τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τὴν Βάπτισιν, κάτωθεν δ' αὐτῶν εἰκονίζεται σειρὰ στηθαρίων μαρτύρων ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων.

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν τύμπανον τοῦ τοίχου κατα-

λαμβάνεται ἄνω μὲν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ βορείου σκέλους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ὁ Ἁγ. Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ οἱ Ἁγιοὶ Μερκούριος, Τρύφων καὶ Ἰάκωβος.

Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ δὲν ἐσημείωσα ἁγίους, ἵσως διότι εἶναι κατεστραμμένοι. Τὸ σχετικὸν ἄλλως τε σκέλος ἔχει ἐν μέρει ἀνακατασκευασθῆ.

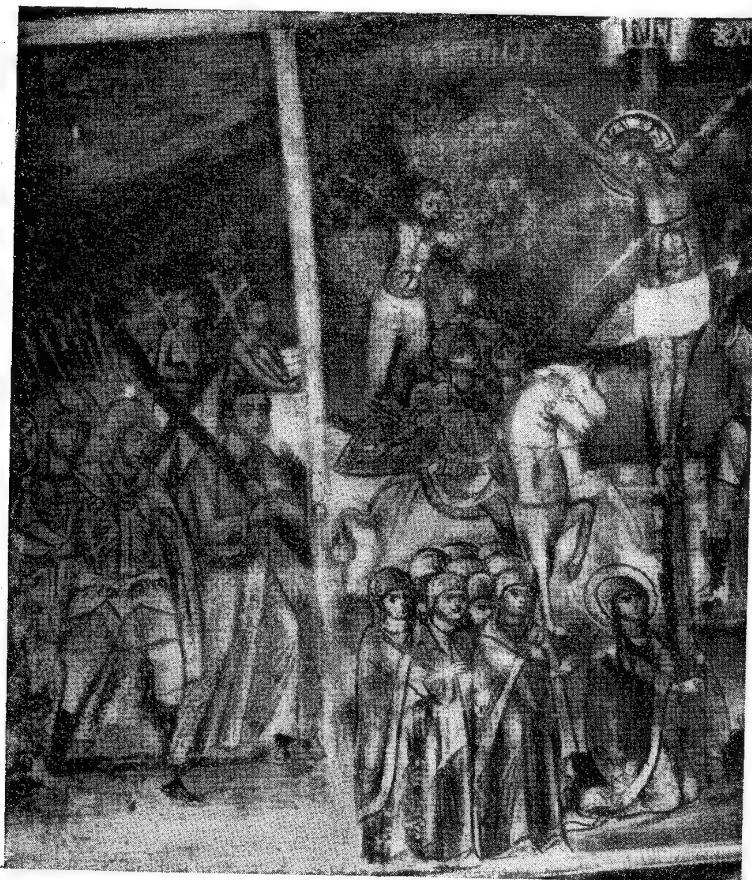

Εἰκ. 15. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος. Διακρίνονται κάτωθεν αἱ κεφαλαὶ τριῶν μαρτύρων ἐντὸς μεταλλίων.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος εἰκονίζεται ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (φύλαξ τῆς εἰσόδου) καὶ Γαβριὴλ καὶ παρ' αὐτοὺς σειρὰ 3 ὁλοσώμων Ἱεραρχῶν κάτω, ὑπεράνω δὲ ζωφόρος ἐκ κυκλικῶν μεταλλίων μὲ παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸ δυτικὸν σκέλος καμάρας εἰκονίσθη ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 16) περιλαμβάνουσα πλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς δύο ἐκατέρωθεν ἐσταυρωμένους ληστές, τὴν Παναγίαν γονατιστὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ πλῆθος Μυροφόρων καὶ ἐναγκαλιζομένην τὴν βάσιν τοῦ Σταυροῦ, κατὰ δυτικὰ πρότυπα, ὡς καὶ δύο ἐφίππους στρατιώτας, ὧν ὁ εἷς λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ἀρκετὰ κάτω ἐπὶ τῆς κατακορύφου κεραίας, οὕτως ὥστε αἱ πλαγίως τεταμέναι χεῖρες

του να σχηματίζουν μετὰ τῆς ὁριζοντίας κεραίας ἐν περίπου ἰσόπλευρον τρίγωνον, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ πάλιν δυτικὴν ἐπίδρασιν¹. Τὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν μαρτυροῦσιν ἐπίσης α) ἡ δι' ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡλου καθήλωσις τῶν δύο ποδῶν τοῦ Κυρίου καὶ β) ἡ παρουσία τῶν ἱππέων στρατιωτῶν². Εἰς τὸ

Εἰκ. 16. Τμήμα τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τοῦ Σίμωνος.

ἄριστερόν ἡμῖς τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται καὶ Σίμων ὁ Κυρηναιὸς αἴρων τὸν Σταυρόν (εἰκ. 16). Εἰκονίζονται ἐπίσης ἐπὶ τῶν καμαρῶν καὶ ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15).

¹ Βλ. προχείρως τὴν Σταύρωσιν τοῦ Retable τοῦ Colmar, Musée Unterlinden, 1510-15 (P. Thoby, Le Crucifix, Nantes 1959, πίν. 181, bis) καὶ τοῦ Retable τοῦ Duccio τῆς Μητροπόλεως Σιέννας (R. Vailland, Aquilée et les origines byzantines de la Renaissance, Paris 1963, εἰκ. 6).

² Σταυρώσεων μὲ λογχοφόρους στρατιώτας ἱππεῖς παρέχω προχείρως τὰ ἐξῆς

Τὰς τοιχογραφίας ταύτας, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφὴν, ἐξετέλεσεν Ἀνδρέας τις ἀναγνώστης. Τὸ «ἀναγνώστης» δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίθετον, ἀλλὰ δηλωτικὸν τοῦ λειτουργήματος τοῦ κατέχοντος τὴν πρὸ τοῦ ὑποδιακόνου βαθμίδα κληρικοῦ. Τοῖς γὰρ ἀναγνώσταις διακονία ἐδόθη οὐχὶ τὸ ψάλλειν ἀλλὰ τὸ ἀναγινώσκειν τὰς θείας γραφάς, ἐπὶ κοινῇ ἀκροάσει¹. Πολλοὶ ἀναγνώσται ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ ζωγράφοι. Οὗτοι δὲ ἀναγράφονται συνήθως μόνον διὰ τοῦ βαπτιστικοῦ τῶν ὀνόματος. Ἀναφέρω προχείρως τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ζωγραφίσαντα τὸ 1629 φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ἀμοργοῦ², τὸν ἀναγνώστην «ἐκ κόμης Σακαρέζι» (Βάλτου) ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1712 τοῦ ναοῦ Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Στενώματος Εὐρυτανίας καὶ εἰς εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου ναοῦ³, τὸν ἀναγνώστην Δημήτριον ἐκ Μετσόβου, ἱστορήσαντα τὸ 1719 τὸν ναὸν Ἀγ. Δημητρίου Ρεντίνης⁴, τὸν ἀναγνώστην Γεώργιον, ἐξ ἐπιγραφῆς ὑπὲρ τὴν μεσημβρινὴν θύραν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πρου-

αραδείγματα: Κιβωτίδιον τῆς Βολωνίας ἐκ στεατίτου (τέλους 14^{ου} αἰ.) (G. Millet, Recherches... σ. 456 εἰκ. 481). Πίνακες τῆς Accademia τῆς Βενετίας τῶν Tintoretto (1518-1594) ἀρ. 404 καὶ P. Veronese (1528-1588) ἀρ. 142 (G. Fiocco, Le Reggie Gallerie dell' Accademia di Venezia. Catalogo, Bologna 1924, ἀρ. 213 (ὁ ὑπ' ἀρ. 142). Τοιχογραφία τοῦ Ἀϊ - Κυργιάννη Ἀλυκιανοῦ Κρήτης (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Η', 1955-56, σ. 204). Φορητὴ εἰκὼν συλλογῆς Δ. Δοβέρδου, ἔργον Ἑμ. Λαμπάρδου, 1635 (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 1957, πίν. 45, 2, σ. 193) καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ὑπὸ Ἀνδρ. Παβία ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.δ. πίν. 48, 2, σ. 174). Τοιχογραφία παρεκκλησίου Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαλαράμ (1637), ἔργον Ἰωάννου ἱερέως ἐκ Σταγῶν (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.δ. πίν. 49, 2, σ. 193). Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Κων/νου Παλαιόκαππα Μ. Γωνιᾶς Κισιάμου Κρήτης (G. Millet, Recherches εἰκ. 480. Kl. Wessel, Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966, σ. 85) καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῆς εἰκὼν Σταυρώσεως Μουσείου Μπενάκη (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων, Ἀθήναι 1936, ἀρ. 46 πίν. 35). Φορητὴ εἰκὼν Σταυρώσεως τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλήν. Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον Γεωργίου Margazi[n...], 17^{ου} αἰ. (Μ. Chatzidakis, Icônes, σ. 151, ἀρ. 134, πίν. 70). Τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Συλλογῆς εἶναι καὶ εἰκὼν Σταυρώσεως, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Μόσκου, τοῦ 1711 (Μ. Chatzidakis, ἔ.δ. σ. 160, πίν. 72) καὶ τέλος τοιχογραφία τῆς Σκήτης τῆς Μ. Ξενοφῶντος, 1757 (Millet, Athos, πίν. 264.1).

¹ Βαλαμῶνος, Ὑπόμνημα εἰς κβ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ Συνόδου παρὰ Πάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα Θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων Γ', σ. 191. Πρβ. Ζωναραν, αὐτόθι σ. 192: Τὸ γὰρ ἀναγινώσκειν ἀποδοτέον τοῖς ἀναγνώσταις.

² Κ. Καλοκύρης, ΠΑΕ 1960, σ. 263.

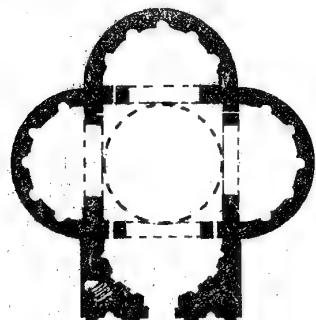
³ Π. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 263.

⁴ Δ. Σισιλιάνου, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσην, 1935, σ. 191.

σοῦ ¹, τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ὑπογράψαντα φορητὴν εἰκόνα ἐνθρόνου βρεφοκρατοῦσης εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου Ἡπείρου ², τὸν ἀναγνώστην Ἀναστάσιον ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ Ἀγίας Τριάδος Καβαλαρίου Ζαγορίου (1816) ³, τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ἐξ ἐπιγραφῆς μαρμαρίνης βάσεως ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τροιζήνης ⁴, τέλος «διὰ χειρὸς ἀναγνώστου προσκυνητοῦ βυζαντίου» ἐγένετο τὸ 1820 ἡ εἰκὼν τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τοῦ παρεκκλησίου Ἀγ. Θέκλης τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων ⁵. Τὸ ἀναγνώστης κατήντησεν ἀργότερον κύριον ὄνομα καὶ ἐπώνυμον λίαν διαδεδομένον μέχρι καὶ σήμερον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ⁶.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΩΝ ΝΑΩΝ

Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρούλλου μονοχωρῶν τετρακόγχων. Οἱ τοιοῦτοι ναοὶ εἶχον προφανῶς ὡς πρότυπα αὐτῶν ⁷

Εἰκ. 17. Κάτοψις ρωμαϊκοῦ μασσαλλεῖου κατὰ Montano.

ρωμαϊκὰ κτίσματα ⁸ (μασσωλλεῖα κλπ.) (εἰκ. 17) ὡς καὶ περίκεντρα παλαιοχριστιανικὰ τετράκογχα (μασσωλλεῖα ἢ μαρτύρια), ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Γεροσκήπου τῆς Κύπρου ⁹ (εἰκ. 18α) καὶ τὰ ἀνάλογα τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ Tigzirt ¹⁰ (εἰκ. 18β), τῆς Πριήνης ¹¹ (εἰκ. 18γ) καὶ τοῦ Λεχαιῶν ¹² (εἰκ. 18δ). Τὸ βασικὸν σχέδιον πάντων τῶν κτηρίων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλωμένου ἢ ὀλίγον ὑψομένου τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἀκριβῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἀνοιγομένης ἀπ'

¹ Π. Πουλίτσας, ἔ.δ. σ. 266. Βλ. καὶ Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτῆς καὶ Ἀγρόφων, Ἀθῆναι 1960, σ. 17, σημ. 21.

² Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 21, 1966, Β' 2 σ. 310.

³ Χρ. Σούλη, Ἐπιγραφαὶ Ἡπειρωτικαί, Ἡπειρ. Χρον. 9, 1934, σ. 109.

⁴ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 31.

⁵ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὀνόματα ζωγραφῶν κλπ., ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 351.

⁶ Α. Θ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα, 1912, σ. 109.

⁷ A. Grabar, Martyrium I, Architecture, Paris 1945, σ. 175 καὶ 195.

⁸ Π.χ. τὸ ὑπὸ τοῦ Montano, Scielta di varii tempietti antichi, Roma 1964, τ. II, πίν. 36, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 17.

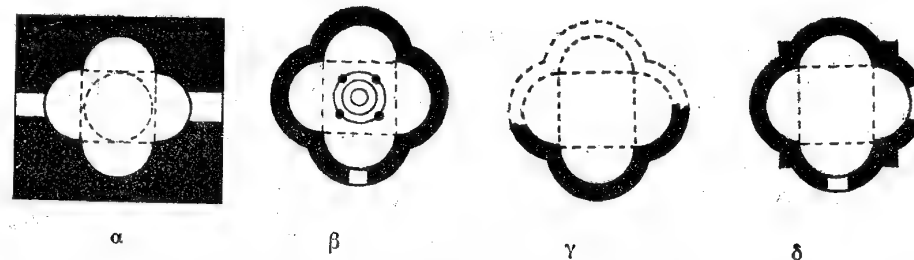
⁹ Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα, Ἀθῆναι, 1935, σ. 17 εἰκ. 11 (μαρτύριον ἢ μασσωλλεῖον).

¹⁰ M. Leglay, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 401 εἰκ. 1.

¹¹ Wiegand—Schradet, Priene, Berlin 1904, σ. 488 εἰκ. 600.

¹² Δ. Παλάας, ΠΑΕ 1961, σ. 139 εἰκ. 2.

εὐθείας ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένης διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ εἰς μὲν τὰ ὑπόγεια κτίσματα αἱ κόγχαι ἐνεργάζοντο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὸ ὅλον συγκρότημα τετραγώνου (εἰκ. 18α), εἰς δὲ τὰ ἐλευθέως ἱστάμενα ὑπέργεια μασσωλλεῖα καὶ βαπτιστήρια αἱ πλευρικαὶ κόγχαι κατεσκευάζοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαί (εἰκ. 18 β, γ, δ). Ὅταν ἀργότερον τὸ τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν σχέδιον μετεφέρθη ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν εἰς τὴν

Εἰκ. 18. Τετράκογχα: α Γεροσκήπου, β Tigzirt, γ Πριήνης, δ Λεχαιῶν.

θεῖαν λατρείαν καὶ ἐφημερόσθη εἰς ναοὺς, διετερήθη μὲν ὑπ' αὐτῶν κατ' οὐσίαν ἢ θεμελιώδης τετράκογχος περὶ βασικὸν τετράγωνον διάταξις, ἐπὶ ἡλθον ὅμως εἰς αὐτὴν ἐλαφραὶ τινες μεταβολαί, σύμφωνοι πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συνήθειας τῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Γεωργίου τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας ¹ (11ου αἰ.) (εἰκ. 19) αἱ τέσσαρες κόγχαι δὲν κατεσκευάσθησαν, ὡς πρότερον, ἀκριβῶς ἡμικυκλικαί, ἀλλὰ κατὰ τι ὑπερυψωμένοι ἐν κατόψει, προφανῶς πρὸς ἀπόκτησιν μεγαλυτέρου χώρου. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἐξωτερικῶς δὲν κατεσκευάσθησαν πλέον ἡμικυκλικαὶ ἀλλὰ ἡμιεξάπλευροι, κατὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν. Ἐπίσης ὁ καλύπτων τὸ βασικὸν τετράγωνον ἡμισφαιρικός θόλος δὲν κατεσκευάσθη τώρα πλέον χθαμαλὸς καὶ τυφλός, ἀλλὰ ὡς κανονικὸς τρούλλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου (σφενδόνης) διατυπωμένου ὑπὸ παραθύρων. Φυσικὰ δὲ τώρα καὶ τὸ σύστημα τοιχοποιίας παρηκολούθησε τὸ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐποχὴν ἐφαρμοζόμενον πλινθοπερίκλειστον.

Μία πρώτη ἀλλὰ σημαντικὴ τροποποίησις τοῦ βασικοῦ σχεδίου ἐμφανίζεται εἰς τετράκογχα νεκρικὰ παρεκκλήσια καὶ βαπτιστήρια ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Συνίσταται δ' αὕτη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πέραν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν καὶ ἐπομένως εἰς τὴν αὔξησιν τῆς

¹ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Γ', 1937, σ. 168 εἰκ. 2.

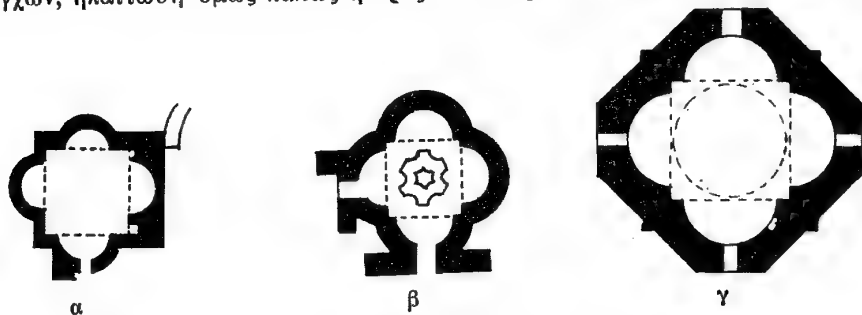
διαμέτρου τοῦ καλύπτοντος τὸ τετράγωνον τρούλλου, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ μεγαλυτέραν τὴν ἀντιστήριξιν αὐτοῦ, ἀρξαμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ Λεχαίου (εἰκ. 18δ). Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ ἐν Ἀρνίθῃ τῆς Ρόδου¹

μαρτύριον (εἰκ. 20α) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Στόβων² (εἰκ. 20β) ἀργότερον δέ, κατὰ προέκτασιν, καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου Ρόδου³ (εἰκ. 20γ).

Μία ἄλλη ἐπίσης σπουδαία τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄκρα τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν τοποθέτησιν μικρῶν τετραγώνων πεσσῶν συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν τόξων καὶ βασταζόντων τὸν ὑπερθεὺς ὑψηλὸν ἐπὶ τυμπάνου θόλον, χάριν ἀντερείσεως τῶν ὠθήσεων τοῦ ὁποῦ ἀσφαλῶς καὶ θὰ κατεσκευάσθησαν. Ἐνεβλήθη λοιπὸν τώρα ἐντὸς τοῦ κτηρίου τετραστήρικτον κουβούκλιον (balda-

Εἰκ. 19. Κάτοψις ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας.

quin). Διὰ τῆς νέας διατάξεως ἡυξήθη μὲν συγχρόνως ἀρκετὰ τὸ βάθος τῶν κογχῶν, ἡλαττώθη ὁμως κάπως ἡ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐκβολὴ αὐ-

Εἰκ. 20. Τετράκογχα : α Ἀρνίθας, β Στόβων, γ Σαλάκου Ρόδου.

τῶν, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν. Σχετικὰ παραδείγματα παρέχουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῆς ἐν Ἰσπανίᾳ Cocosa⁴ (εἰκ. 21α),

¹ A. C. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 115 εἰκ. 7.

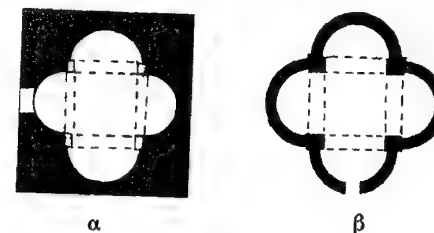
² G. Mano Zissi, Starinar X-XI, 1935-36, σ. 164 καὶ A. Khatcharian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 178.

³ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. ΣΤ', 1948, εἰκ. 91.

⁴ I. de Serray Rafols ἐν Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Biz. II, Roma 1953, σ. 243 (=Studi Biz. e Neoell. 8). P. de Palol, Arqueologia Cristiana de la Espana Romana, Madrid 1967, σ. 136 ε.

ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐν Τυνησίᾳ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Henschir Maatria¹ (εἰκ. 21β) καὶ ἀργότερον (9^{ον} αἰ.) κατὰ προέκτασιν τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐν Β. Ἰταλίᾳ Biella² (εἰκ. 22α), ὁ ναὸς εἰς Zanjewa³ τῆς Π. Σερβίας (εἰκ. 22β) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Veljusa⁴, τοῦ 11^{ου} πιθανῶς αἰῶνος (εἰκ. 22γ).

Μία παραλλαγή τῶν μετὰ κουβουκλίου τετρακόγχων, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 6^{ου} αἰ. καὶ ἀργότερον καὶ καθιστῶσα ἀκόμη ἐμφανεστέραν τὴν

Εἰκ. 21. Τετράκογχα : α Cocosa, β Henschir Maatria.

μορφὴν τοῦ κουβουκλίου, συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν πεσσῶν διὰ κίωνων ἐφαπτομένων τῶν ἄκρων τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἢ καὶ τελείως, ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς γωνίας ἀπόστασιν τοποθετημένων.

Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ βαπτιστήριον τοῦ Τσαριτσίν Γράδ (Grabar, Martyr. 604), τὸ τοῦ Galliano⁵ (εἰκ. 23α) καὶ Παναγιάς Μουχλιώτισσα⁶ (ἢ ὁρθότερον Παναγιώτισσα⁷) τῆς Κων/λεως (εἰκ. 23β). Ἡ δὲ διάταξις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τετρακόγχων ναῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς μονοχώρους τετρακόγχους παρατηροῦμεν τὴν ἐξῆς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ τετράκογχοι ναοὶ τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσέ⁸ (εἰκ. 24α) καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Διμυ-

¹ P. G. Lapeyre ἐν Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Città del Vaticano—Roma 1940, σ. 197 εἰκ. 14.

² L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Aevo occidentale, Milano 1958, σ. 214-215. A. Rosaca, Biella-Battistero ἐν Palladio II, 1938, σ. 63-67. Ὁ αὐτός, Il Battistero di Biella, Biella 1936.

³ Dj. Boscovié ἐν Starinar I, 1950, σ. 205 εἰκ. 54. Dj. Striéevié—Gojko Subotić, Fouilles de l'église de Zanjewa, Starinar 9-10 1958-59, σ. 307 ε. εἰκ. 1 καὶ 3.

⁴ Vl. Petrovié, Pregled, σ. 594, εἰκ. 150. G. Babié, Les Chapelles annexes, Paris 1968, σ. 94.

⁵ L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Evo occidentale, σ. 144-145. A. Kingsley Porter, Lombard Architecture, New-Haven-London 1917, IV, πίν. 95.

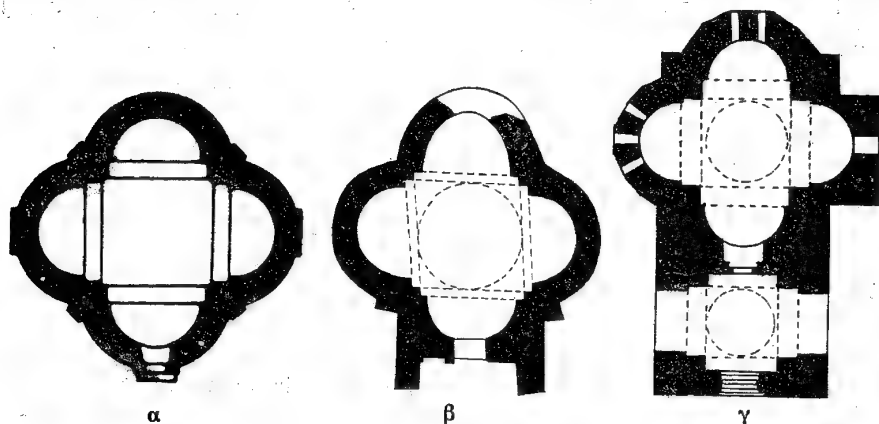
⁶ A. van Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 279 εἰκ. 96. N. Brunov ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 515.

⁷ A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67.

⁸ Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 105 εἰκ. 92.

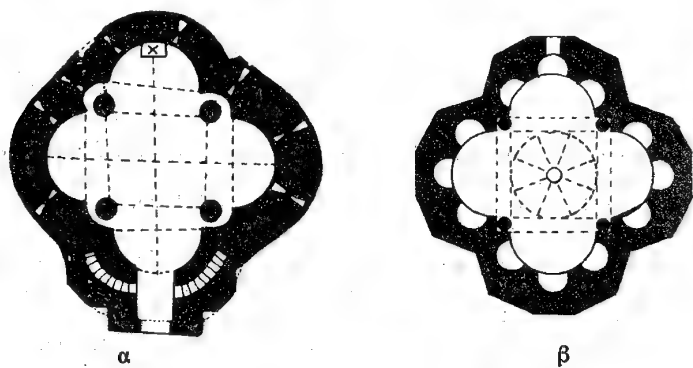

λιάς (Φουντουκλί)¹ (εἰκ. 24β) ἀμφότεροι τῆς Ρόδου καὶ ἐν μέρει ὁ ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν παρὰ τὴν Δεράνι τῆς Π. Σερβίας² (εἰκ. 24γ). Εἰς τούτους

Εἰκ. 22. Τετράκογχα: α Biella, β Zanjevac, γ Veljusa.

ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς, πρὸ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στεναὶ καμάραι, ἔχει προωθηθῇ πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀρκετὰ μεγάλῃς κυλινδρικῆς καμάρας. Διὰ τῆς προσθήκης ὁμοῦς τῆς

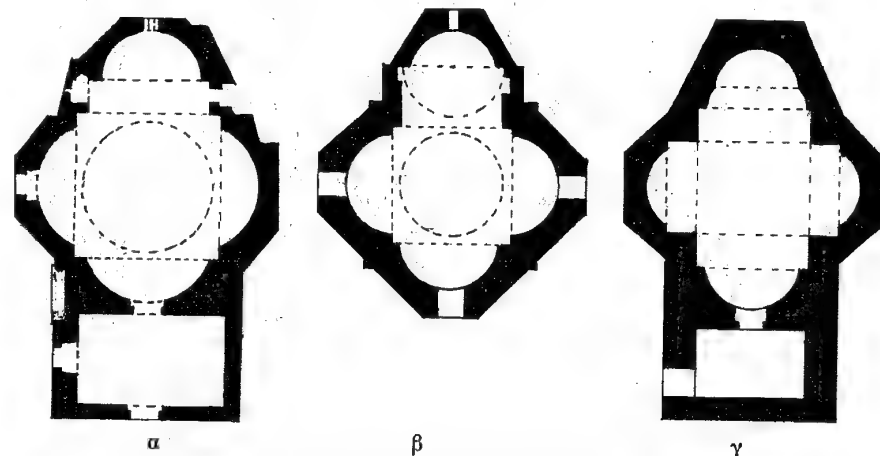
Εἰκ. 23. Τετράκογχα: α Galliano, β Μουχλιώτισσα.

καμάρας ταύτης διατεράχθη ἡ αὐστηρῶς περικέντρος διάταξις, ἥτις ἐπεκράτει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα παραδείγματα, ὁ δὲ ναὸς ἀπέκτησε νέον δεσπίζοντα κατὰ μῆκος ἄξονα, ἢ ἐκ τοῦ ὁποί-

¹ Α. Ὁρλάνδος, ἔ.δ. σ. 101 εἰκ. 87.

² Dj. Boscović, Dečani I (Mon. Art. Serbicae Med. II) Beograd 1941, σ. 118 εἰκ. 117. V. I. Petrović, Pregled, Beograd 1950, σ. 690 εἰκ. 287.

ου ἐντύπωσις ἐπιτείνεται καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πλαγίων κογχῶν οὐχὶ ὡς ἡμικυκλίων ἀλλ' ὡς χαμηλωμένων τόξων κύκλου (εἰκ. 24α). Ἐὰν τώρα τοιαύτας μεγάλας καμάρας φαντασθῶμεν παρεμβαλλομένας καὶ πρὸ τῶν τριῶν ἄλλων κογχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ συνδεδυ-

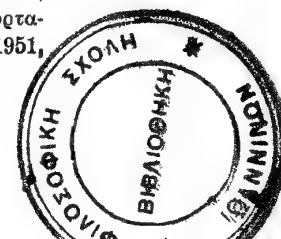
Εἰκ. 24. Τετράκογχοι ναοί: α Χουρμαλί Ρόδου, β Φουντουκλί Ρόδου, γ Δεράνι.

σμένου μετὰ τοῦ τετράκογχου. Τοῦτον δ' ἀκριβῶς τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ὅστις παρουσιάζει καὶ πάλιν ἐλάττωσιν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ὡς καὶ ποικιλίαν διαμορφώσεως τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν πλευρικῶν κογχῶν, μετὰ τὴν δυτικὴν καὶ πάλιν ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ἄλλην, πολὺ σοβαρωτέραν, παρέκκλινει ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς περικέντρον τετράκογχον τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς¹ τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας (εἰκ. 25α). Εἰς τοῦτον ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει πλέον ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου², εἰς τὰς στενάς πλευράς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης προσετέθησαν, ὡς πρόθεσις καὶ διακονικόν, δύο ἐπιμήκη διαμερίσματα (εἰκ. 25β). Παρομοίαν μετὰ προθέσεως καὶ διακονικοῦ καὶ μι-

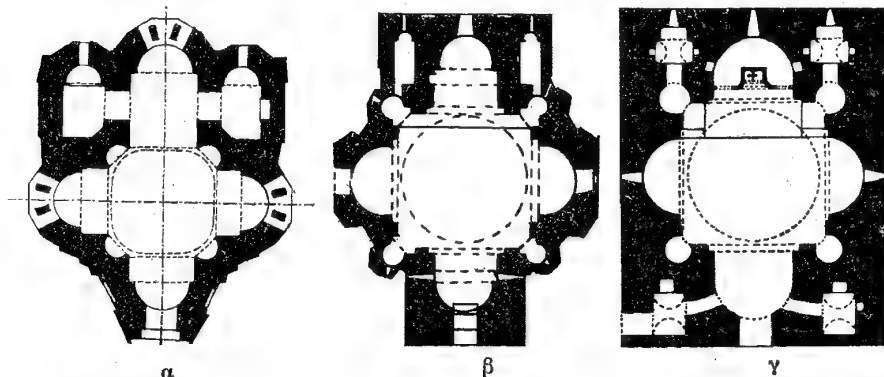
¹ N. Brunov ἐν Byz.-Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 510.

² Τροῦλλοι βαίνοντες ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου κατόψεως μετὰ τὰς στενάς πλευράς τοῦ ὀκταγώνου ἐφωδιασμένας διὰ μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν ἐφηρμοσθήσαν 1) εἰς τετρακαμάρους ψευδοκταγώνους κατασκευάς, ὡς ἡ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερεβνοσάλεσι Μονῆς τῆς Παναγίας ('Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 163, εἰκ. 2 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 172 εἰκ. 4,1) καὶ ἡ τοῦ νάρθηκος τῆς Πόρτα Παναγίας ('Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 12, εἰκ. 3 καὶ τ. Ζ', 1951,

κρῶν γωνιαίων κογχῶν διάταξιν ἐμφανίζουν καὶ ναοὶ τῆς Ἀρμενίας, ὡς π.χ. ὁ τοῦ Ἀχταμάρ¹ (εἰκ. 25β), ὁ τοῦ Βαράκ-Βάν² (εἰκ. 25γ) καὶ ἄλλοι.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ κουβούκλιον τοῦ κεντρι-

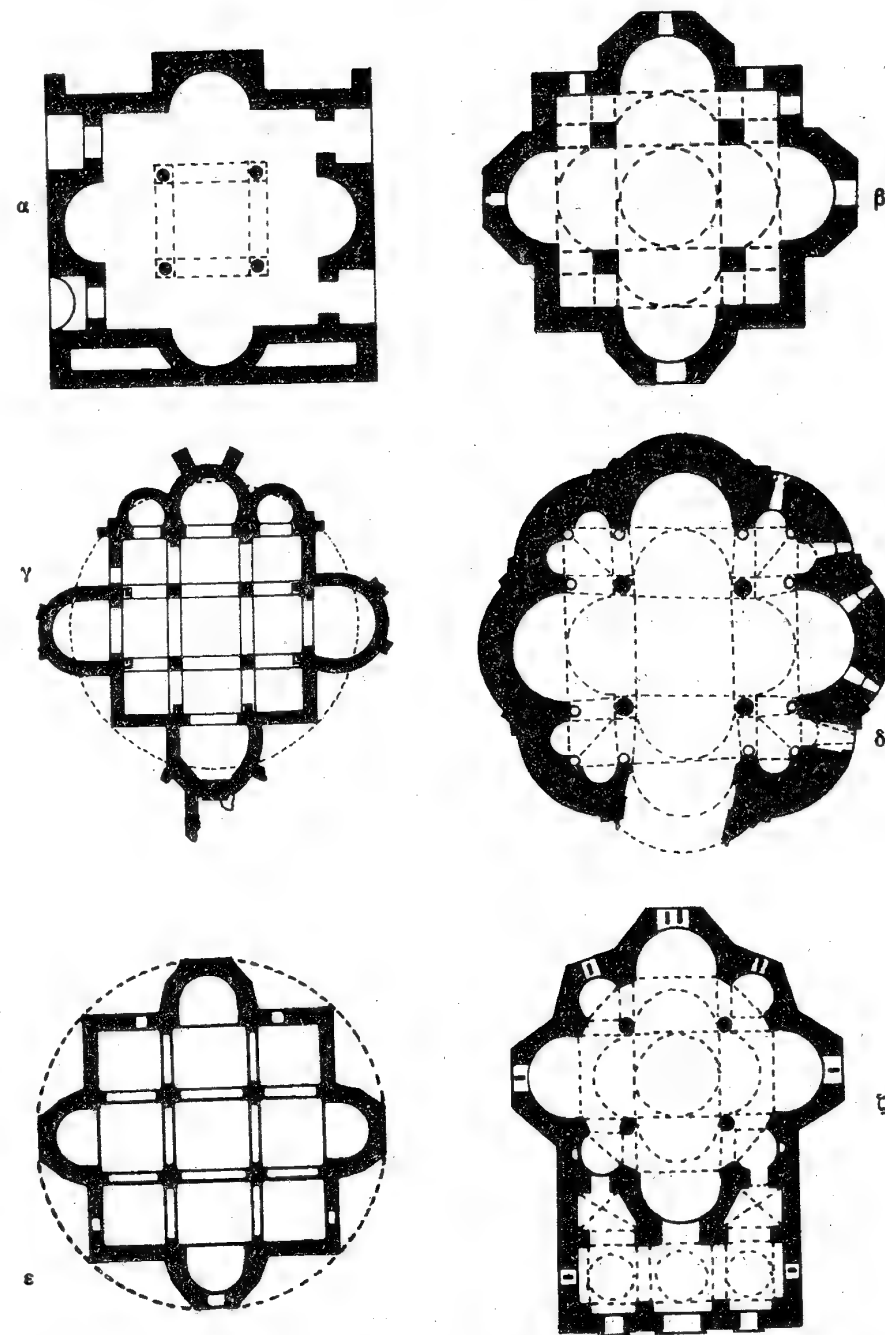
Εἰκ. 25. Τετράκογχοι ναοὶ ἐξειλιγμένου τύπου: α Χάλκης, β Ἀχταμάρ, γ Warak Wan.

κοῦ θόλου ἔχει τὰ τέσσαρα αὐτοῦ στηρίγματα ἐφαπτόμενα ἢ ἐλαφρῶς ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων (κιόνων

172, εἰκ. 4.2), 2) εἰς τὸν μετὰ δύο καμαρῶν καὶ δύο πλευρικῶν κογχῶν ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας (ABME τ. Ζ', 1951, σ. 169 εἰκ. 1). Ὡς μακρινὴ πρόδρομος μορφή τῆς ἐν λόγῳ διατάξεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τῆς κατόψεως καμαροσκεπᾶστων τινῶν ρωμαϊκῶν σταυρικῶν κτηρίων, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον γωνία συναντήσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀποτείνεται λοξῶς κατὰ γραμμὴν καμπύλην, ὅποτε ἡ διάμετρος τοῦ τρουύλλου ἀποβαίνει μεγαλυτέρα τῆς τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ρωμαϊκὰ παραδείγματα τῆς καμπύλης ἀποτμήσεως παρέχει ἡ ἐν Ρώμῃ Domus Transitoria (L. Crema, Architettura Romana, Torino 1959, Enciclopedia Classica τ. XII, εἰκ. 306-7) καὶ τὸ παρὰ τὸ Cassino Μουσολεῖον (Crema, ἔ.α. εἰκ. 305), παλαιοχριστιανικῶν δὲ καὶ βυζαντινῶν κτηρίων οἱ ἐξῆς ναοί: τῆς Γιάλοβας (βυζαντινῆς Πυθίας) (S. Eyicé ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 257 εἰκ. 11), Ἀγ. Ἀνδρέου τοῦ Rimini, 5ου-6ου αἰ. (C. Bettini, L'architettura di San Marco, Padova 1946, πίν. IVa), τοῦ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας San Salvatore de Rometta, τοῦ 7ου αἰ. (C. Cecchelli ἐν Studi Biz. e Neoellen. 4, 1935, σ. 29, 2 καὶ Agnello, Monumen biz. della Sicilia, Firenze 1937, πίν. 85), τῆς Παλιοπαναγίας Μανολάδος (Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 118 εἰκ. 15 καὶ Χ. Μπούρας, ἐν Ἑπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης 4, 1969, σ. 236), τῆς Βίνενης (Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κων/λεως IV, σ. 55. M. Slokonie ἐν Starinar III, 1924-25, σ. 140. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 117 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 144 εἰκ. 1).

¹ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 82 εἰκ. 67.

² J. Strzygowski, ἔ.α. σ. 83 εἰκ. 68.

Εἰκ. 26. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς τετρακόγχου ναοί: α Σίδης Παμφυλίας, β Bagaran Ἀρμενίας, γ Germigny-des-Près, δ Ἀγ. Σατύρου Μιλάνου, ε Etschmiadjin Ἀρμενίας, ζ Ἀγ. Ἀποστόλων Ἀθηνῶν.

ή πεσσών) τετρακόγωνων ναών. Ἐὰν πράγματι τὰ στηρίγματα τοῦ κουβουκλίου προωθηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, κατασκευασθοῦν δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμάραι, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, σχηματίζεται εἰς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου (τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐδῶ ἔχει πλευρὰν πολὺ μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν πλευρικῶν κογχῶν) συνάμα δὲ καὶ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοιούτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετρακόγχου ναῶν ἔχομεν ἤδη λίαν ἑνωρίς: πρῶτον εἰς τὸ μέσον τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας¹ (6ου αἰ.) (εἰκ. 26α) καὶ ὀλίγον ἄργότερον εἰς τὸ Bagaran τῆς Ἀρμενίας² (624-631) (εἰκ. 26β). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδίᾳ παρουσιάζεται σαφέστατα ὁλόκληρος τετρακλόνιος, τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ναὸς ἄριστα συνδεδεασμένος πρὸς τὸ βασικὸν μετὰ τεσσάρων κογχῶν τετραγώνων. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξετελέσθησαν ἄργότερον: ἡ δευτέρα φάσις (9ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Germigny-des-Près³ (εἰκ. 26γ), ὁ Ἅγιος Σάτυρος τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 26δ)⁴, μετὰ τὰ ἐξωτερικῶς καμπύλως διαμορφωμένα τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου καὶ τὸν ὑπεράνω τοῦ περιβλήματος προβάλλοντα ἀναγλύφως σταυροειδῆ ναόν, ἡ Μητρόπολις τοῦ Etschmiadjin⁵, αὐστηρῶς περικεντρὸς μετὰ ἑννέα ὁμοῖα ἐσωτερικὰ διάχωρα, ἐγγραφομένη ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 26ε), οἱ ἐν Ἀθήναις Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη⁶ (α' τέταρτον 11ου αἰῶνος⁷ καὶ οὐχὶ 12ου⁸), οὔτινες παρουσιάζουν ταύτην τὴν παρέκκλινσιν ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου, ὅτι ἡ δυτικὴ τῶν κόγχη συνοδεύεται ἐκατέρωθεν ἀπὸ δύο διαμερίσματα, ὁλόκληρος δὲ ἡ δυτικὴ πλευρὰ φέρει πρὸ αὐτῆς τριμερῆ νάρθηκα (εἰκ. 26ζ). Εἰς τὴν αὐτὴν

¹ S. Eyrié, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès Int. d'Arch. Chrét., Città del Vaticano-Paris 1957, σ. 577 εἰκ. 1.

² J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 84. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 316.

³ A. Khatchatrian, Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Près, Cah. Archéol. 7, 1954, σ. 161 ε. πίν. LV, 2.

⁴ Τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένοντο πλείους ἀναπαραστάσεις ὑπὸ R. Cattaneo, G. Giovannoni, G. Chierici, L. Beltrami καὶ P. Verzone. Βλ. P. Verzone, L'architettura religiosa del alto Medio aevo nell'Italia settentrionale, Milano 1942, σ. 128 εἰκ. 59. G. Dimitrokalles, Osservazioni sull'architettura di San Satiro a Milano ἐν «Archivio Storico Lombardo» ser. IX, τόμ. VII, 1968, εἰκ. 8.

⁵ A. Khatchatrian, ε.δ. πίν. LV, 3.

⁶ Al. Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton N.J. 1961, εἰκ. 47.

⁷ H. Megaw, The Chronology of some Middle Byz. Churches, BSA 82, 1931-32, σ. 129.

⁸ Ὡς δέχεται ὁ Δημητροκάλλης, ε.δ. σ. 7.

κατηγορίαν θὰ ὑπῆγοντο πιθανώτατα α) ὁ ὑπὸ τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους¹ ἀναφερόμενος ὡς ἀνακαινισθεὶς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ' τετράκογχος ναὸς τοῦ Ἀγ. Παύλου, ὁ εὗρισκόμενος ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὡς καὶ ἡ ἀναπαριστώσα πεντάτρουλλον τετράκογχον ναὸν λειψανοθήκη τοῦ Θησαυροφυλακείου τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (12ου αἰ.)².

ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΥ. Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν πιθανὴν τυπολογικὴν ἐξέλιξιν α) τῶν ἐλευθέρων μονοχώρων τετρακόγχων ναῶν, οἷος εἶναι καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος Ἀγ. Δημήτριος παρὰ τὸ Δραγάνο καὶ β) τῶν περιεχόντων ἐσωτερικῶς σταυρόμορφον ναόν. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πλὴν αὐτῶν καὶ πλείονες σύνθετοι τετράκογχοι ναοί, μεγαλυτέρου ἐμβαδοῦ, χρησιμοποιηθέντες διὰ μεγαλυτέρας κλίμακος μνημεῖα, π.χ. μητροπόλεις κλπ. Ἀποτελοῦνται δ' οὗτοι ἐξ ἑνὸς πυρῆνος μετὰ τὸ ἀρχικὸν περικεντρὸν τετράκογχον σχέδιον — τοῦ ἑξελιγμένου ὅμως πάντοτε τύπου, ἥτοι τοῦ παρουσιάζοντος τὸ βασικὸν τετράκογχον μετὰ πλευρὰν μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75), πέριξ δὲ τοῦ πυρῆνος τούτου συνεχῆ διάδρομον ἢ περίπατον (déambulatoire), τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἄλλοτε μὲν εἶναι κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς ὁμόλογον πρὸς τὸ τοῦ πυρῆνος (Μαρτύριον Σελευκείας Πιερίας (εἰκ. 27α)³, Μαρτύριον «ἀνατολικῆς» Μητροπόλεως Ἀπαμείας Συρίας⁴, Ἀγ. Λαυρέντιος τοῦ Μιλάνου, β' ἡμίσεος 4ου αἰ. (εἰκ. 27β)⁵, ἄλλοτε δὲ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς (βόρειον, νοτίαν καὶ δυτικὴν: Μεγάλῃ Παναγίᾳ Ἀθηνῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ⁶ (εἰκ. 27γ), Κόκκινῃ Ἐκκλησίᾳ εἰς Perustica τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 27δ)⁷, ὅπου προσ-

¹ Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (VI, 21 ἐκδ. Βόννης σ. 458) Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' ἀνεκαίνισε τὸ τετράκογχον τοῦ Ἀγ. Παύλου, ὅστις εὗρίσκετο ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μ. Παλατίου.

² M. Murano — A. Grabar, Les Trésors de Venise, Genève 1963, σ. 70. Πρβλ. καὶ A. Khatchatrian, ε.δ. πίν. LVI, 5α-5β.

³ Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 187-188, εἰκ. 5, W. A. Campbell, The Martyrion at Seleucia Pieria ἐν Antioch on the Orontes III, Princeton 1941, σ. 35 ε. (κάτοψις: σ. 37 εἰκ. 44-45) καὶ E. B. Smith, The Dome, Princeton Univ. Press 1950, εἰκ. 181, 182.

⁴ Βλ. κάτοψιν ὑπὸ J. et J. Balty ἐν Actes du Colloque Apamée de Syrie, Bruxelles 1969, σ. 39, εἰκ. 3 (κατὰ V. Verhoogen).

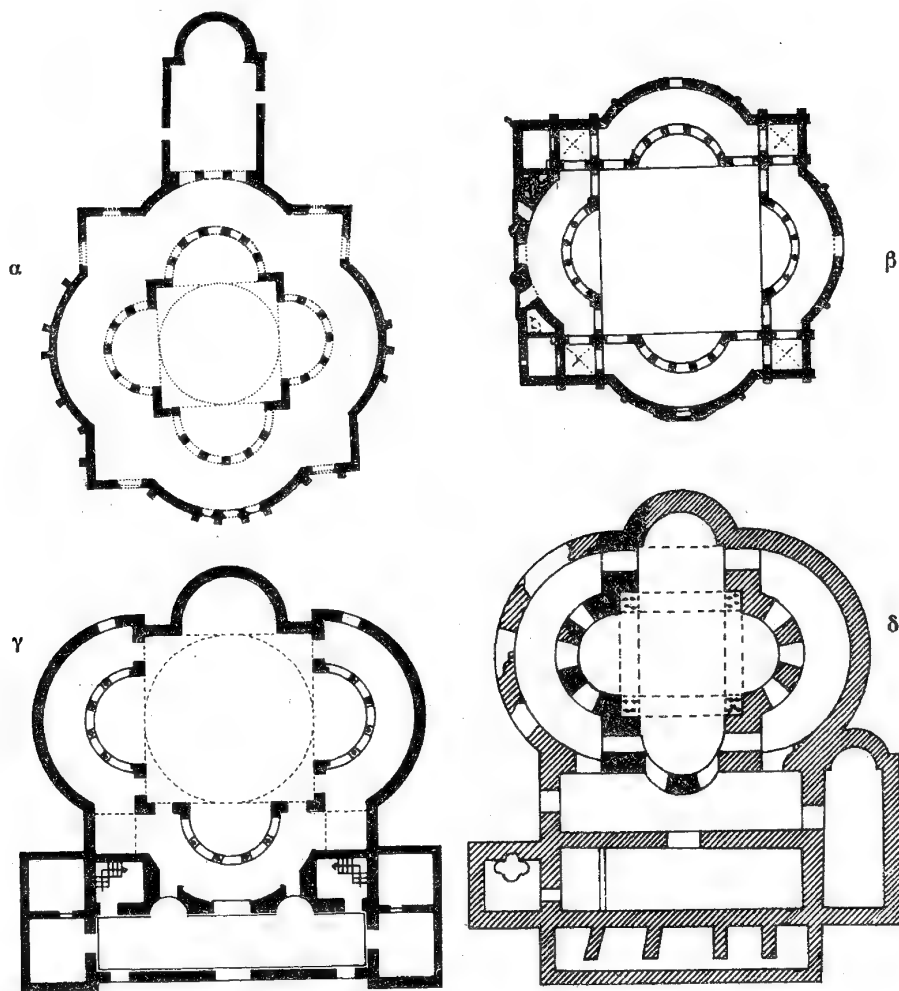
⁵ A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951, σ. 70 εἰκ. 5. Gino Traversi, Architettura Paleocristiana Milanese, Milano 1964, σ. 66, εἰκ. 6.

⁶ ΠΑΕ 1950, σ. 47 εἰκ. 4. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 365.

⁷ M. Bitchev, L'architecture religieuse en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 15. A. Grabar, L'architecture religieuse en Bulgarie, I, εἰκ. 1. Protié, L'architecture religieuse bulgare, εἰκ. 4.

τίθεται κατά την δυτικήν πλευράν άλλοτε διπλοῦς καὶ άλλοτε ἀπλοῦς νάρθηξ. Περιδρομὸς περιβάλλει ἐνίοτε οὐχὶ τὸ ἀπλοῦν τετράκογχον βασικὸν

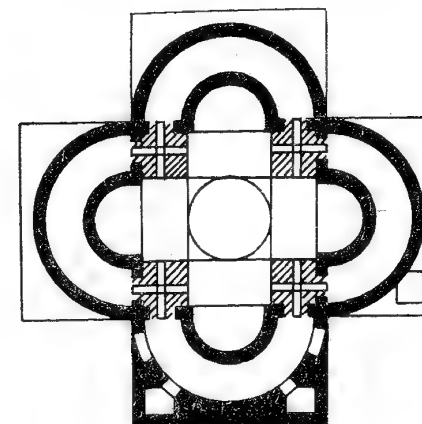

Εἰκ. 27. Σύνθετα τετράκογχα μετὰ πλήρους (α,β) ἢ κατὰ τρία τέταρτα (γ,δ) περιδρομῶν ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα: α Μαρτύριον Σελευκείας (ὅμοιον καὶ τὸ τῆς Ἀπαμείας), β Ἁγ. Λαυρέντιος Μιλάνου, γ Μεγάλη Παναγία Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, δ Κόρκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustiā Βουλγαρίας.

τετράγωνον, ὥς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς βαίνων ἐπὶ τεσσάρων γωνιαίων πεσσῶν, πρόδρομον τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Perustiā μετὰ τὸ ἐν αὐ-

τῷ ἐμφαινόμενον τετραστήρικτον κουβούκλιον. Παράδειγμα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸς Ἁγ. Σοφίας εἰς Ὀντρίν¹ (εἰκ. 28).

Ὁ βασικὸς πυρὴν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἐξειλιγμένου τύπου ἐγγράφεται

Εἰκ. 28. Ἁγ. Σοφία εἰς Ὀντρίν Βουλγαρίας.

συνήθως ἐντὸς κύκλου, άλλοτε καὶ αὐτοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν (Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra, εἰκ. 29α)² καὶ άλλοτε ἐλευθέρου. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις προτιμᾶται ἰδιαίτερος ἐν Ἀρμενίᾳ, ὁπότε ὁ πυρὴν φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου τριγωνικὰς ἐξοχὰς (Zwartnotz³, παρὰ τὸ Wagharshapat (εἰκ. 29β), Ἁγ. Γρηγόριος Gagik⁴ εἰς Ani (εἰκ. 30). Εἰς τοὺς μετὰ διαδρόμου ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς προστίθενται πρὸς Ἀνατολὰς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ άλλοτε πολλαπλᾷ (Bosra (εἰκ. 29α), Μαρτύριον Σε-

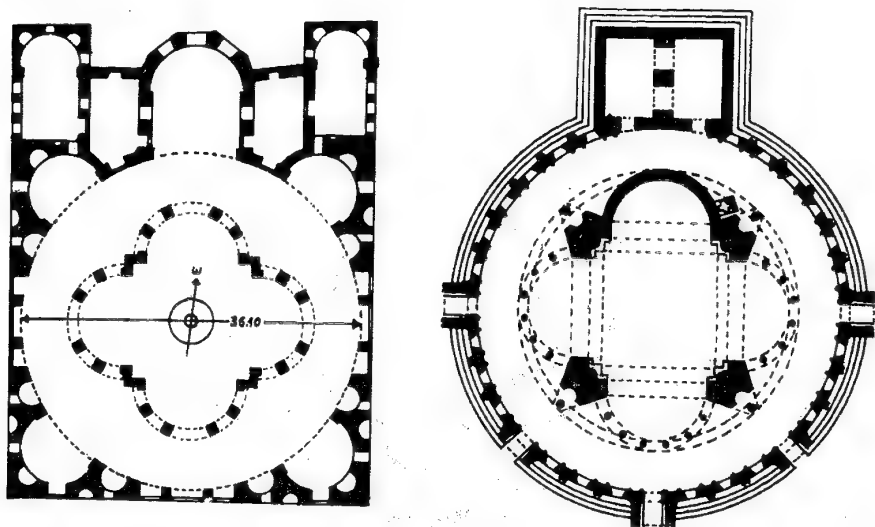
¹ Nik. Mavrodinov, Βυζ. Ἀρχιτεκτ., (βουλγ.), Σόφια 1955, εἰκ. 47.

² Crowfoot, Churches at Bosra and Samaria-Sebaste, BSArch. in Jerus. Suppl. Papers 4, 1937, πίν. 2α. Creswell, Early Muslim Architect. I, London 1933, σ. 72-74.

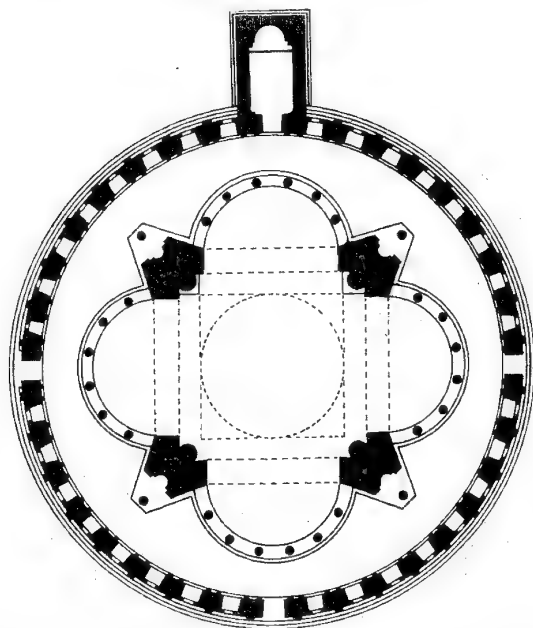
³ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 1918, σ. 113, εἰκ. 112. Reallexikon I, σ. 315 εἰκ. 13.

⁴ J. Strzygowski, ἐνθ. ἀνωτ. I, σ. 120, εἰκ. 122. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 165-166.

λευκείας (εἰκ. 27α), Ἀμίδα¹, Ρούσαφα², δημιουργοῦντα ἓνα κατὰ μῆκος ἄξονα.

Εἰκ. 29. α Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra Συρίας.
β Ἀνακτορικὸς ναὸς εἰς Zwartnotz Συρίας.

Εἰκ. 30. Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου Gagik εἰς Ani Ἀρμενίας.

¹ H. Spanner-Guyer, Resafa, Berlin 1926, σ. 57. Reallexikon I, σ. 134, εἰκ. 1. E. B. Smith, ἐνθ' ἀνωτ. εἰκ. 183-184.

² H. C. Butler, Early Churches in Syria, 1929, σ. 166 εἰκ. 177.

ΕΚ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης¹. Πράγματι οὔτε ὁ ἐσχάτως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλυφθεὶς μέγας καὶ κύριος αὐτῆς ναὸς ἐνεφάνισε σημεῖα μετατροπῆς του εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὔτε εἰς ἄλλο τι τῶν ἀνασκαφέντων πολυαρίθμων κτισμάτων τῆς πόλεως εὐρέθη χριστιανικόν τι λείψανον. Παλαιοχριστιανικὰ μόνον γλυπτὰ καὶ τινες βυζαντινοὶ ναοὶ ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς περιοχῆς, ἥτοι τῆς ἀναγούσης πρὸς τὴν ὑψηλὴν καὶ ὄχυρὰν Ἰθώμην, ὀλίγον κάτωθεν καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Μαυροματί καὶ ἔξω τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἐν τῇ κοιλάδι ἀκμάζουσα εἰσέτι κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ἀρχαία Μεσσήνη, καταστραφεῖσα πιθανῶς ὑπὸ τῶν Γότθων² κατὰ τὰ

¹ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1957, σ. 75-80. ΠΑΕ 1957, σ. 121-122—Τὸ Ἔργον 1958, σ. 142-148. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183—Τὸ Ἔργον 1959, σ. 110-117. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173—Τὸ Ἔργον 1960, σ. 159-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227—Τὸ Ἔργον 1962, σ. 119-132. ΠΑΕ 1962, σ. 99-112—Τὸ Ἔργον 1963, σ. 88-102. ΠΑΕ 1963, σ. 122-129—Τὸ Ἔργον 1964, σ. 90-101. ΠΑΕ 1964, σ. 96-101—Τὸ Ἔργον 1969, σ. 97-132. ΠΑΕ 1969, σ. 98-120.

² Κατὰ τὸν Φιλοσφόργιον (Ἐκκλησ. Ἱστορία σ. 240, στ. 16 κε', Λειψία 1913) οἱ Γότθοι ἐξῆλθον εἰς τὴν γῆν τῶν Ῥωμαίων καὶ ἠρῆμωσαν πολλὰς ἐπαρχίας, Σκυθίαν, Μυσίαν, Θράκην, Μακεδονίαν καὶ Ἀχαΐαν καὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, περὶ τὰς εἴκοσιν ἐπαρχίας. Ἀφ' ἐτέρου δὲ Ζώσιμος (Ἱστορία Νέα V, 6, ἐκδ. Βόννης, σ. 253) γράφει ὅτι ὁ φύλαρχος τῶν Βησιγότθων Ἀλάριχος κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (τὸ 396) ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῆι, καὶ ταύτην ἐλὼν ἐξ ἐπιδρομῆς τῆς ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον ἐλάσεως εἶχετο, μηδεμιᾶς πειρώμενος ἀντιστάσεως... Εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἡλίσκετο καὶ τὰ πρόσθια ταύτῃ πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτῃ τὸ Ἄργος καὶ ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαιμόνος ἐν μέσῳ χωρία. Καὶ αὕτη δὲ ἡ Σπάρτη συναπῆγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἀλώσει, μήτε ὄπλοις ἔτι, μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τετειχισμένη. Οἱ Γότθοι παρέμειναν εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ ἐν περὶ τοῦ ἔτους δηοῦντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ἥλιν. Τούτῃ εὐρίσκομεν πρᾶγματι παρὰ τὴν Φολόην (Ζώσιμος σ. 254) ὅταν ἦλθεν

τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ. μετετέθη, ὥςως χάριν ἀσφαλείας, ὀλίγον βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης.

Ἡ οὕτω μετατεθεῖσα πόλις τῆς Μεσσήνης δὲν ἥλλαξεν ἀμέσως—ἐπισήμως τοῦλάχιστον—οὔτε πολιτικῶς οὔτε θρησκευτικῶς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα. Ἀναφέρεται πράγματι ἡ Μεσσήνη εἰς τὸν πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους¹ ὡς μία τῶν 79 πόλεων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν «ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἡγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον». Ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} μέχρι τοῦ 6^{ου} αἰῶνος ἡ Μεσσήνη καταλέγεται μεταξὺ τῶν 7 ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν τῆς Πελοποννήσου, ἥτοι Κορίνθου, Ἀργους, Λακεδαιμόνος, Μεσσήνης, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας καὶ Πατρῶν², ἀναφέρονται δὲ καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς συμμετασχόντες καὶ συνυπογράψαντες τὰ πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Οὕτω ὑπὸ τοῦ Le Quien³ μνημονεύονται διὰ τὴν ἐξεταζομένην περιόδον οἱ ἑξῆς δύο ἐπίσκοποι Μεσσήνης:

1) Ἀλέξανδρος. Οὗτος ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς τοῦ 343, ἐνθα αἱ ὑπογραφαὶ (ὡς παρέχει καὶ ὁ Duchesne⁴) εἶναι λίαν παραμορφωμέναι. Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγράφεται ὡς Alexander ab Achaia de Morenis, ὅπερ ὁ Le Quien διορθώνει εἰς «de Messenis ἢ de Messene, ἀπὸ Μεσσήνης». Ὁ Mansi⁵ ὅμως, ὀρθότερον, ἀκολουθῶν γραφὴν ἄλλου κώδικος λέγοντος Alexander Cyparensis Achaiae διορθώνει εἰς «Alexander Cyparissensis» ἥτοι ὁ Κυπαρισσίας, πόλεως ἀναφερομένης καὶ ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους⁶. Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ τῆς Μεσσήνης ἀλλὰ περὶ τῆς Κυπαρισσίας, ἐπισκοπῆς μνημονευομένης ὑπὸ

ἐναντίον των ὁ Στελίχων. Διὰ τὰ μεταβῶσιν ὅμως ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἕως ἐκεῖ οἱ Γότθοι θὰ πρέπει νὰ διέσχισαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν (βλ. σχετικῶς καὶ J. Finlay ἐν Speculum 7, 1932, σ. 477) μεγάλας ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὰ ἐπιφανῆ τῶν Ἑλλήνων ἱερὰ (Σπ. Λάμπρου. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις, σ. 383) μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πιθανώτατα καὶ τὰ τῆς Μεσσήνης. Ταῦτα θὰ εἶχον ὑποστῇ ἤδη ζημίας καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (395) ἐπισυμβάντος μεγάλου σεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου: βλ. Ζώσιμον, Ἱστορία Νέα IV, 18 (Βόννης σ. 192).

¹ Hieroclis, Synecdemos, ἐκδ. Burckhardt, 1893 σ. 10 (647, 14) ἐκδ. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 18 (647, 14).

² L. Duchesne, Les anciens évêchés de la Grèce, Mém. d'Archéol. et d'Hist. 15, 1895, σ. 378 σημ. 1.

³ Le Quien, Oriens Christianus II, Parisiis 1740, στ. 195-196.

⁴ Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'Arch. et d'Histoire 15, 1895, σ. 378 σημ. 2.

⁵ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, Florentiae 1761 (=Paris καὶ Leipzig 1901) VI, στ. 1220.

⁶ E. Honigmann, Le Synecdemos d'Hiérôklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (648, 1).

τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1555 A¹ (14^{ου} αἰῶνος), τοῦ ὁποίου ὅμως μεγάλως ἀμφισβητεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀξία².

2) Ἰωάννης. Οὗτος παρέστη: α) εἰς τὴν β' ἐν Ἐφέσῳ (τὴν λεγομένην ληστρικὴν) Σύνοδον τοῦ 431³, ἣν καὶ ὑπέγραψε. β) Εἰς τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι (τοῦ 451) Οἰκουμενικὴν Σύνοδον⁴. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς 4 νέους πελοποννησιακοὺς ἐπισκόπους (Ὡφέλιμον Τεγέας, Ὀνήσιμον Ἀργους, Πατρῶν Ἰωάννην), οἵτινες ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ ἀρχαίου Μεγάρων Νικίου λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν σύστημα περὶ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου, Πέτρον⁵. γ) Ὑπογράφει ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιστολὴν Συνόδου, τοῦ 458 τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' τὸν ἐπιλεγόμενον Μακέλλην⁶.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ, ὅτι καὶ τρίτος ἐπίσκοπος Μεσσήνης, Ἀθανάσιος, ἀναφέρεται ὑπὸ τινων⁷ ὡς μετασχὼν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἀθανάσιος, πράγματι, Μεσσήνης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Schwartz⁸. Τὸ Μεσσήνης ὅμως τοῦτο ἐγγράφη προφανῶς ἐσφαλμένως ἀντὶ

¹ G. Konidaris ἐν Χαριστ. εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον Δ', 1967-68, σ. 247 ἐ.

² Ὁ κώδιξ οὗτος κατὰ μὲν τὸν De Boor (Zeitschr. für Kirchengeschichte XII, 1891, σ. 520) καὶ τὸν Gelzer (Die kirchliche Geographie Griechenlands ἐν Zeitschr. für Wissensch. Theologie 25, 1892, σ. 419 ἐ.) χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Ν. Βέης (Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ. IV, 1914, σ. 238) τὸν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ 723. Ὁ Γ. Κονιδάρις (Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου, Texte u. Forschungen ἀρ. 13 (1934) σ. 26 καὶ 84) μεταξὺ 723 καὶ 748. Τέλος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηναγόρας (Τὸ τακτικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1555 Α παρισινοῦ κώδικος καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κονιδάρι. Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα 1936, σ. 23 τοῦ ἀνατύπου) μεταξὺ 543 καὶ 640. Τόσον ὁ Duchesne (ἐ. ἀ. σ. 381) ὅσον καὶ ὁ Δ. Α. Ζακυθηνός (Le Despotat grec de Morée II, 1935, σ. 149 σημ. 1) θεωρεῖ τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω χρονολογιῶν ἐπιφαλεῖς. Πάντως, κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦτο, ὑφίσταντο ἐν Πελοποννήσῳ δύο ἀνεξάρτητοι ἀρχιεπισκοπαί, ἡ τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ ἡ Μητρόπολις Κορίνθου μὲ 32 ὑποτεταγμένας ἐπισκοπάς.

³ Le Quien, ἐ. ἀ. στ. 195-196.

⁴ Le Quien, ἐ. ἀ. Πρᾶξις πρώτη: Mansi VI στ. 578 (Ἰωάννου Μεσσήνης). Schwartz, Acta Consil. Oecum. II, 1, 1, σ. 64—Πρᾶξις δευτέρα: Mansi VI, στ. 847 (Ἰωάννου τῆς Μεσσήνης τῆς Ἀχαΐας). Schwartz II, 1, 1, σ. 80. Ἐπίσης Schwartz II, 1, 2, σ. 150 (Ἰωάννης ἐπίσκοπος πόλεως Μεσσήνης ὁρίσας ἐπέγραψε).

⁵ Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (μετάφρ. Π. Καρολίδου) Γ' 1902, σ. 544.

⁶ Le Quien, ἐ. ἀ. στ. 197. Πρβλ. καὶ Duchesne, ἐ. ἀ. σ. 378.

⁷ Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 286. Δ. Χρ. Δουκᾶκης, Κατάλογος ἐπισκόπων Μεσσήνης καὶ Ἀνδρούσης, Ἐκκλησιαστικὸν Φῶς, τ. Β' 1908, σ. 340-342.

⁸ Acta Concil. Oecumenicorum II, 1, 2, σ. 4 (ἀρ. 67): Ἀθανασίου Μεσσήνης.

τοῦ Μοσύνων, ὅπερ παρέχει ὁ Mansi¹ δηλ. τῆς ἐν Φρυγίᾳ ἐπισκοπῆς². Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν Δ' Οἰκου-
μενικὴν Σύνοδον ὡς ἐπίσκοπος Μεσσήνης ὑπογράφει, ὡς εἶδομεν, ὁ Ἰωάν-
νης. Ἀποκλείεται λοιπὸν τοῦ καταλόγου καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἀπομένοντος οὕτω
μόνον τοῦ Ἰωάννου.

Μεταξὺ 600 καὶ 800 ἔχομεν τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομὰς, αἵτινες τόσῃ ἐκ-
κλησιαστικῇ³ καὶ δημογραφικῇ ἀναστάσει ἐπέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα⁴.
Τότε τινὲς τῶν μεσογειῶν ἐπισκοπῶν — Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης —
ἐξαφανίζονται⁵, ἄλλαι ὁλοσχερῶς (Μεγαλόπολις) καὶ ἄλλαι ἐπ' ὀλίγον. Διὰ τοὺς
μετὰ τὸ 800 χρόνους ὁ Le Quien ἀναφέρει ἐπίσκοπον Μεσσήνης Φίλιππον,
μετασχόντα τῆς λεγομένης Φωτιανῆς ψευδοσυνόδου Μητροπολιτῶν τοῦ 879⁶.
Ἄλλ' ὡς ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ A. Bon⁷ «ὅλαι αἱ μνεῖται ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσή-
νης⁸, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς καταλόγους, ἀφορῶσιν εἰς τὴν Μεσσήνην τῆς
Θράκης⁹ καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην τῆς Πελοποννήσου». Ἡ τελευ-
ταία αὕτη περιέπεσεν ἀργότερον εἰς τὴν τάξιν ἀπλοῦ χωρίου, ὀνομαζομένη
κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα Βουρκάνο, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Βίου Ὁσ. Νίκω-
νος τοῦ Μετανοεῖτε¹⁰. Τοπωνύμιον Βουλκάνη ἀναφέρεται εἰς τὸ χρο-
νόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου¹¹ τοῦ 1301, ἄγνωστον ὅμως
ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μέρους. Τὸ ὄνομα Μεσσήνη συνεχωνεύθη πρὸς

¹ VI σ. 1063.

² Real Encyklop. XVI σ. 376 (Ruge, ἐν λ. Mos(s)yna).

³ Βλ. σ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 240-41.

⁴ Δ. Α. Ζακυθηνού, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 1945.

⁵ Ὁ κώδιξ τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ 1755 ἀναφέρει ὅτι ἐν ἀντιθέ-
σει πρὸς τὴν Τεγέα, τὴν Μαντίνειαν καὶ τὸ Μουχλί, αἱ ἄλλαι παλαιαὶ πόλεις πόλεις
τῆς Πελοποννήσου ὡς ἡ Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μεσσήνη «ἐγι-
ναν ἐρείπια» (J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la Principauté
française de Morée I, Paris 1845, Annexe A, σ. LXXVII).

⁶ Mansi, ἔ.δ. τόμ. XVIIA καὶ XVIII^A, σ. 373.

⁷ Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 123, σημ. 1.

⁸ Ὡς π.χ. καὶ ἡ τῆς Συνόδου τῆς Κων/λεως κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Βογομί-
λων, ἡ συγκληθεῖσα τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν
ὑπογράφει ὁ εὐτελής Μητροπολίτης Μεσσήνης Ἰωάννης ὁρίσας ὑπέγραψα. Mansi, ἔ.δ.
τόμ. XXI, σ. 708. Λέων Ἀλλάτιος, De Concensu, κεφ. II.

⁹ Τοιαύτη μεσαιωνικὴ πόλις ὑπῆρχε πράγματι εἰς Ἀν. Θράκην, Ν.Α. τῆς Ἀρκα-
διουπόλεως (βλ. Α. Σ. Σαμποθράκη ἐν ΜΕΕ τ. 17, 1931, σ. 11) ἀποικισθεῖσα
κατὰ τινὰ παράδοσιν ὑπὸ ἀποίκων Μεσσηνίων ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα κα-
ταστραφείσης (τὸ 443 μ.Χ.) ἀρχαίας Δρουζιύρας καὶ ἔχουσα ἀνεξάρτητον ἐπισκοπὴν.

¹⁰ Ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Γ', 1906, σ. 161: Μιούνης, ἣν καὶ
Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν.

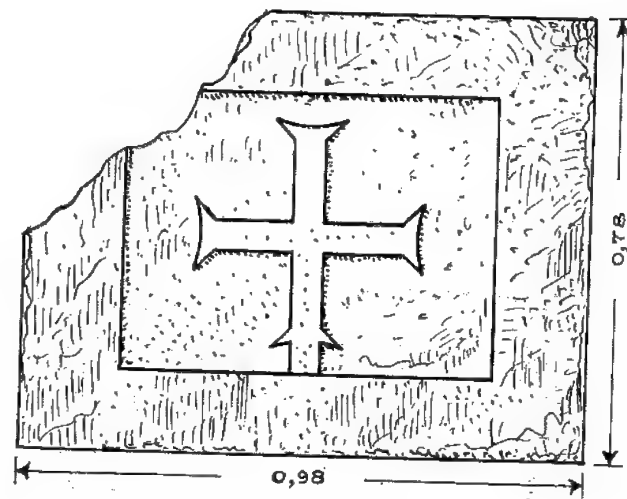
¹¹ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V, 1887, σ. 164.

τὸ τῆς Ἰθώμης, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φραντζῆ¹, ὅστις ὁμιλεῖ
«περὶ τῆς ἰχυροτάτης Ἰθώμης, ἡ καὶ Μεσσήνη ἐκαλεῖτο» λέγει δὲ περαιτέρω²
«καὶ Ἰθώμη, ἡ νῦν λεγομένη Μεσσήνη».

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κινητὰ

Μεταβαίνομεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περισωθέντων κινητῶν χρισ-
τιανικῶν μνημείων τῆς Μεσσήνης. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶχον εἰσαχθῇ πα-
λαιότερον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Μαυροματίου, ἄλλα δέ, εὑρεθέντα
κατὰ τὰς ἀναζητήσεις μου ἐπὶ τῆς ὑπερθεῖν τῶν ἀνασκαφῶν κλιτύος, ἐφρόν-
τισα νὰ μεταφερθοῦν εἰς ταύτην. Τέλος ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς
τὸν ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ Μαυροματίου, ἄλλο δὲ πάλιν ἀπειτοιχίσθη ἐκ

Εἰκ. 1. Μαρμαρίνον θωράκιον.

τῆς ἐντὸς τοῦ χωρίου οἰκίας Ἀδάμη, ἀποκείμενον τώρα καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρ-
χαιολογικὴν συλλογὴν. Τὰ γλυπτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμαρίνα, πλήν
τινῶν ἐκ λευκῆς σκληρᾶς πέτρας. Διακρίνονται εἰς παλαιοχριστιανικὰ καὶ εἰς
βυζαντινὰ.

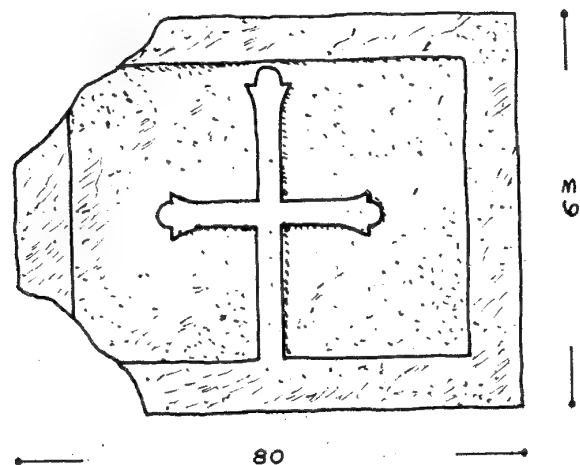
Ι. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ εἶναι θωράκια, κιονόκρανα ἢ ἐπιθήματα
καὶ ἐπιγραφαί.

Α'. Θωράκια. Τοιούτων διεσώθησαν τέσσαρα τεμάχια. Ἐξ αὐτῶν
τὸ τῆς εἰκ. 1, διαστάσεων 0.78 × 0.98 μ. καὶ πάχους 0.11, εἶναι μαρμαρίνον

¹ Βιβλ. Β', κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 132,10).

² Βιβλ. Β', κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 133,7).

καὶ κολοβὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Φέρει κατὰ τὴν μίαν του ἐπιφάνειαν ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρὸν, περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους ἄνω καὶ κάτω 0.135 καὶ πλαγίως 0.165 μ.

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον θωράκιον.

Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι μᾶλλον πλατεῖαι (0.055 μ.) εὐρυνόμεναι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουσαι εἰς ἀκίδας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κατακορύφου σκέ-

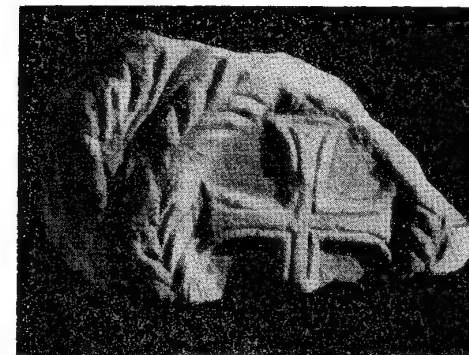

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

λους προεκτεινόμενον σχηματίζει εἶδος βάσεως. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλυπτῆριος πλάξ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἀρκοσολίου (βλ. κατωτέρω). Ἔτερον ὅμοιον

τεμάχιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ ἀρκοσολίου (βλ. τομὴν Ἀγ. Νικολάου κατωτέρω).

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνης 2 εἶναι μαρμάρινον, κολοβὸν ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω. Ἔχει διαστάσεις 0.63×0.80 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου πλαισίου, πλάτους 0.08 μ. Αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ του (πλάτους

Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

0.035 μ.), διευρυνόμεναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὰ ἄκρα, καταλήγουσιν εἰς ἀκίδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡμικυκλικὴ ἀπόφυσις. Εὐρέθη τὸ 1964 εἰς τὸν ἐπὶ τῆς κλιτύος ἀγρὸν τῆς Μπετζέχως Μπαλοπούλου. Εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς μ.Χ. αἰῶνος.

Δύο ἄλλα τεμάχια θωρακίων (εἰκ. 3 καὶ 4) εἰκονίζουσιν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς περιβαλλομένους ὑπὸ κύκλου, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς εἰκόνης 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ διμερῆ ταινίαν, ὁ δὲ τῆς εἰκόνης 4 ἀπὸ παχὺν ἔξεργον φυλλοφόρον στέφανον. Ἀμφοτέρων οἱ σταυροὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς βαθείας χαραγὰς, ὁ μὲν ἀπλᾶς, ὁ δὲ διπλᾶς παρακολουθούσας τὸ περίγραμμα τῶν κεραίων. Σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ μὲν τεμαχίου τῆς εἰκόνης 3 εἶναι 0.26×0.29 καὶ πάχος 0.09 μ. τοῦ δὲ τῆς εἰκόνης 4 εἶναι 0.29×0.17 μ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 3, μαρμάρινον, εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὐρέθη, τὸ δὲ ἐξ ἀσβεστολίθου τῆς ὑπ' ἀρ. 4 εἰκόνης εὐρέθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν στοὰν Μπαλοπούλου¹. Εἶναι τοῦ 5ου τὸ μὲν καὶ τοῦ 6ου τὸ δὲ μ.Χ. αἰῶνος.

Β'. Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.

Ἐκ τούτων ἐν (εἰκ. 5) εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἀνήκει εἰς

¹ Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1958, σ. 183.

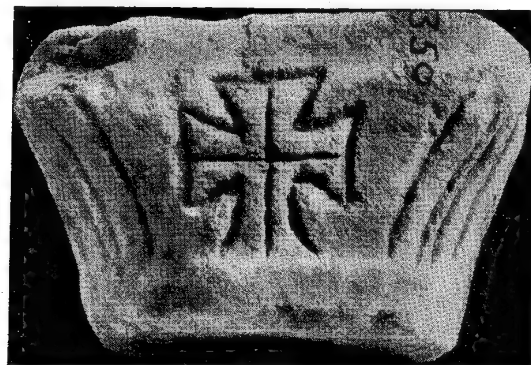
τὸν συνήθη μετὰ φύλλων ἀκάνθης τύπον, μικρῶν κιονοκράνων φερόντων ἐξηρητημένους καρπούς (;) κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος καὶ χρησιμοποιουμένων εἰς κιονίσκους τέμπλων. Ἀκριβῶς ὅμοιον παράδειγμα παρέχει κιονίσκος τῆς ἐν Λέσβῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη¹.

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον κιονίσκου τέμπλου ἐντοιχισμένον εἰς ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ.

εὐρέθη ἂν ἴσως πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα (εἰκ. 7 α - β) σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος.

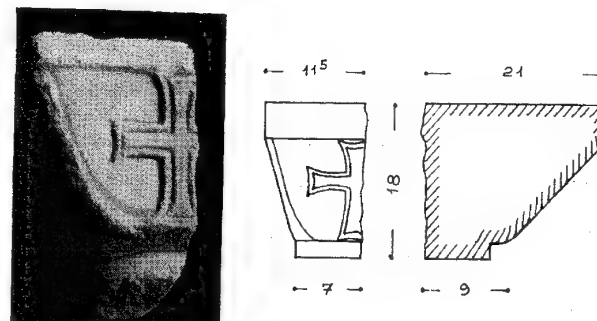
Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἐν τῷ Μουσείῳ.

Κολοβὸν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ τε πλάτους καὶ τοῦ μήκους. Ὑψους 0.18 μ., σωζομένου μήκους ἄνω 0.24 μ. Φέρει κάτωθεν συμφυῆς τμήμα τοῦ κορμοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου (ὑψ. 0.02 μ.). Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, σ. 50 εἰκ. 53.

λόγων χαραγῶν. Ἄγνωστον ποῦ εὐρέθη. Εὐρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ. Εἶναι τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ἐπίθημα ἐκ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 8) κολοβὸν τὸ μήκος, ὕψους 0.30 μ., μεγίστου σωζ. μήκους 0.17, πλά-

Εἰκ. 7. Κολοβὸν ἐπίθημα κιονοκράνου ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τομὴ αὐτοῦ.

τους ἄνω 0.29 καὶ κάτω 0.27 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σταυρὸν, τύπου τοῦ κακῶς λεγομένου λατινικοῦ. Εἰς τὰ τέσσαρα ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερα διαμερίσματα εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἀπλᾶ τρίφυλλα, κάτω δὲ τριπλᾶ. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἀπειτοιχίσθη ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ οἰκίας Ἀδάμη.

Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 9) ἀποκείμενον ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Διατηρεῖται ἀκέραιον. Ἡ ἄνω του πλευρὰ ἔχει διαστάσεις 0.65 × 0.35, ἡ δὲ κάτω 0.39 × 0.18 μ. Τὸ ὕψος εἶναι 0.14 μ. Τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου τὸ συμφυῆς τμήμα ἔχει ὕψος 0.035 μ. Δὲν φέρει διάκοσμον καὶ εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς αἰῶνος.

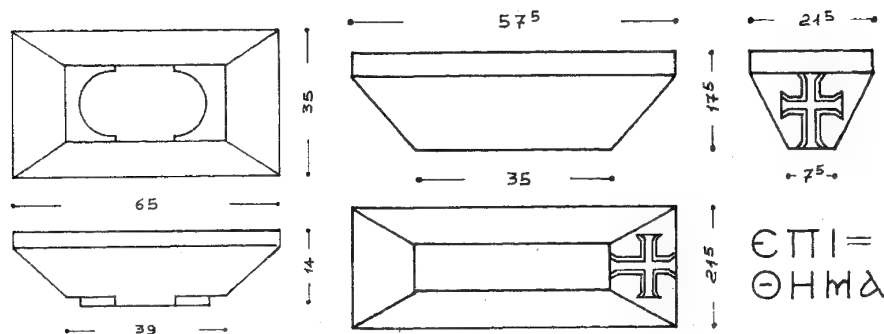
Ἐπίθημα σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 10). Διαστάσεις τῆς ἄνω πλευρᾶς του 0.575 × 0.215 μ., τῆς κάτω 0.35 × 0.075 μ. ὕψος 0.175. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ' ἐσωτερικῶν ὁμο-

Εἰκ. 8 Ἀνάγλυφον ἐπίθημα κιονοκράνου.

πόκειται και αυτό ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

Εἰκ. 9. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

Εἰκ. 10. Ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου.

II. ΤΑ BYZANTINA γλυπτά εἶναι κοσμήται καὶ θωράκια :

Α'. Κοσμήτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κοσμούμενος δι' ἄλυσσειδούς πλοχοῦ, πολὺ καλῆς ἐργασίας, περιβαλλομένου ὑπὸ πλαισίου. πλάτους 0.030μ.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον κοσμήτου μετ' ἀναγλύφου πλέγματος.

(εἰκ. 11). Μέγιστον σωζόμενον μῆκος 0.60, πλάτος 0.23 μ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 0.105 καὶ 0.15 μ. Ὅμοια παραδείγματα κοσμητῶν ἔχομεν εἰς Σμύρνην καὶ Φιλαδέλφειαν¹. Ἀγνωστον ποῦ εὗρέθη.

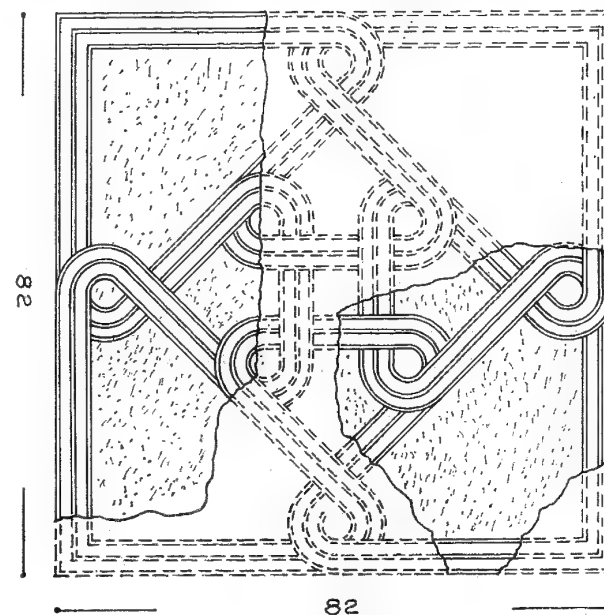
¹ Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909, σ. 180 εἰκ. 101, σ. 382 εἰκ. 186, σ. 383 εἰκ. 190, σ. 384 εἰκ. 199 καὶ 201.

β) Δύο κολοβά τεμάχια θωρακίων ἐκ σκληροῦ φαιοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἐν ἑξ αὐτῶν χρησιμεύει ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νεκροταφείου, τὸ

Εἰκ. 12. Θραῦσμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

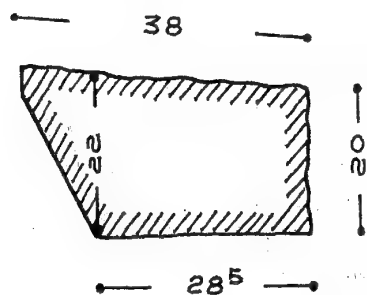
δὲ ἄλλο εὗρίζεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου αὐλήν. Τοῦ

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 12.

δευτέρου (εἰκ. 12) αἱ σωζόμεναι διαστάσεις εἶναι 0.41×0.48 καὶ τὸ πάχος

0.08 μ. Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου ἐκ τριμεροῦς ταινίας εἶναι ἐγγεγραμμένον τετράγωνον σχέδιον ἐκ τριμεροῦς ἐπίσης ταινίας, ἔχον κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του κυκλικούς κόμβους συνδέσεως ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ πλάσιον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἄλλο τι σχέδιον δυσδιάκριτον, καταλαμβάνον τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀναπαράστασις εἰς εἰκόνα 13.

Εἰκ. 14. Τομή τοῦ κοσμήτου τῆς εἰκόνας 15.

0.38, ἡ δὲ κάτω 0.28 μ. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη ἐπιφάνειά των κοσμεῖται διὰ τοῦ λεγομένου μικρασιατικοῦ θέματος, ἥτοι σειρᾶς τοξυλλίων, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν στηρίζονται ἐπὶ διδύμων, ἄλλα δὲ ἐπὶ ἀπλῶν κιονίσκων φερόντων βάσιν καὶ κιονόκρανον. Τὰ ὑπὸ τὰ τοξύλλια κενὰ πληροῦνται δι' ὑψικόρμων ἀνθεμίων ἀκάνθης εἰργασμένων διὰ τοῦ τρυπάνου. Ἐπὶ τινων τοξυλλίων ἐπεκάθηντο ἔξωρα διάτρητα κομβία, σήμερον ἡμικατεστραμμένα (εἰκ. 15α,β). Ἐπὶ τῆς κάτω ὀριζοντίας ἐπιφανείας, ἣτις ἦτο διακεκοσμημένη, ὑπάρχουσιν ἀκόσμητά τινα τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἐπαφήν πρὸς τοὺς ἄβακας τῶν κιονοκράνων τῶν κάτωθεν κιονίσκων (εἰκ. 15β, γ). Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων τούτων κενὰ ἔφερον ἐλαφρὰν μᾶλλον διακόσμησιν ἐκ ζώων διωκόντων ἄλληλα (εἰκ. 15β) καὶ τινων γεωμετρικῶν σχημάτων, δυσδιακριτῶν, λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμαροῦ (εἰκ. 15β καὶ γ). Ἐνεκα τῶν ἑξέργων κομβίων, ἅτινα φέρει, πρέπει τὸ ἐπιστύλιον τὰ χρονολογηθῆ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

Τὸ μετὰ παρατεταγμένων τοξυλλίων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων διακοσμητικὸν θέμα ἐξακριβώθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ πρῶτον τοιαῦτα καθ. J. Strzygowski ὡς μικρασιατικόν¹, ἐφαρμοσθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ.

¹ Wiener Studien τ. XXIV, σ. 1 ἔ. καὶ πίν. V (Πέργαμον, Μαγνησία).

ῶνος. Καὶ εἶναι πράγματι τοιοῦτο διότι συναντᾶται κυρίως μὲν εἰς μικρασιατικὰ μνημεῖα¹, ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 15. Τεμάχια λοξοτμήτων ἐπιστυλίων τέμπλου. α: διακόσμησις κεκλιμένης ἐπιφανείας. β καὶ γ: ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια μετὰ τῆς κάτωθεν διακεκοσμημένης πλευρᾶς.

10ου αἰῶνος², χρησίς του δὲ συχνὴ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας³ (11ον ἕως 14ον).

¹ Ὡς π.χ. τῆς Σμύρνης: Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Γ', 1937, σ. 149 εἰκ. 22.

² Κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας Μάνης (Ν. Δραγδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσας Μάνης, 1964, πίν. 14α).

³ Τέμπλον προθέσεως καθολικοῦ Μ. Ὁσ. Λουκά, ἀρχῶν 11ου αἰ. (Shultz).

III. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Ἐπὶ μικρᾶς πλακῆς ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου δεξιὰ καὶ κάτω τετραυσιμένης. Διαστάσεις: ὕψος 0.22, πλάτος 0.195, πάχος 0.02 μ. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 16):

ἐνθάδε κε[ί-
ται Ἀντιοχίς
Θ(εο)ῦ δούλη πα-
σιφίλητος
ζήσασα ἔτη
Π (= 80)

Ὑψος γραμμάτων 0.025. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσοσηνίας (IG V, 1, ἀρ. 1494). Ἀγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εἶναι τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ, εἶναι συνήθη καὶ εἰς ρωμαϊκὰς καὶ πρωίμους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (ὡς π.χ. τῆς Πάτμου¹, τῆς Κρήτης² καὶ ἀλλαχοῦ).

2. Ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα κατὰ τὴν διάνοξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βο-
ρείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας

καὶ Barnsley, The Monastery of St. Luc, 1901, πίν. 22), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ εἰς ΒρέσθENA Λακωνίας, 12ου αἰ. (:) (ἀδημοσίευτος), ἐπιστύλιον τέμπλου διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἀπιδιάς τῆς Λακωνίας, 13ου αἰ. (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 126, εἰκ. 1 καὶ 129 εἰκ. 4), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Κοιμήσεως Μαγούλας Σπάρτης (Ν. Δρανδάκης, Α.Ε. 1969, Χρονικά πίν. ΙΑ' καὶ σ. 11), κοσμήται τέμπλων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, 14ου αἰ. (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 49,3,6) καὶ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, 14ου αἰ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 48,6) ὡς καὶ κοσμήτης τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρι, 14ου αἰ. (A. Orlandos, R.E.G. 34, 1921, σ. 174 εἰκ. 6D). Ἐπὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσι προσκεκολλημένα καὶ ἔξεργα κομβία (cabochons). Τὸ μοτίβο αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴν ἐποχὴν μὲ κάπως παρῆλλαγμένους τοὺς κιονίσκους καὶ τὰ ὑπὸ τὰ τόξα κοσμήματα ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Μασσαλίας Μουσεῖον Borély, ἀνάγλυφος κοσμήτης (L. Blanc, Catalogue no. 50 καὶ F. Benoît ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 43 εἰκ. 18).

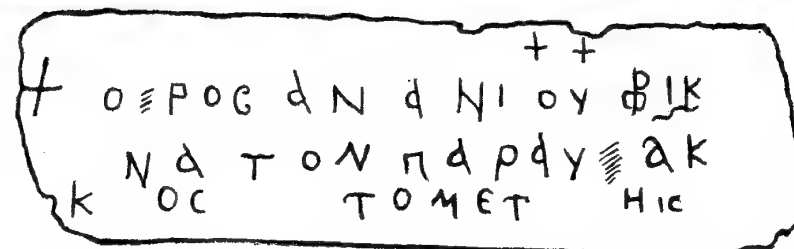
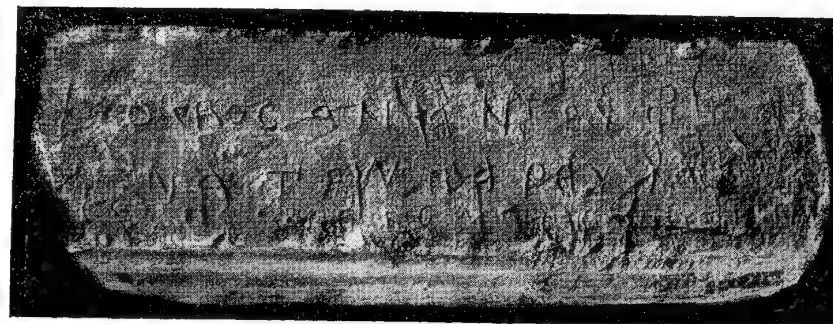
¹ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἰ. βυζ. τοιχογραφία τῆς Μ. Ἀγ. Ἰω. Θεολόγου Πάτμου, Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 28, Ἀθῆναι 1970, σ. 12.

² Ἐπιγραφή ἐκ τῆς βασιλικῆς Χερσονήσου (Ἀ. Ὁρλάνδος, ΠΑΕ 1959, σ. 225-227 εἰκ. 12 καὶ πίν. 177α, πρβλ. καὶ A.C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 10).

Μεσοσηνίας διαρρέοντα χεῖμαρρον. Ἐλαξενύθη ἐπὶ ἀρχαίου κυματιοφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. Διαστάσεις (βάσεως): ὕψος 0.23, πλάτος 0.83 μ. Ὑψος γραμμάτων: 0.03 μ. Τὸ ἀμελῶς χαραγμένον κείμενον αὐτῆς (εἰκ. 17) λέγει:

+ ὁρος Ἀνανίου Φρικ
ἵνα τον παραν[λ]ακ[ιστήν;]
κ... ος... το μετ... ης

Ἡ λέξις ὁρος καὶ ὁροι (= ὅρια περιοχῆς τινος) ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (πόλεων, ναῶν κλπ.)¹.

Εἰκ. 17. Χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους.

Τὸ ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου συμπλήρωμα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ (εἰκ. 17) σημαίνει «πρεσβυτέρου»². Ὁ 2ος στίχος δύναται ἴσως νὰ συμπληρωθῇ: ἵνα τον παραν[λ]ακ[ιστήν ἀποτρέπῃ]. Ἡ λέξις παρανλακιστής, ἀνάλογος πρὸς τὴν παραλυσιστής, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα παρὰ Ἰωάννη τῷ Νηστευτῇ (593 μ.Χ.)³, σημαίνει δέ, κατὰ τε τὸν Sophocles¹ καὶ

¹ Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς ἐν ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 12 καὶ σημ. 1,2,3,4, 5. Βλ. ἐπίσης H. Grégoire, Recueil des Inscr. grecques chrét. d'Asie Mineure, ἀρ. 60, 61, 243, 334. Mendel ἐν BCH 1901, σ. 55. L. Robert, Hellenica X, 1965, σ. 230 σημ. 1 καὶ A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 90, ἀρ. 61.

² Πρβλ. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, Jerusalem-London 1940, σ. 110 (ἐπιγρ. Συρίας).

³ Migne, E. Π. τ. 88, στ. 1924C.

τὸ Πατριστικὸν Λεξικόν², τὸν κλέπτοντα τὴν γῆν τοῦ γείτονος διὰ μεταβολῆς τῆς θέσεως τῶν ὀριζουσῶν τὰ κτήματα αὐλάκων. Ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας³. Ὁ 4ος στίχος δὲν παρέχει νόημα. Ἀνήκει εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑ Ο Ι

Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροματίου εὐρίσκειται ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως κλιτύος καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους αὐτῆς, ἥτοι ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου μεγάλου θεάτρου, ἐπὶ τοιχοπεριβλήτου πατώματος, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ παλαιὸς οὗτος ναὸς δὲν σώζεται σήμερον ἀκέραιος ἀλλὰ μέχρις ὕψους 2.50 μ. περίπου. Ἐρειπωθεὶς ὑπὸ τῶν σεισμῶν συνεπληρώθη κατὰ τὰ ἄνω του μέρη καὶ ἐστεγασθῆ διὰ νέας ξυλίνης στέγης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: πλάτους 6.32 καὶ μήκους 10.60 μ. μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, τὸ μέσον τμήμα τῆς ὁποίας ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη ἐφοδιασθὲν διὰ νέου στενοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Ὁ ναὸς βαίνει ἐπὶ εὐθυνηρίας ἐκ σκληροῦ φαιοκυάνου ἀσβεστολίθου, ὁρατῆς κυρίως κατὰ τὴν δυτικὴν, τὴν νοτιαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ εὐθυνηρία αὕτη, ὕψους 0.16-0.20 μ., ἔξέχει εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος κατὰ 0.15 μ. λόγῳ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κλίσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ ἔδαφος ἀποκτᾷ δὲ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν καὶ τὸ ἱερὸν ἀκόμη μίαν χαμηλοτέραν βαθμίδα, ὕψους 0.38 καὶ νέαν ἐσοχὴν 0.13 μ.⁴ Τὴν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινων-

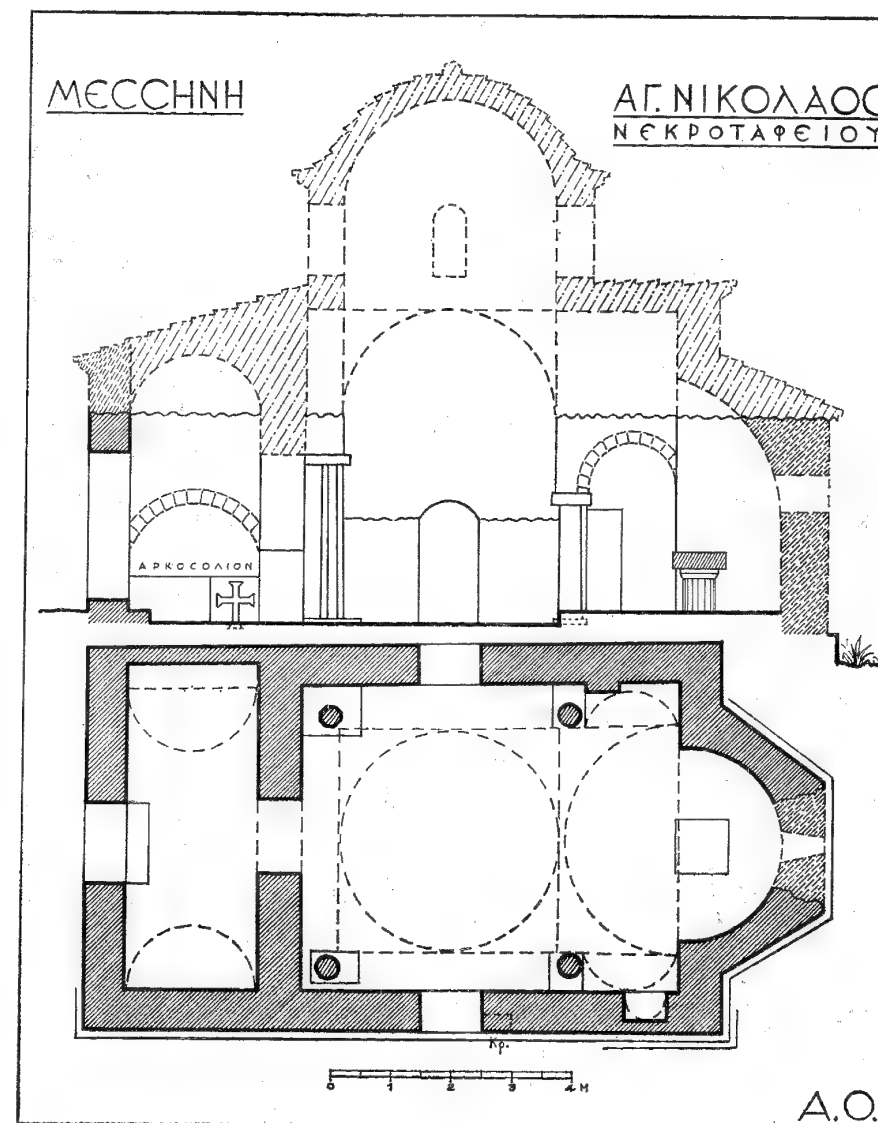
¹ Greek Lexicon of the Roman and Byz. Periods, New York 1900, ἐν λ.

² G. W. H. Lampe (ed.), A Patristic Greek Lexicon, τευχ. 4, Oxford 1965, ἐν λ.

³ Ὅπως π.χ. εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης: εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Κίτρους Σελίνου, 1373 (G. Gerola - Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1961, σ. 124), εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Τραχιναίου Καντάνου Σελίνου, 1362 (αὐτόθι, σ. 124), εἰς τὸν ναὸν Σωτήρος Κριτσᾶς Μεραμπέλλου (αὐτόθι, σ. 126), εἰς ναὸν Παναγίας Κριτσᾶς (Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 262). Ἐπίσης καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κύπρου: εἰς ναὸν Παναγίας Φορβιωτίσσης Ἀσίνου, 14ον αἰ. (Κ. Χατζηϊωάννου, Ε.Ε.Β.Σ. 23, 1953, σ. 294) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, 14ον αἰ. (αὐτόθι, σ. 296).

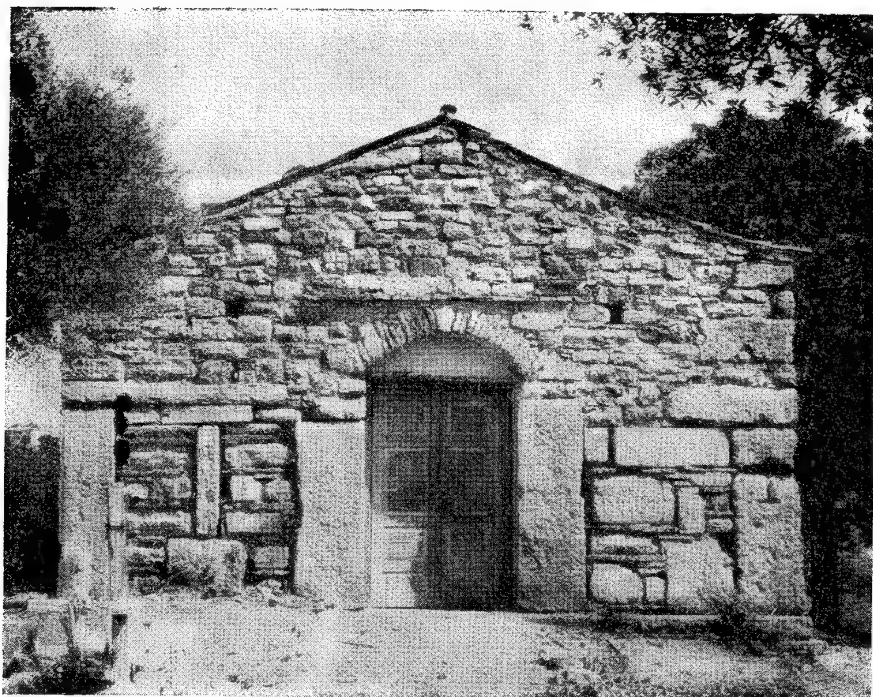
⁴ Κατὰ τὸν Στ. Οἰκονομάκη (Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 41) ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐκτίσθη ἴσως ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων Σαράπιδος καὶ Ἰσίδος, ὅπερ κατὰ Παυσανίαν (VI, 32,6) ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου, πρὸς τὸ ὅποιον γειννιάζει καὶ ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου. Οὐδὲν ὅμως συγκεκριμένον ἀρχαῖον στοιχεῖον παρετήρησα εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

νίαν τοῦ ναοῦ τελοῦσι σήμερον τρεῖς θύραι, ἐξ ὧν μία εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ ἀνὰ μία ἐφ' ἐκάστης τῶν μακρῶν πλευ-

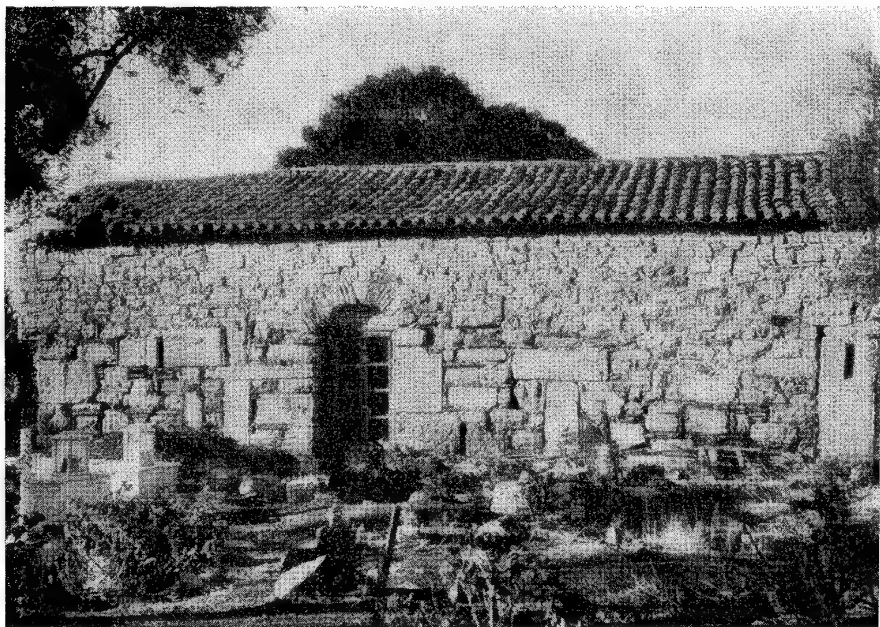

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ρῶν, ἀνοίγματος 0.98 μ. Σήμερον καὶ αἱ τρεῖς αὗται θύραι φέρουσι μεταγενέστερα χαμηλωμένα πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 19,20). Οἱ σταθμοὶ τῶν

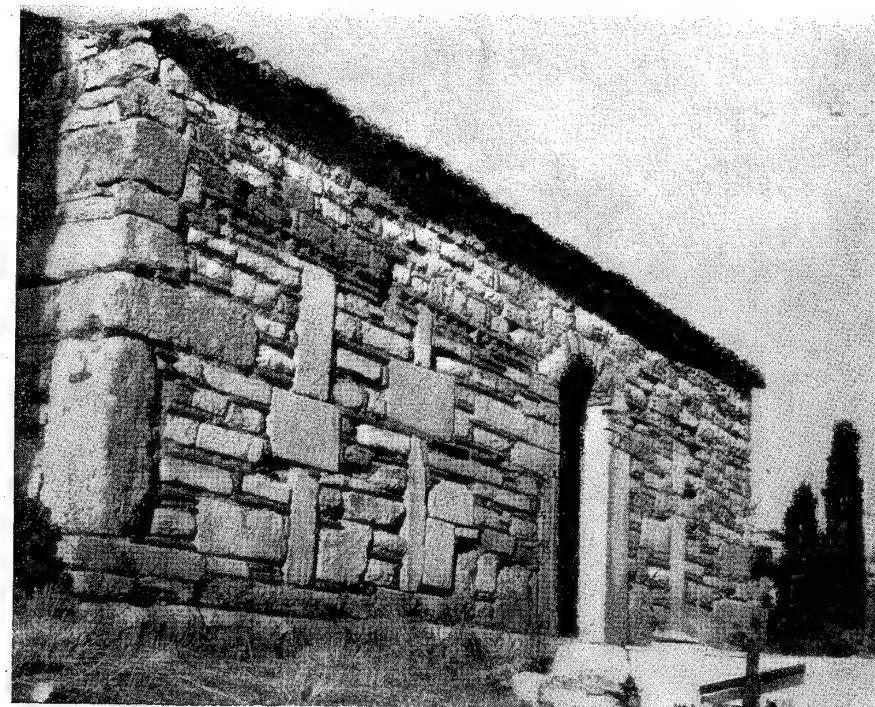

Εἰκ. 19. Δυτική πλευρά τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Εἰκ. 20. Βόρειος πλευρά τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

θυρῶν, ὥς καὶ αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων λίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων¹. Εἰς μάλιστα ἐκ τῶν σταθμῶν τῆς νοτίας θύρας, διαστάσεων $1.99 \times 0.50 \times 0.24$ μ. φέρει χαραγμένην τὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, ἀρ. 1469 (εἰκ. 18, κάτωφιν ἔνθα τὸ σημεῖον Κρ).

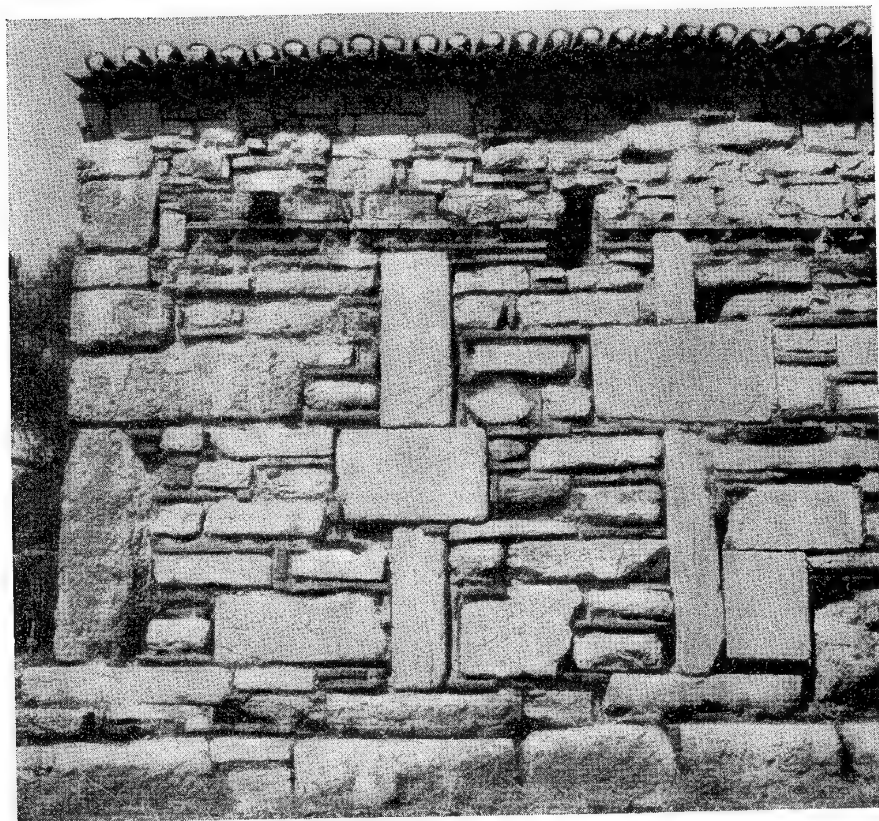

Εἰκ. 21. Νοτία πλευρά τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιοι εἶναι οἱ ἐκ μεγάλων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐσχηματισμένοι σταυροὶ οἱ παρεμβалλόμενοι εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς. Καὶ εἰς μὲν τὴν νοτίαν ὑπάρχουσιν ἐν ὅλῳ τρεῖς σταυροί, ἐξ ὧν δύο πρὸς Δ. τῆς θύρας καὶ εἰς πρὸς Α. αὐτῆς (εἰκ. 21). Εἰς δὲ τὴν βορείον πλευρὰν σώζεται εἰς σταυρὸς πρὸς Α. τῆς θύρας καὶ ἴσως δύο πρὸς Δ. αὐτῆς (εἰκ. 20), ἐξ ὧν ὁ εἰς διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅλοι οἱ σταυροὶ φθάνουν κάτω σχεδὸν μέχρι τῆς στάθμης τῆς εὐθυνητηρίας, εἶναι ὅμως ἀνόμοιοι τὸ σχῆμα καὶ ἀκανόνιστοι. Ἄνω οἱ σταυροὶ φθάνουν μέχρι μιᾶς ὀρι-

¹ Διαστάσεις λίθων τῶν σταθμῶν τῆς δυτ. θύρας : 0.59×1.63 μ. καὶ 0.56×1.83 μ. Γωνίαι, ΒΔ. : 0.45×1.63 μ., ΝΔ. : 0.60×1.23 μ.

ζοντίας ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 21, 22), ὁ μεσαῖος μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν διακόπτει εἰς τὸ ἄνω του μέρος. Οἱ σταυροὶ ἀποτελοῦνται κατὰ μὲν τὰς κατακορύφους αὐτῶν κεραίας ἐκ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων λίθων ¹, τὴν δὲ ἐγκαρσίαν ἐκ περίπου τετραγώνου λίθου ². Ἡ μεταξὺ τῶν σταυρῶν τοιχοποιία ἀπο-

Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια τῶν σταυρῶν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας πλευρᾶς.

τελεῖται ἐξ ὀριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ σχετικῶς πάχους (± 0.18 μ.) μετὰ παρεμβالλομένων μόνον ὀριζοντίων πλίνθων, διαστάσεων πάχους 0.035 - 0.045 μ., καὶ μήκους 0.40 - 0.41. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία, συνολικοῦ πλάτους 0.17 μ. σωζομένη καλῶς κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἐν μέρει τὴν ἀνατολικήν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ εἰς ὕψος

¹ Διαστάσεων : ὁ ἄκρος τῆς νοτίας πλευρᾶς 0.26×0.84 καὶ 0.36×0.95 μ. ἄνω. Ὁ δυτικῶς τῆς θύρας 0.23×1.25 καὶ 0.30×0.50 μ.

² Διαστάσεων : 0.48×0.76 καὶ 0.52×0.53 μ., εἰκ. 22.

2.50 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας. Ἐκτεινομένη ἐφ' ὅλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, διακόπτεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον ὑπέρθυρον τῆς πλαγίας θύρας καὶ συνεχίζεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπὶ τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐξαφανιζομένη μόνον κατὰ τὸ πρόσθιον ταύτης τμήμα, ὅπερ, ὡς εἵπομεν, ἐρειπωθὲν ἀνεκτί-

Εἰκ. 23. Ὅψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Φαίνεται ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἡμιεξαγώνου ἀψίδος.

σθῇ μεταγενεστέρως. Ἡ αὕτη ταινία ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τριγωνικῆς ἀψίδος καὶ ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα ὁμως κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀνερχομένη πρὸς τὰ ἄνω κατὰ 0.40 μ. ἔνθα καὶ πάλιν κάμπτεται ὀριζοντίως (εἰκ. 23), ἵνα σταματήσει ὀλίγα ἑκατοστὰ πρὸ τῆς ΒΑ. γωνίας. Ἡ ταινία αὕτη θὰ συνεχίζετο ὀριζοντίως καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, δέν σώζεται ὁμως εἰς αὐτὴν ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὕτη ἐρειπωθεῖσα διετηρήθη εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τῆς νοτίας, ἀνακτισθεῖσα ὑψηλότερον μεταγενεστέρως (εἰκ. 20). Δέν σώζεται ἐπίσης ἡ ὀριζοντία ὀδοντωνὴ ταινία καὶ κατὰ τὴν δυ-

τικήν πλευράν, τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον μέχρις ὕψους 2 μ. τοῦ ὑπολοίπου πρὸς τὰ ἄνω μέρους ἀνακτισθέντος μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς (εἰκ. 18) εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν διὰ χονδροῦ τοίχου, πάχους 0.75 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο ὑψηλός, ἀφῆνων κάτωθεν θύραν ἀνοίγματος 1.20 μ. Σήμερον ὁ τοῖχος οὗτος κατεδαφισθεὶς σώζεται μόνον μέχρις ὕψους 1.21 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 19). Ὁ νάρθηξ, εἰς τὸν ὁποῖον κατέρχεται τις διὰ δύο βαθμίδων ὕψους 0.15 καὶ 0.20 μ., θὰ ἐκαλύπτετο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικής καμάρας βαινούσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ εἶναι κατεσκευασμένον ἀρκοσόλιον, βάθους 0.50, εἰς τὸ ἐξέχον σαρκοφαγόσημον κάτω μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένα ἄνω καὶ ἐμπρὸς παλαιοχριστιανικά θωράκια κοσμούμενα με στυροῦς (εἰκ. 18), ὧν ἐν περιεγράψαμεν ὑπ' ἀρ. 1 εἰς τὸν κατάλογον τῶν κινητῶν εὐρημάτων (βλ. σ. 91).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.95 × 6.18 μ. εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.78 μ., ἥτοι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρα ἐν τετραγώνῳ μαρμάρινα στηρίγματα: δύο δυτικὰ παρὰ τὰς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος γωνίας καὶ δύο ἀνατολικά εἰς ἀποστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειδὴ τὰ στηρίγματα ταῦτα σχηματίζουν περίπου κανονικὸν τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐβάσταζον ὑπεράνω τροῦλλον¹, τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν, ὧς ἐν τῇ συνημμένῃ κατόψει καὶ τομῇ ἐν ἀναπαραστάσει ἐμφαίνεται (εἰκ. 18).

¹ Ὁμοία παραδείγματα στηρίξεως τροῦλλον ἐπὶ κυλινδρικῶν στηριγμάτων τοποθετημένων παρὰ τὰς γωνίας καὶ τοὺς τοίχους μονοῦ αἰθούσης παρέχουσιν οἱ ἐξῆς ναοί: Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν ('Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 179 εἰκ. 1-2), ὁ παλαιότερος ναῖκος τῆς Παρηγορητίσσης Ἀρτης ('Α. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορητίσσα, Ἀθήναι 1963, σ. 22, εἰκ. 15), ὁ ναὸς Ἀγ. Νικολάου Kursumlija, 1168 (G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 52 εἰκ. 39), ὁ ναὸς Ἀγ. Λουκά εἰς Cattaro, 1195 (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 51, εἰκ. 37 καὶ Sas — Zaliznecy, Die byz. Baukunst in den Balkanländern, München 1955, πίν. VIII, 5), ὁ ναὸς τοῦ Kalenik (Millet, ἔ. ἀ. σ. 182, εἰκ. 218), ὁ ναὸς τοῦ Krusevac (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 190), ὁ ναὸς τοῦ Smederevo (Millet, ἔ. ἀ. σ. 154, εἰκ. 177), ὁ ἐν Μεσημβρίᾳ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, 14ου αἰ. (A. Rachénon, Églises de Mésemvrie, 1932, σ. 80 εἰκ. 46), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Κρούπα Π. Σερβίας (A. Skobran, Manastir Kroupa, Beograd 1968, σ. 23, εἰκ. 6). Ἐφηρμοσθῇ ἐπίσης καὶ εἰς τροῦλλοφόρους νάρθηκας ναῶν, Ἀγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 6ου αἰ. (A. Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 119, εἰκ. 37), Ἀρχαγγέλων ἐν Σίγγῃ τῆς Βιθυνίας (F. W. Hasluck, BSA XIII, 1906-07, σ. 295 εἰκ. 6) καὶ εἰς πυλῶνας (Χαλκὴ πύλη Κων/λεως). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν δύνανται νὰ ὑπαχθῶν καὶ οἱ μικροὶ σταυρόμορφοι ναοί, τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ εἰρημένα τέσσαρα στηρίγματα οὔτε ὅμοια κατὰ τὸ σχέδιον εἶναι, οὔτε ἰσοῦψῃ. Οὕτω τὸ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον (διάμετρου 0.36 μ. καὶ ὕψους 2.50 μ.). Βαῖνον ἐπὶ παχείας ὀρθογωνίου πλίνθου, προεκτεινομένης καὶ ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ τοίχου, φέρει ἄνωθεν παχείαν 0.18 μ. πλάκα, πακτωμένην ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος¹. Ἐξ ἄλλου τὸ ΝΔ. στηρίγμα εἶναι μαρμαρίνος κυλινδρικός κίων, διάμετρου 0.365 καὶ ὕψους 2.60 μ., σήμερον ἐν μέρει ἐντοιχισμένος, βαίνων καὶ αὐτὸς ἐπὶ παχείας μαρμαρίνης πλίνθου 0.80 × 0.90 καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ἄβακος 0.55 × 0.64 πακτουμένου εἰς τοὺς ὀπισθεν τοίχους τῆς γωνίας. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα στηρίγματα (ὡς καὶ τὰ 2 ἀνατολικά) συνδεόμενα κάτω καὶ ἄνω μετὰ τῶν ὀπισθεν τοίχων συνεργάζονται μετ' αὐτῶν ἀποτελοῦντα ἐν σῶμα. Πρόκειται δηλαδὴ κυρίως ἐνταῦθα περὶ παραστάδων τοῦ τοίχου, τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἀντικατέστησαν μαρμαρίνοι περισσότερον διακοσμητικοὶ κίονες. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικά στηρίγματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ ἀρχαίους μαρμαρίνους κυλινδρικούς κορμούς, διαμέτρου 0.38 ἀλλὰ μικροτέρους (1.72) καθ' ὕψος τῶν δυτικῶν. Οἱ κορμοὶ οὗτοι βαίνουνσιν ἀμφότεροι ἐπὶ μεγάλων ὀρθογωνίων βάσεων εἰσδυουσῶν εἰς τὸν ὀπισθεν τοῖχον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ΒΑ. εἶναι ἀρράβδωτος, ὁ δὲ ΝΑ. μέχρι μὲν ὕψους 1.42 μ. πολυγωνικός, ἄνω δ' αὐτοῦ φέρει κοίλας ραβδώσεις. Ἀμφότεροι οἱ κορμοὶ στέφονται ὑπὸ 0.10 ὀρθογωνίου ἄβακος, πάχους 0.18, προεκτεινομένου καὶ πακτουμένου εἰς τὸν ὀπισθεν τοῖχον μεθ' οὗ συνεργάζονται στενῶς τὰ στηρίγματα. Ἐπὶ τῶν ἀβάκων τούτων ἔρχονται νὰ στηριχθῶν πώρινα ἡμικυκλικά τόξα ἀνοίγματος 1.45, καὶ πάχους 0.63-0.65, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κλεῖς τῶν τόξων τούτων εὐρίσκεται εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, προωρίζοντο δὲ ταῦτα νὰ στηρίζουν τὸν ἀνατολικὸν κύλινδρον τοῦ ἀνέχοντος τὸν τροῦλλον σταυροῦ.

Εἰς τοὺς τοίχους τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γωνιαίων διαμερισμάτων ὑπάρχουν εἰς μὲν τὸν νότιον κόγχῃ ἀνοίγματος 0.66, ὕψους 1.55 καὶ βάθους 0.42 μ., ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτομένη ὑπὸ πλινθίνης κυλινδρικής καμάρας, εἰς δὲ τὸ βόρειον τμήμα λείψανον 0.55 πλατείας παραστάδος ἐξεχούσης τοῦ τοίχου κατὰ 0.20 μ., διατηρουμένης δὲ μόνον μέχρις ὕψους 1.80 μ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ κόγχῃ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τῆς ΝΑ. γωνίας, ἐκτελοῦσα

ἐξωτερικαὶ γωνίαι ἀντὶ νὰ φέρωσι μεμονωμένα στηρίγματα πολὺ πλησίον τῶν τοίχων παρουσιάζουσι τὴν γωνίαν πεπληρωμένην διὰ τοιχοποιίας ἐκτελούσης χρῆνι στηρίγματος τῶν καμαρῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος εἰς Πλατανίτι Ἀργολίδος (A. Struck, Vier byz. Kirchen der Argolis, Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 192 εἰκ. 1) καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικροὶ ναοί.

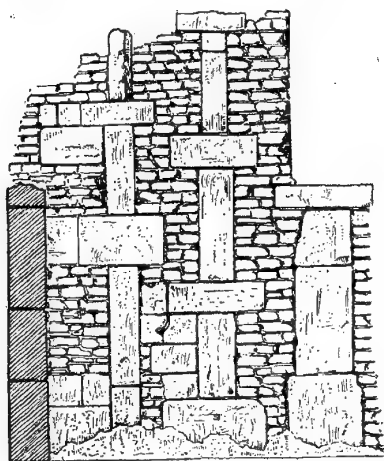
¹ Τὸ στηρίγμα τοῦτο ὁμως ἔχει ὑποστῆ κλίσιν πρὸς Ἀνατολάς.

χρή προθέσεως. Τὸ μὴ σωζόμενον σήμερον τέμπλον θὰ ἦτο τοποθετημένον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων, εἰς τοῦτο δὲ ἀνῆκον πιθανῶς τὰ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ ναοῦ σωζόμενα δύο τεμάχια θωρακίων, ἅτινα περιεγράψαμεν ἀνωτέρω (εἰκ. 12, 13).

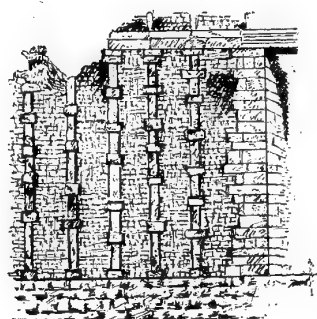
Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάκα (0.90 × 0.90 μ.) στηριζομένην ἐπὶ σφονδύλου ραβδωτοῦ δωρικοῦ κίονος (διαμέτρου 0.57 μ.) στεφομένου ὑπὸ σχετικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 18).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἐλλείπει ἱστορικῶν τεκμηρίων θὰ προσπαθῇσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τεχνικῶν ἐνδείξεων, σπουδαιότητι

Εἰκ. 24. Σύστημα τοιχοποιίας ἐξ οἰκίας τῆς Πομπηίας.

Εἰκ. 25. Σύστημα τοιχοποιίας ἐν Dugga (Καπιτώλιον).

τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας, ἥτοι τὸ μετὰ παρεμβλλομένων ἐν αὐτῇ σταυρῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφορικούς τρόπους (οὓς ἐξετάζομεν ἐν λεπτομερεῖα κατωτέρω) ἐφηρμοσθη, ὡς γνωστόν, εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου¹ μέχρι καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος². Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας του, πολὺ παλαιότερον. Τὸ συναντῶμεν πράγματι, ὅχι ὁμῶς ὑπὸ τὴν μορφήν μεμονωμέ-

νων καὶ αὐτοτελῶν σταυρῶν, ἀλλὰ πλείονων ἐπαλλήλων σταυρῶν, εἰς σπίτια τῆς Πομπηίας (εἰκ. 24) κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα εἰς ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων κτήρια. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πομπηίας³ τὰ σπίτια εἶναι ἐκτισμένα οὕτως, ὥστε αἱ μὲν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαι παρειαὶ τῶν τοίχων ν' ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς ὀρθογώνιους λίθους, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀρθοὶ λαξευτοὶ λίθοι διασταυρούμενοι καθ' ὕψος πρὸς ἐτέρους ὀριζοντίους οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζονται πλείονες καθ' ὕψος σταυροί. Ἀποτελεῖται οὕτω σκελετὸς μὲ ἀφ' ἑνὸς ὀρθῶς στηρίγματα, συγκρατοῦντα τὴν εὐτελεῖ ἑκατέρωθεν τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀλύσεις συνδέσεως μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ὀριζοντίων κεραίων.

Τὸ αὐτὸ σύστημα παρεμβολῆς σταυρῶν ἐφηρμοσθη καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (2ος μ. Χ. αἰ.) εἰς καταστήματα τῆς Κορίνθου¹, ἐνθα τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων, οἵτινες φράσσουν τὰς ἀπολήξεις τῶν θολωτῶν ἐπιμήκων καταστημάτων τῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μὲν τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ ἐφράχθησαν διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐνῶ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς διαχωριστικούς τοίχους τῶν καταστημάτων τμήματα τῆς ἐπενδύσεως παρουσιάζουν κανονικοὺς λαξευτοὺς λίθους σχηματίζοντας σταυροὺς².

Συχνὰ ἐπίσης ἐφηρμοσθη τὸ μετὰ σταυρῶν σύστημα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς πάντοτε χρόνους καὶ εἰς τὴν Β. Ἀφρικῇ. Οὕτω π.χ. τὸ εὕρισκόμεν εἰς ἓνα τοῖχον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Dugga (ρωμ. Thugga) (εἰκ. 25), κτισθέντα ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἐμφανίζεται σειρά ὁλόκληρος ἐπαλλήλων σταυρῶν³, ἄλλοι δὲ πάλιν σταυροὶ παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς πλευρικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Dugga (2ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἰς Henschir-Abd el Basset τῆς Τυνησίας⁴. Πρόκειται δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν περὶ ἐνισχύσεως ἀδυνάτου ἢ ἐξ εὐτελῶν λίθων δομῆς διὰ σκελετοῦ ἐξ ὀρθίων

³ Βίλλα τῶν Μυστηρίων (A. Maiuri, Villa dei Misteri², 1947, σ. 38. Mau, Pompei, σ. 39. Overbeck-Mau, Pompei, εἰκ. 262. L. Crema, L'Architettura Romana [Enciclopedia Classica], Torino 1959, σ. 11 εἰκ. 9). O. R. C. Carrington, ἰδιαιτέρως (Pompei σ. 169) καὶ ἐν J. R. St. 1933, σ. 12 ἔ., χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ὑφους τάπητος» (carpentry style). Βλ. σχετικῶς καὶ G. L. Ugli, La tecnica edilizia Romana I, Roma 1957, σ. 410, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας (Mozia, Tarquinia, Σαρδηνία).

¹ R. Stillwell ἐν R. Stillwell-R. Scranton-S. E. Freeman, Corinth I, 2, Architecture, Cambridge, Massachusetts, 1941, σ. 129.

² R. Stillwell, ἐνδ' ἄν. σ. 120, εἰκ. 79.

³ R. Cagnat - V. Chapot, Manuel d'Archéologie Romaine I, Paris 1916, σ. 25 εἰκ. 11.

⁴ R. Cagnat ἐν Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines τόμ. 3, 2, Paris 1904, σ. 2057, εἰκ. 5199 (λ. murus).

¹ Ἀγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας ('Α. Ορλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 106-107, εἰκ. 1).

² Πόρτα-Παναγιά Τρικάλων ('Α. Ορλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 17).

λίθων, παρεμβαλλομένων κατ' ἀποστάσεις, συνδεομένων δ' ὀριζοντίως μετὰ τῆς τοιχοποιίας δ' ἐγκαρσίων λίθων, σχηματίζοντων τὰς κεραίαις τοῦ σταυροῦ¹.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς λειτουργικὴν σημασίαν, συνδεδευσμένην ὅμως καὶ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν συμβολισμόν τοῦ σταυροῦ, εἶχον καὶ οἱ ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατασκευαζόμενοι σταυροί, οἵτινες ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς κατοικίας², μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι οὗτοι δὲν εἶναι ποτὲ ἐπάλληλοι ἀλλὰ μεμονωμένοι καὶ αὐτοτελεῖς ἄλλοτε συνεχεῖς καὶ διὰ μεγάλων κανονικῶν λαξευτῶν λίθων ἐκτελεσμένοι (Δαφνί³, Χριστιάνου⁴, Καπνικαρέα⁵, 11ος αἰὼν) καὶ ἐνδεχομένως ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν Μωκίστης Αἰτωλίας, ἵσως 13ου αἰ.⁶) καὶ ἄλλοτε μεμονωμένοι⁷ κατ' ἀποστάσεις καὶ δι' ἰσχυτέρων λίθων κατὰ τὰς κατακορύφους

¹ Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ πρώιμος μουσουλμανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν μετ' ἐπαλλήλων σταυρῶν ἐνισχυτικὸν σκελετὸν τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ τεῖχη τοῦ Sfax καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν κλιτῶν τοῦ μεγάλου τζαμίου τοῦ Kaiouran (G. Maïcaïs, Manuel d' Art Musulman, I, Paris 1926, σ. 58 εἰκ. 26 καὶ σ. 59). Πρβλ. καὶ τοιχοδομίαν τῶν τευχῶν τῆς Ἀλάμπρας, ἐνθα τοὺς σταυροὺς σχηματίζουν πλίνθοι (αὐτὸ θι, σ. 585).

² Ὡς π.χ. εἰς τοὺς τοίχους τῆς κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου βυζαντινῆς συνοικίας, ἐνθα μετὰ τῆς κοινῆς τοιχοποιίας εὐρίσκονται σταυροὶ σχήματος Τ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζεται τὸ ὑπεράνω τῆς ὀριζοντίας κεραίας τῶν τμημάτων τοῦ τοίχου δὲν γνωρίζομεν, ἂν πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου σταυροῦ ἢ περὶ σταυροῦ σχήματος Τ. Βλ. H. Robinson - S. Weinberg ἐν Hesperia 29, 1960, σ. 230 καὶ πίν. 58β.

³ G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VI.1.

⁴ Rust. Stikas, L' Église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 24 εἰκ. 4, 23, 24, 26, πίν. III.

⁵ Ad. Struck, Griechenland, Band I: Athen u. Attika, Wien u. Leipzig 1911, σ. 149 εἰκ. 173. H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102.

⁶ Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) σ. 198, πίν. 167β.

⁷ Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου Βαράσοβας (Ἁ. Ὁρλάνδος ABME τ. Α', 1935, σ. 106-107 εἰκ. 1). Ναὸς Ἀσωμάτων Θεοσίου (Ε. Στίκας, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Α', 1959, σ. 118, εἰκ. 2). Τράπεζα Μ. Ὁσ. Λουκά Φωκίδος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκά, Ἀθῆναι 1970, σ. 216). Μ. Μεταμορφώσεως Ἀγίας (Καμένα Βοῦρα) (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 17, 1961-62, σ. 164, πίν. 177,δ). Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου (A. Struck, Ath. Mit. 1909, σ. 226, πίν. XI.4). H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102. G. Millet, L' école grecque, Paris 1916, σ. 142 εἰκ. 69. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Χάνικα Ἀργολίδος (A. Struck, ἔ. ἀ. πίν. VII. H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 102, Ἁ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1960, σ. 247). Ναὸς Ἐπισκοπῆς Δαμαλά (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 28-29 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, πίν. 70α-β, 71β). Μ. Παντοκράτορος Σαγματοῦ (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ζ', 1951, σ. 88 εἰκ. 8, 9, 10). Πόρτα-Παναγιά Τρικάλων (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 17).

κεραίας, περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐν ὅλῳ¹ ἢ ἐν μέρει². Ἐνίοτε μάλιστα παρουσιάζουν μόνον τὸ σχῆμα Τ (τοῦ ἀρχικοῦ, παλαιότερου σταυροῦ)³, ἄλλοτε πάντες καὶ ἄλλοτε ἐναλλασσόμενοι πρὸς πλήρεις σταυροὺς⁴.

Ὁ ἡμέτερος ναὸς παρουσιάζων σταυροὺς μεμονωμένους καὶ μὲ ἰσχνὰς τὰς κατακορύφους κεραίαις, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δύναται, νομίζω, νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Γεννάται ὅμως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τὸ ἐξῆς πρόβλημα: Κυριακὸς ὁ γνωστὸς ἐξ Ἀγκῶνος Ἰταλὸς περιηγητὴς ἀναφέρει⁵ ὅτι εἶδεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης (in summo monte Ithome) τὴν ἀγωνιστικὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, 1469, τοῦ 126 μ.Χ. αὐτὴν ἐκείνην δηλαδὴ ἣτις ἀποτελεῖ σήμερον τὴν δεξιὰν ὀγκώδη (2.00 × 0.50 × 0.24 μ.) παραστάδα τῆς νοτίας θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη — καὶ τὴν ἀπορίαν ταύτην διετύπωσεν ἀπὸ τοῦ 1879 καὶ ὁ Ἀθ. Πετρίδης⁶ — πῶς καὶ διατί μετεφέρθη ὁ ὀγκώδης καὶ πολὺ δυσκόλως μεταφερόμενος οὗτος λίθος ἀπὸ τῆς Ἰθώμης εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ χωρίου Μαυρομάτι νεκροταφεῖον. Διότι ἂν ἐπὶ Κυριακοῦ, ἦτοι τὸ 1447, ἡ ἐπιγραφὴ εὐρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης, ὁ ναὸς, τοῦ ὁποῦ ἡ παραστάς τῆς θύρας ἀποτελεῖ ἀρχικὸν ὀργανικὸν μέλος, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1447, πρᾶγμα ἀπίθανον. Ἐχῶ τὴν γνώμην ὅτι κάποια σύγχυσις θὰ συνέβη εἰς τὰς σημειώσεις τοῦ Κυριακοῦ, ὅτι δηλ. ἡ ἔκφρασις (in summo monte), εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι εὐρίσκειτο ἡ ἐπιγραφὴ, θὰ ἀφορᾷ ὅχι τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης ἀλλὰ τὸ ἐνδιάμεσον ἐκεῖνο ὕψωμα, τὸ ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ εὐρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ μεταφορὰ τόσον ὀγκώδους λίθου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης κάτω θὰ ἦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ἄκρως δυσχερὴς καὶ ἐπομένως ἀπαράδεκτος.

¹ Παλαιοπαναγία Μανολάδος (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 115, 118, καὶ τ. Ε', 1939-40, σ. 147. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στὴ Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπ. Πολυτ. Σχ. Θεσσαλονίκης Δ', 1969, πίν. 3β).

² Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης (Ἁ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Α', 1935, σ. 184 εἰκ. 4).

³ Ναὸς Σωτῆρος Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 180, πίν. XII. H. Megaw, BSA 33, 1932-33, σ. 154, 157 πίν. 19, 20. Ἐ. Κουνουπιώτου, Ἀρχ. Δελτ. 23, 1968, Χρονικά, σ. 204 πίν. 156α). Ὀκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας (Ε. Στίκας, ἔ. ἀ. εἰκ. 127, πίν. 177).

⁴ Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Κίττας Μάνης (= Ἁγ. Σέργιος καὶ Βάκχος) (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 187 εἰκ. 3 καὶ σ. 188, πίν. XIV).

⁵ Φύλλον 111· πρβ. M.R. Jones, Cat. of Mss. in Eton College, Cambridge 1895, σ. 67 κέ.

⁶ Παρνασσός 3, 1879, σ. 1021 ἔ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τέσσαρες ἄλλαι ὁμοίου περιεχομένου ἀγωνιστικαὶ ἐπιγραφαὶ εὑρέθησαν πάλαι τε καὶ ἐσχάτως¹ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅπουθεν ἢ μεταφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερεστέρα.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΡΙΓΑΝΑΣ

Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐν τῷ διαδεχθέντι τὴν εὐκλεᾶ ἀρχαίαν Μεσσήνην πενιχρῶ χωρίῳ Μαυρομάτι ἀναβλυσούσης πηγῆς¹ ὑψοῦται ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης μικρὸς ναός², τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἐπονομαζομένου Ριγανᾶ³.

¹ Πιθανώτατα τῆς ἀρχαίας Κλεψύδρας (Παυσανίας IV, 33.1). Πρβλ. καὶ W. M. Leake, *Travels in the Morea I*, London 1830, σ. 386. Ὁ E. Curtius (Peloponnesos II, Gotha 1852, σ. 147) ἐσφαλμένως ταυτίζει τὴν Κρήνην τῆς κλεψύδρας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Le Bas (Rev. Archéol. 1844, σ. 431) περιγραφόμενον ἐν τῷ βράχῳ θάλαμον κάτωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ W. Vischer (Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland, Basel 1857, σ. 448 καὶ σημ.). Πρβλ. σχετικῶς καὶ C. Bursian, *Geographie von Griechenland II*, Leipzig 1868, σ. 165). Ἀντιθέτως ὁ W. G. Clark (Peloponnesos, London 1858, σ. 235) θεωρεῖ τὴν παρὰ τὸ Μαυρομάτι πηγὴν ὡς τὴν κρήνην τῆς Ἀγορᾶς, δηλ. τὴν Ἀρσινόην, Κλεψύδραν δὲ θεωρεῖ ἄλλην πηγὴν παρὰ τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης. Ἡ Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, ὁρθῶς χαρακτηρίζει ὡς Κλεψύδραν τὴν εἰς τὸ Μαυρομάτι πηγὴν.

² Ὁ ναὸς οὗτος σημειοῦται ἤδη ὡς μεσαιωνικὸς διὰ τοῦ γράμματος c τὸ 1828 ἐν τῷ γενικῷ τοπογραφικῷ διαγράμματι τῆς Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ὅτι ἐν τῷ ναίσῳ ὑπάρχουν πολλὰ ἀρχαῖα μέλη, ἐν οἷς καὶ ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς τὸ αὐτὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα σημειοῦται ὑπὸ τὸ στοιχεῖον π καὶ ὁ ἤδη ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ νεκροταφείου, μνημονευομένης καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ὡς παραστάδος τῆς θύρας χρησιμευούσης ἐπιγραφῆς τοῦ Κρεσφόντου (IG V, 1, ἀρ. 1469).

³ Τὴν ὀνομασίαν Ριγανᾶς φέρουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, τιμώμενοι, ὡς ὁ ἡμέτερος, εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τοῦ Προδρόμου, ὅπερ ἐορτάζεται κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου, δηλαδὴ καθ' ἡν ἐποχὴν ἀνθεῖ ἡ ρίγανη, ἥτοι τὸ μὲ ὀξείαν γεῦσιν καὶ ἀρωματικὴν ὁσμὴν φυτὸν ἐκεῖνο, τὸ ἄνθος τοῦ ὁποίου ξηραίνόμενον χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν νοστιμίστην διάφορα φαγητά. Εἰς τὴν ἀπλὴν λοιπὸν λαϊκὴν συνείδησιν ὁ κατὰ τὴν ἀνθησίν τῆς ρίγανης ἐορτάζων Ἅγιος Ἰωάννης συνεδέθη πρὸς τὸ φυτὸν τοῦτο ἀποκληθεὶς Ριγανᾶς. Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι παρὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματός του ὁ Ριγανᾶς εἶναι τελείως ξένος πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ εὐρέως διαδεδομένον Ἀγ. Ἰωάννην τὸν Ριγολόγον, τὸν θεραπεύοντα τὰ ἐκ τῆς ἐλονοσίας προερχόμενα ρίγη πυρετοῦ. Διότι ὁ τελευταῖος οὗτος τιμᾶται πολὺ ἀργότερον τοῦ Ριγανᾶ, τὴν 29ην Αὐγούστου. Περὶ τοῦ Ριγολόγου, βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Β', 745 καὶ Λαογραφικά

¹ IG V,1, ἀρ. 1467, 1468, 1469 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 103-104.

Είναι μικρά ὀρθογώνιος μονόχωρος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.70×8 μ. (εἰκ. 26), φέρουσα προσκεκολλημένην πρὸς Ἀνατολὰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ. Ὁ ἐσωτερικὸς τοῦ χώρου διαιρεῖται διὰ 0.50 μ. παχέος κτιστοῦ τοίχου τέμπλου, διατυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενῆς θύρας, εἰς δύο μέρη: τὸν ξυλόστεγον¹ κυρίως ναὸν πρὸς Δυσμὰς, διαστάσεων 3.30×5.05 μ. καὶ τὸ ἱερόν πρὸς Ἀνατολὰς, μετὰ τὴν ἀψίδα τοῦ καλυπτομένην ὑπὸ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 26, τομή). Ἡ Ἀγία του Τράπεζα κατεσκευάσθη κτιστή, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος μέχρις ὕψους 1.08 μ. ἐνῶ χρεὶ προθέσεως ἐπιτελεῖ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοιγομένη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἀψίδος (εἰκ. 26).

Ἡ εἰς τὸν ναὸν εἴσοδος γίνεται σήμερον διὰ μιᾶς μόνον ὀρθογωνίου θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παλαιότερον ὅμως ὑπῆρχον δύο ἄλλαι ἀκόμη εἰσοδοὶ ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς μακρᾶς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ: μία κατὰ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ἄλλη μικρὰ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 26 καὶ 27). Σήμερον ἀμφότεραι αὗται εἶναι τειχισμέναι (εἰκ. 26).

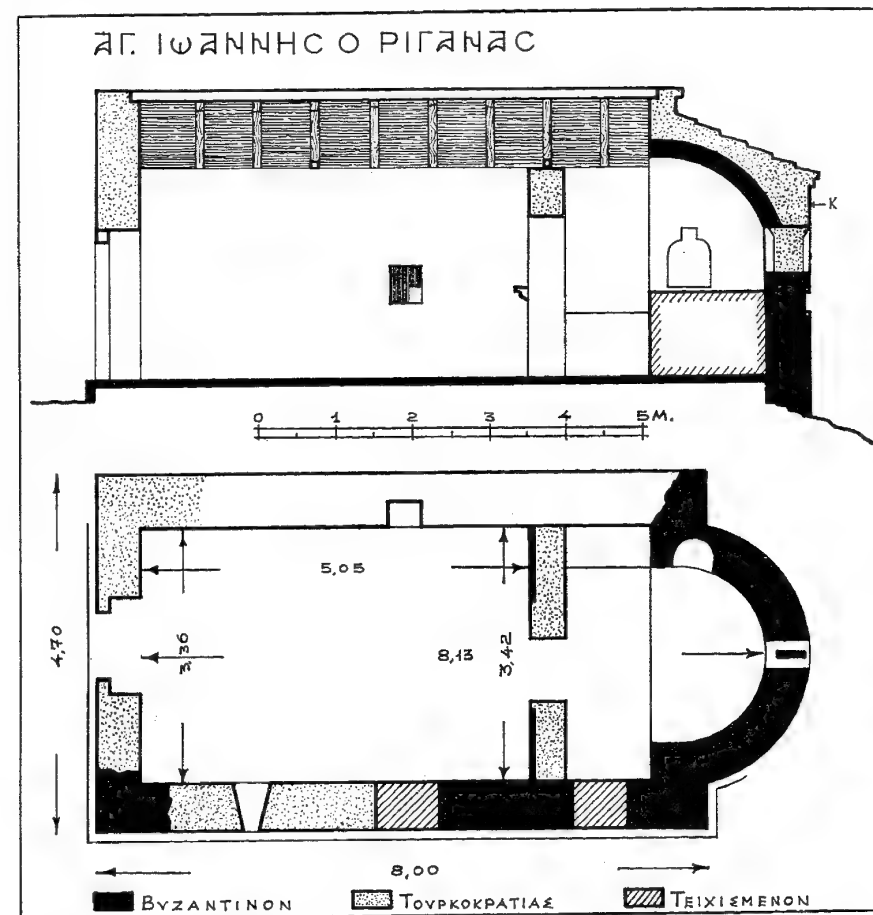
Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ φωτίζεται σήμερον ὑπὸ δύο μικρῶν παραθύρων: ἐνὸς στενοῦ (0.15 μ.) καὶ χαμηλοῦ, ἐν εἵδει τοξωτῆς θυρίδος (πολεμίστρας) (εἰκ. 26), καὶ ἐνὸς ἐπίσης στενοῦ διλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὸ μέσον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἀρχομένου 0.25 μ. ἄνωθεν τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς (εἰκ. 26).

Σύμφωνα, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 69 - 70 καὶ Εὐαγγελίαν Κ. Φραγκιδάκη. Συμβολὴ εἰς Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1949, σ. 30. Ἐξωκλήσιον τοῦ Ριγολόγου σώζεται εἰς τὴν περιφέρειαν Ρεθύμνης Κρήτης (Ἀλ. Κ. Χατζηγιάκη, Ἐκκλησίαις Κρήτης, Ρεθύμνον 1954, σ. 42). Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ἀφ' ἑτέρου ὅτι κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τιμᾶται καὶ ὡς «κλήδωνας» ἀλλὰ καὶ ὡς «φωταρᾶς» λόγῳ τῶν μεγάλων πυρῶν. τὰς ὁποίας εἴθισται νὰ ἀνάπτουν καὶ νὰ ὑπερπηδῶσιν οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23ης Ἰουνίου πρὸς καῦσιν καὶ ἀφανισμόν τῶν κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τοῦ ἔτους ἀφθονούντων κωνώπων, φορέων τῆς ἐλαιοσίας. Βλ. περὶ «κλήδωνας» καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Κλήδωνες, Παρθενῶν Α', 1871-72, σ. 225.

Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπάρχουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἰδιαιτέρως συχνοὶ τοιοῦτοι εὐρίσκονται εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν (Γ. Μέγα, Ἑλλήν. ἑορταὶ καὶ ἔθιμα, 1957, σ. 220, Στίσινα Αἰτωλίας). Παραδείγματά των ἄλλα, ὡς μετ' ἐπληροφόρησεν ὁ καθ. Ἀθ. Παλιούρας, εἶναι: ἡ τρίκλιτος βασιλικὴ Μάστρου Μεσολογγίου τοῦ 6ου αἰ. (Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22, 1967, Χρονικὰ Β', σ. 323), ὁ παρὰ τὴν παλαιὰν γέφυραν τοῦ Ἀχελώου σταυροειδῆς μετὰ τρουλλοῦ ναὸς 18ου-19ου αἰ. τοῦ χωρίου Σπολάιτα Ἀργινίου, τὸ παρὰ τὴν Ἐρημίτσαν Ἀργινίου ἐξωκλήσιον 19ου αἰῶνος, ὁ πλησίον τοῦ Ἀστακοῦ Ἀκαρνανίας ναῖσκος 19ου αἰῶνος καὶ ἄλλος εἰς Παραχελωτίδα τῆς Αἰτωλίας (περ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἀρ. 48, Ἀπρίλιος 1970). Ἐπίσης κατὰ πληροφωρίαν τοῦ ἐκ Σάμου γέροντος Γεωργίου Κνήτη ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ, πανηγυρίζων τὴν 24ην Ἰουνίου, εὐρίσκεται πλησίον τοῦ κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τῆς νήσου χωρίου Βουρλιῶτες.

¹ Ἡ στέγη τοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινα ξευκτά, ἐφ' ὧν ἐπίστρωσις καλάμων καὶ κονιάματος, βασιάζουσα τὴν κεράμωσιν.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὁ μὲν βόρειος εἶναι κεχωσμένος ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς κλιτύς, ὁ δὲ νότιος βαίνει ἐπὶ ἐλαφρῶς (0.12) ἐξεχούσης κρηπίδος. Ὁ τοίχος οὗτος εἶναι κατεσκευασμένος ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ

Εἰκ. 26. Κάτοψις καὶ τομή Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

μεγάλων, λαξευτῶν ὀρθογωνίων λίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐκ κτηρίων τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας¹, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ μικροτέρων, ἀκανονίστων, πρακτικῶς ὀρθογωνίων ἢ καὶ πλακοειδῶν λίθων διατεταγμένων περίπου κατὰ ὀριζοντίαν στρώσεις (εἰκ. 27, 29). Τόσον ὁ νότιος τοίχος ὅσον καὶ ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐρειπωθέντες - ἴσως ὑπὸ σεισμοῦ - ἔχουσιν ἐν μέρει

¹ Λίθοι μεγάλοι διαστάσεων 0.40×1.23 μ., 0.86×0.40 μ.

ἀνακατασκευασθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον κατὰ τὰ ἄνω αὐτῶν μέρη. Τότε δὲ πιθανῶς θὰ ἡνοίχθησαν καὶ τὰ δύο μικρὰ παράθυρα : τὸ πολεμιστροειδὲς καὶ τὸ στενὸν δίλοβον τῆς ἀψίδος. Δύο μόνον τμήματα τοῦ

Εἰκ. 27. Νοτία ὄψις τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Παρούσα κατάστασις.

παλαιοῦ ἀρχαίου τοίχου διετηρήθησαν, εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀγοῦσης εἰς τὸν κυρίως ναὸν θύρας καὶ 2) τὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας (εἰκ. 29). Συνάγω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὰ τμήματα ταῦτα ὑπάρξεως μεγάλων λίθων μεθ' ὀριζοντίων πλίνθων πάχους 0.04 καὶ κονιάματος μεταξὺ τῶν λίθων (τοῦ λιθίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου, ὅπερ καλύπτει τὴν μίαν τῶν δύο τειχισμένων θυρῶν (εἰκ. 27), ὄντος μεταγενεστέρου). Παλαιότερον ἐπίσης τμήμα τοίχου, ἂν καὶ μὴ τελείως ὁρατόν, λόγῳ ἀσβεστοχρίσεώς του, σώζεται καὶ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τοῦτο εὐθὺς κάτω τοῦ παραθύρου παρουσιάζεται εἶδος διακοσμητικῆς ζωφόρου, ὕψους 0.25μ., πλαισιουμένης ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ σειρᾶς ὀριζοντίων πλίνθων (εἰκ. 28). Τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀψίδος μετ' τὸ στενὸν δίλοβον παράθυρον εἶναι προφανῶς μεταγενέστερον, φέρει δὲ ἐντειχισμένον ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸ γείσόν του τὸ μικρὸν

Εἰκ. 28. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

Εἰκ. 29. Νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

μαρμάρινον κιονόκρανον παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου, ὅπερ ἤδη ἀπεικονίσσαμεν εἰς τὴν σελ. 94, εἰκ. 5 τοῦ παρόντος τόμου (εἰκ. 30).

Τὸ διασωθὲν παλαιότερον τμήμα τοῦ ναοῦ ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους, προσεπιμαρτυρεῖ δὲ τοιαύτην παλαιότητα καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ του.

Εἰκ. 30. Τὸ μεταγενέστερον ἀνώτερον μέρος τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μετὸ ἐντειχισμένον παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόσμητον, πολὺ ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τέμπλον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι μὲν κτιστόν, φέρει ὅμως κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ τὰ ἐξῆς ἀξιοπρόσεκτα γλυπτὰ μέλη: ἀνὰ ἓν ἐκ λευκοῦ λίθου ἀνάγλυφον θωράκιον πλ. 0.68μ. ἐκατέρωθεν τῆς 0.82 στενῆς καὶ 2.15μ. ὑψηλῆς Ὁραίας Πύλης, στεφόμενον ὑπὸ λοξομήτου κοσμήτου ὕψους 0.095μ. (εἰκ. 31, 32), δι' οὗ τὸ συνολικὸν ὕψος τοῦ κάτω μέρους τοῦ τέμπλου ἀποβαίνει 1.14μ. Ἐντὸς τῶν θωρακίων εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ μέσον ἀνάγλυφος, παχύς, ἰσοσκελὴς στάυρος τὰ τρία ἄνω σκέλη τοῦ ὁποίου καταλήγουσιν εἰς ἐξεχούσας

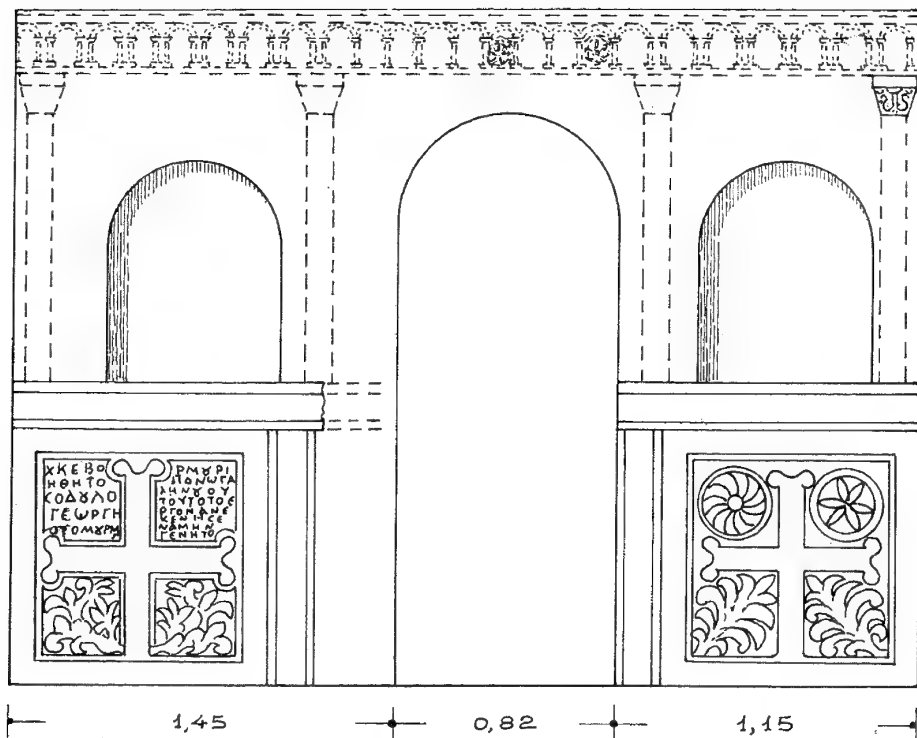

Εἰκ. 31. Τὸ νότιον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 32. Τὸ βόρειον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

σφαίρας, διαμέτρου 0.05 μ., εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ πλαισίου καταλειπόμενα τέσσαρα ὀρθογώνια διαμερίσματα τὰ ἐξῆς θέματα: 1) εἰς τὸ νότιον θωράκιον (εἰκ. 31) ἄνω μὲν δωδεκάστροφον πυροσιρόβιλον καὶ ἐξάφυλλον ἐντὸς κύκλου ρόδακα, κάτω δὲ διαγωνίως πρὸς τὰ ἄνω διευθυ-

Εἰκ. 33. Ἡ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν μερικῇ ἀναπαραστάσει. Τὰ θωράκια γλυπτά, τὸ δὲ ἄνω μέρος αὐτῶν κτιστόν.

νόμενον φυλλοφόρον κλάδον. 2) Τὸ δὲ δεύτερον, βόρειον, θωράκιον (εἰκ. 32) φέρει εἰς μὲν τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν, κατανεμομένην εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πίνακας, κάτω δ' ἐπιτεδόγλυφον φυτικὸν διάκοσμον ἐκφυόμενον ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ σταυροῦ καὶ πληροῦντα ἁρμονικῶς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν δύο κάτω πινάκων. Τὸ ὑπεράνω τῶν θωρακίων νεώτερον, κτιστὸν τμήμα τοῦ τέμπλου φέρει ἐκατέρωθεν τῆς Ὡραιᾶς Πύλης ἥτις σημειωτέον δὲν εἶναι τοποθετημένη ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ὀλίγον νοτιώτερον αὐτοῦ (εἰκ. 33) — ἀνὰ μίαν ἄβαθῇ (0.15 μ.) καὶ ἄνω ἡμικυκλικῶς ἀπολήγουσαν κόγχην, κατὰ δὲ τὴν Ν.Α. γωνίαν ὑψηλὰ καὶ

εἰς ὕψος 0.92 μ. ἀπὸ τοῦ κοσμήτου ἐντειχισμένον μικρὸν (0.10×0.15 μ.) λοξόμητον ἐπίθημα κιονοκράνου (εἰκ. 33), τοῦ ὁποῖου ἡ κεκλιμένη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ τὸ βυζαντινὸν ἀνάγλυφον κόσμημα τῆς εἰκόνης 34. Λόγῳ τῆς θέσεώς του ταύτης εἶναι δυνατόν τὸ κιονόκρανον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ εἰς κιονίσκον τοῦ παλαιότερου ἄνω μέρους τοῦ τέμπλου, ὅπερ θὰ παρέμεινε καὶ με-

Εἰκ. 34. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν κόσμημα.

τὰ τὴν διὰ κτιστοῦ τοίχου ἀντικατάστασιν τοῦ λιθίνου ἄνω μέρους αὐτοῦ. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄνω μέρος τοῦ παλαιοῦ τέμπλου θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο τεμάχια κοσμήτου, τὰ ὅποια περιεγράψαμεν εἰς τὰς σελίδας 98-99 καὶ εἰκ. 14, 15 τοῦ παρόντος τόμου, τοσούτω, μᾶλλον καθόσον τὸ μικρότερον ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ἀκόμη ὡς βαθμὶς τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τὸ μετὰ τοξιλίων ἄλλωστε διάκοσμητικὸν θέμα, τὸ ὅποιον φέρουν τὰ τεμάχια ταῦτα, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν τεθεῖσαν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ (μέσα 14ου αἰ.), διὸ καὶ ἀποκατέστησα τοῦτο εἰς τὴν ἐνταῦθα παρεχομένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 33).

Ἄς ἴδωμεν τώρα τί λέγει καὶ ἡ σχετικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 35, 36):

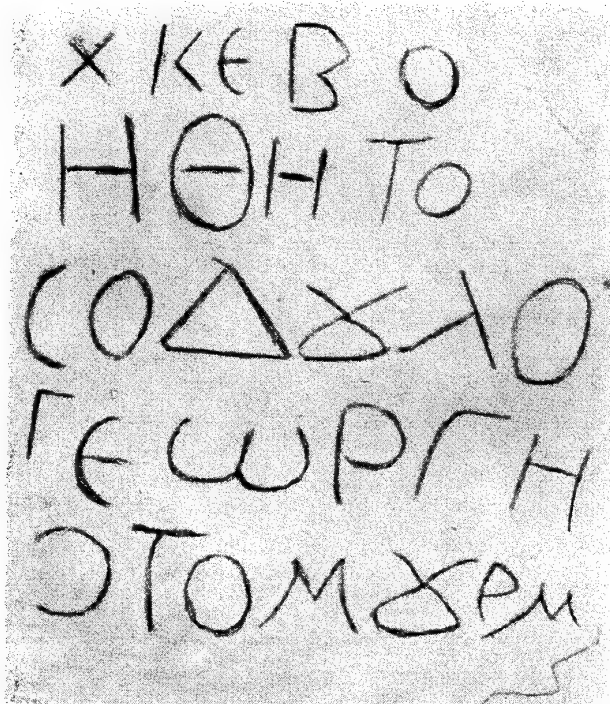
Ἀριστερός πίναξ :

Κ(ύρι)ε βο/ήθη το/σο δούλο Γεωργη/ο το Μουρμ/

Δεξιὸς πίναξ :

ρμουρι / Πόνω Γαλ/ηνοῦ οὗ/τοῦτο τὸ ἔ/ργον ἀν[ε]/κένησε/ν.

Ἀμὴν γένητο.

Εἰκ. 35. Ἡ ἐπὶ τῶν δύο πινάκων τοῦ βορείου θωρακίου κατανεμημένη κτητορικὴ ἐπιγραφή: ἀριστερός πίναξ.

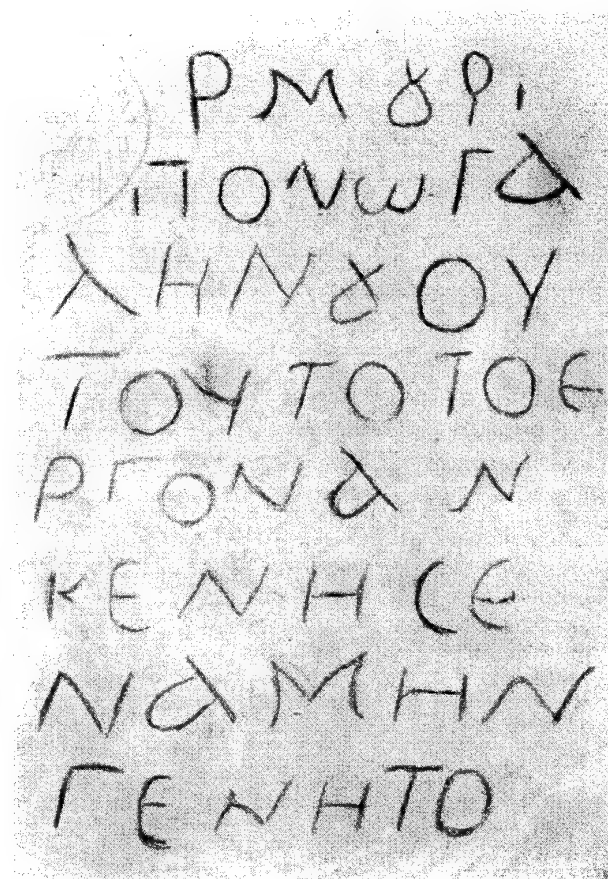
Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ δξυνουστάτου Ν. Α. Βέη κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὀλίγων παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς συλλογῆς Μαυροματίου.¹

Ὡς ἐκ περισσοῦ σημειῶνω, ὅτι ἡ ἐν τέλει ἔκφρασις ἀμὴν γένητο (=γένε- νοιτο) ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων².

¹ Δελτίον Ἰστ. Ἑθν. Ἑταιρείας 6, 1901, σ. 384, 389.

² Παραθέτω σχετικὰ παραδείγματα ἐξ ἐπιγραφῶν: Ἀττικῆς (C.I.G. 3 (2) ἀρ. 3536.3, 3544.2: ὁ γένοιτο ἀμὴν), Μικρᾶς Ἀσίας (IG 4 ἀρ. 8900: Γένητο, κύρι)ε

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς συνάγομεν α) ὅτι δωρητὴς τοῦ τέμπλου ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης καὶ β) ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτοῦ «ἀνεκαίνισεν» ὁ τεχνίτης Γαληνός. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαινίσεως προϋπάρχοντος ἀρχαιοτέρου τέμπλου, δι' ἣν ἐδαπάνησεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, ἢ μήπως τὸ «ἀνεκαίνισεν» ἐτέθη ἐπὶ τὸ λογιώτερον πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐξετέλεσεν; Καὶ ὁ μὲν τεχνίτης Γαληνός εἶναι ἄγνωστος ἕως τώρα, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ

Εἰκ. 36. Δεξιὸς πίναξ.

αὐτὸ καὶ διὰ τὸν Μουρμούρη, ὅστις ἀνήκει εἰς οἰκογένειαν ἐπανελημμένως ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος μνημονευομένην. Οὕτω π.χ. ἀναφέρε-

Ἀμὴν), Κρήτης (Α. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Ἀθήναι 1970, σ. 99, στ. 73 στ. 5/6: Ἀμὴν γένοιτο).

ται ὡς Μητροπολίτης Κορίνθου κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ὁ Γαβριὴλ Μορμόριος¹ (κατὰ λογιώτερον βεβαίως τύπον τοῦ Μορμούρης). Τὸ αὐτὸ ἐπώνυμον εὑρίσκεται ἐπίσης καὶ ἐπὶ βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων τοῦ Ἑθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος². Ἰδίως ὅμως ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον τοῦτο ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰ. Οὕτω Μανουὴλ τις Μορμούρας ἀναφέρεται τὸ 1245 ὡς κτήτωρ τοῦ ἐν Κρανιδίῳ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος³. Ἀφ' ἐτέρου οἱ πιθανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας καὶ ἴσως ἀδελφοὶ⁴ Ἰωάννης καὶ Γεώργιος Μορμούρης μνημονεύονται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὁ μὲν Ἰωάννης εἰς τὰ ἑξῆς δύο, λατινιστὶ συντεταγμένα παραχωρητήρια πρὸς τὸν Νικόλαον Acciaiuoli, ἥτοι 1) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 10ην Μαΐου 1337 εἰς Γλαρέντζαν⁵, εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς «διακεκριμένος ἀνὴρ» («discretus vir») καὶ πρωτοβεστιάριος τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καὶ 2) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 16ην Ἰουλίου 1338 εἰς Νεάπολιν⁶ τῆς Ἰταλίας, ὅπου οὗτος ἀναφέρεται ὡς οἰκονόμος («magister massarius») τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας. Ὁ δὲ Γεώργιος Μορμούρης ἀναφέρεται ὡς ταμίας (thesorieru) τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας εἰς ἔκθεσιν τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1361⁷ τοῦ Νικολάου de Boiano περὶ τῶν κτημάτων τῆς Μαρίας de Bourbon εἰς τὸν Μορέαν. Ὁ Γεώργιος Μορμούρης, λοιπόν, πρέπει πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς, ὁπότε καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τέμπλου, διὰ τὸ ὁποῖον ἐχορήγησεν ὁ Γεώργιος Μορμούρης, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τοὺς πέραξ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος χρόνους⁸.

¹ Joh. Alb. Fabricius, Bibliotheca Graeca, ἐκδ. 4η (J.S. Harler) τ. XI, Ἀμβούργον 1808, σ. 625.

² Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινὰ Μολυβδοβούλλα, Ἀθῆναι 1917, σ. 173, ἀρ. 663 καὶ V. Laurent, Les bulles métriques, Ἑλληνικά 6, 1933, σ. 82 ἀρ. 429.

³ Γ. Σωτηρίου, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 194, ἐνθα ἡ χρονολογία διορθωτέα εἰς 1244 καὶ οὐχὶ 1245. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν (1244) σημειώνει ἐκ παραδρομῆς καὶ ὁ A. Bon, La Morée franque, Paris 1969, σ. 115, 442 σημ. 1.

⁴ Πρβλ. J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, Paris 1969, σ. 151 σημ. 55.

⁵ J. A. Buchon, Nouvelles Recherches historiques, Paris 1845, I, σ. 60 καὶ II, σ. 71, 73, 79 καὶ 103. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 208 σημ. 1, 210 σημ. 6, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ. document II, σ. 33 στ. 8· βλ. καὶ σ. 35 στ. 38, 39, σ. 52 στ. 15.

⁶ J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ. document III, σ. 57 στ. 10 - 11.

⁷ J. A. Buchon, ἔ. ἀ. II, σ. 53, 72. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 240, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ. document VIII, σ. 151 στ. 2· βλ. καὶ σημ. 55.

⁸ Ἐντεῦθεν προκύπτει καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ναὸς εἶναι ἀρχαιότερος τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ., ὡς ἤδη ὑπεδήλου καὶ τὸ περιγραφέν σωζόμενον παλαιὸν τμήμα τῆς τοιχοποιίας του (βλ. σ. 117).

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 126) ὅτι ἡ οἰκογένεια Μορμούρη ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι καὶ τοῦ 17ου αἰ. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον¹ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς², εἴτε ἀκριβῶς ὁμοιον, εἴτε καὶ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον³. Πόσον δὲ ἐπεκράτει εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἡ οἰκογένεια Μορμούρη μαρτυρεῖ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἐπισκοπὴν Μεθώνης τοπωνύμιον τοῦ Μοῦρμουρα⁴, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', τοῦ 1212.

¹ Εἰς τὸ χειρόγραφον Pag. 36, φ. 172 τοῦ 1455, προσερχόμενον πιθανῶς ἐκ Πελοποννήσου, ἀναφέρεται Νικολάκης τις Μορμούρης (J. Darrouzès, Obits et colophons, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον τ. Α', 1965, σ. 304). Ἐξ ἄλλου ἐκ Ναυπλίου κατάγονται οἱ ἐκ χειρογράφων τοῦ 16ου αἰ. παραδιδόμενοι ἀντιγραφεῖς α) «Κορνήλιος ὁ Ναυπλιεὺς τῶν Μορμουρέων υἱὸς Ἀνδρέου» ἐργαζόμενος ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1550-1563 (M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 233 καὶ 234), β) «Ἰωάννης τῶν Μορμουρέων ὁ ἐκ Ναυπλίας πόλεως» (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 180) — ὁ τελευταῖος οὗτος δύναται πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας ἐν Δόξῃ τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (ἀρ. 5) εἰκονιζόμενον εἰς στάσιν δέησεως (M. Chatzidakis, Icônes de St. - Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Venise 1963, σ. 23 καὶ 27) —, γ) Ὁ «Νικόλαος Μοῦρμουρης ἐκ Ναυπλίου» ἐργαζόμενος καὶ οὗτος ἐν Βενετίᾳ γνωστὸς καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 353. Πρβλ. καὶ M. Λαμπρυνίδης, Ἡ Ναυπλία, β' ἐκδ., Ἀθῆναι 1950, σ. 90-91). Τέλος ἐκ Ναυπλίου ἐπίσης κατάγονται οἱ Γεώργιος καὶ Μανόλης Μόρμορης, σκληρῶς ἀγωνισθέντες ἐναντίον τῶν Τούρκων (M. Λαμπρυνίδης, ἔ. ἀ.). Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Μανόλης, πάππος τοῦ ποιητοῦ Τζ. Βεντράμου, «στ' Ἀνάπλι ἦτον πλούσιος, σὲ βίος πολλὰ μεγάλος, εἰς τὸν Μορέα δὲν βρίσκετον ὡς ἐκεῖνον ἄλλος. Κύρ Μανοὴλ εἶχε ὄνομα, Μοῦρμουρης ἡ γενιά του» (Τζ. Βεντράμου, Ἱστορία Φιλαργυρίας μετὰ τῆς Περηφανίας παρὰ Γ. Ζώρζ, ΕΕΒΣ 24, 1954, σ. 307 στ. 259-261, τοῦ 16ου αἰ.).

² Εἰς ἐκδοτήριον γράμμα τοῦ 1344 ἀναφέρεται σακελλάριός τις Μορμουράς τῆς Μητροπόλεως Σερρών (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 5, σ. 125, P. Papageorgiou, B.Z. 3, 1894, σ. 296 καὶ Ἀ. Ευγγόπουλος, Ἐρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 68). Εἰς Ζάκυνθον, ἐπίσης, καὶ ἐπὶ οἰκοσήμεου εὐπατριδῶν τῆς Ἑνετοκρατίας (κῶδ. 17 Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἐταιρείας) ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον Μοῦρμουρας (βλ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. 6, 1909, σ. 471), ἐνῶ εἰς τὰ βιβλία τῆς παλαιᾶς ἀδελφότητος ἀναφέρεται εἰς Zuane Mormori κατὰ τὰ ἔτη 1556, 1558, 1562 καὶ 1567. Τέλος εἰς τὴν Κρήτην τὸ ἐπώνυμον αὐτὸ ἐφέρετο ὑπὸ δικηγόρου ἐξ Ἡρακλείου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Γεώργιος Χορτάτζης ἀφείρωσε τὴν Ἑρωφίλην του.

³ Γεώργιος τις Μορμουριάρης ἀναφέρεται εἰς πωλητήριον ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1305, ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Σερρών (P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1946, σ. 47, Acte ἀρ. 7).

⁴ Ἐπιστολὴ XV, 55, P.L. 2, CCXVI, στ. 583-584. Πρβλ. καὶ A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 426.

ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΟΥ

Τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύς τῆς Ἰθώμης ἰδρυμένον χωρίον Μαυρομάτι χωρίζεται διὰ τῆς διασχίζουσας αὐτὸ καὶ πρὸς τὴν Ἀρκαδικὴν Πύλιν ἀγούσης δημοσίας ἀμαξитоῦ εἰς δύο ζώνας: μίαν ἀνωτέραν πρὸς Β., ἔνθα ἡ ἐκκλησία Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ καὶ παλαιότεραι οἰκίαι ὡς καὶ ἡ κρήνη τῆς Κλεψύδρας καὶ μίαν κατωτέραν. Τὸ ὄριον τῶν δύο τούτων ζωνῶν ἀποτελοῦσιν οἰκίαι παρατεταγμέναι κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ.

Αἱ ἐν λόγῳ οἰκίαι, νεώτεραι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι διώροφοι καὶ τριώροφοι, τοῦ ἄνω ὁρόφου εὐρισκομένου εἰς τὴν στάθμην τῆς ὁδοῦ, ἐπειδὴ ὁ δημόσιος δρόμος εἶναι χαραγμένος εἰς τινὰ ὄφρυν τῆς κλιτύς. Ἡ κάτωθεν τοῦ ὁρίου τούτου περιοχὴ τῆς κλιτύς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰδιωτικὰ κτήματα τῶν Μαυροματαίων, πλήρη πυκνῶν δένδρων καὶ θάμνων (βάτων, ἀγρίων κορομηλιῶν, λυγαριῶν, πρίνων, κλπ.), βοηθοῦντος καὶ τοῦ ἐκ τῆς ὑπεράνω Κλεψύδρας χεομένου ὕδατος. Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὑπῆρχον εἰς τὸ ὑπὲρ τοῦτο μέρος πλείονα κτίσματα, κυρίως ἐκκλησιαστικά, ὅθεν καὶ μέχρι πρό τινας ἡ τοποθεσία αὕτη ἐχαρακτηρίσθη ὡς «Καλογερικά».¹ Τινὰ τῶν κτηρίων τούτων, διατηρούμενα ἄλλα ἐν θεμελίοις καὶ ἄλλα εἰς ὕψος, σημειοῦνται ἐνδεικτικῶς ἤδη εἰς τὸν τοπογραφικὸν χάρτην τῆς *Expédition Scientifique de Morée* καὶ εἰς τὸ ἐπισυνημμένον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Οἰκονομάκη τοπογραφικὸν διάγραμμα. Τὰ ἐν λόγῳ κτήρια, μετὰ δυσκολίας προσιτὰ λόγῳ τῆς πυκνῆς βλαστήσεως, κατώρθωσα ἐν μέρει νὰ ἐκκαθαρίσω τὸ 1971 καὶ δημοσιεύω κατωτέρω ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ δυτικωτάτου.

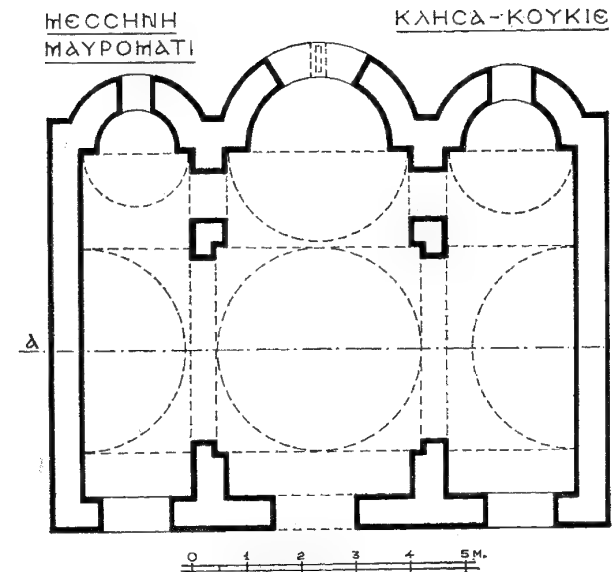
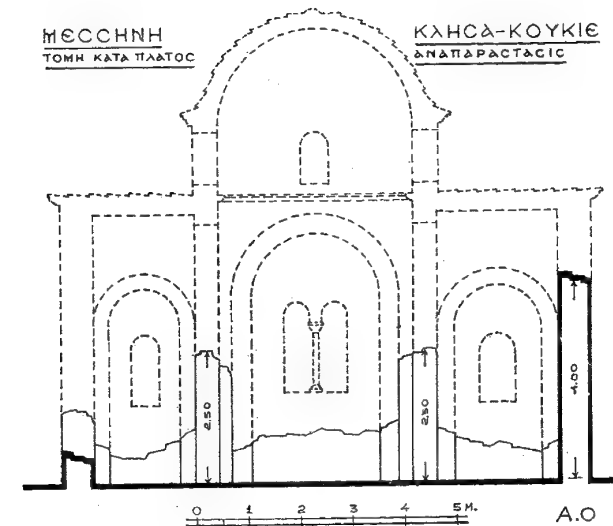
ΚΛΗΣΑ — ΚΟΥΚΙΕ

Τὸ κτήριον τοῦτο σημειούμενον ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς *Expédition*² διὰ τοῦ γράμματος ο εὐρίσκεται εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Σταύρου Παπαβασιλείου, καλεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Κλησά - Κούκιε.³ Τὸ κτήριον τοῦτο εἶναι κατε-

¹ Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται πράγματι ἤδη τὸ 1879 ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου Στ. Οἰκονομάκη, δημοσιεύσαντος ἐν Καλάμαις Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσηνίας, σ. 46.

² Abel Blouet καὶ ἄλλοι, *Expédition Scientifique de Morée*, I, Paris 1831, πίν. 22.

³ Ἡ λέξις Κούκιε εἶναι ἀλβανικὴ καὶ σημαίνει κόκκινος (πρβλ. G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, Strassburg, 1891, ἐν λ. kuk = rot), ἐπομένος ὁ λαὸς τὴν ὀνόμασε Κόκκινη Ἐκκλησιὰ ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν ἐρυθρῶν πλίνθων, τὰς ὁποίας περιέχει ἡ τοιχοποιία τῆς. Ἔχομεν ἄλλωστε παραδείγματα ἐκκλησιῶν ὀνομασθειῶν ἐκ τοῦ πλινθίνου ὕλικου των (Κόκκινη Ἐκκλησιὰ Βουλγαρελίου, Α. Ὁρλάνδος, Ἡπειρ. Χρονικά 2, 1927, σ. 153-169, Κόκκινη Ἐκκλησιὰ ἔξωθι τοῦ Γερακίου, Μ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακεδαιμόνος,

Εἰκ. 37. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Κλησά-Κούκιε.

σκευασμένον δι' ἀρχαίων λίθων, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῇ. Expédition ἐν-

Εἰκ. 38 Ὁψις ἀπ' Ἀνατολῶν τοῦ Ἱεροῦ, περιβαλλομένου ἀπὸ ὑψηλά δένδρα.

ρίσκοντο εἰς τὴν πλαγίαν του πλευρὰν πλείονα κιονόκρανα καὶ βάσεις λευ-

λακωνικά Α', 1932, σ. 22. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustica Βουλγαρίας, B. F i l o w, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 2). Ἡ ἀλβανικὴ αὕτη ὀνομασία προέρχεται ἐκ τῆς ἐποικήσεως Ἀλβανῶν ἐν Μεσσηνίᾳ, ὅπου ἐξηπλώθησαν οὗτοι ἀφοῦ διήλθον τὸν Ἰσθμὸν ἐπὶ Μανουήλ Κομνηνοῦ (1348-1380) (Σπ. Λάμπρου, Παλαιο-λόγια καὶ Πελοποννησιακά 3, 1926, σ. 41. Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Α', 1961, σ. 26). Κατὰ τὸν Ἰω. Ποῦλον (Ἡ ἐποικίσις τῶν Ἀλβανῶν, εἰς Κορινθίαν, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 3, 1941-50, σ. 40-42) ἡ ἐποικίσις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1418 χρόνους, ὅποτε κατελύθη ἡ κυριαρχία τῶν Ἀλβανῶν εἰς Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου. Ἀναλυτικὸν κατάλογον τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἀλβανικῶν τοπωνυμίων παρέχουν οἱ D. Georgakas καὶ W. A. Mc Donald, Τοπωνύμια τῆς Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου, Πελοποννησιακά Στ', 1968, σ. 209 ἐ., ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ Κλίσια-Κούκια, οὐχὶ ἡ ἰδική μας, ἀλλὰ τῆς Πυλίας (σ. 313, ἀρ. 8933).

κοῦ μαρμάρου καὶ πορφυροῦς λίθος μὲ ὠραῖα κυμάτια. Εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του πλησίον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον δὲν σώζεται, ὑπῆρχεν ἐν σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ πλείονα ἰωνικά. Μετὰ τὸν ἐνεργηθέντα καθαρισμὸν τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐνεφανίσθη, ὡς ἡ παρατιθεμένη κάτοψις αὐτοῦ δεικνύει (εἰκ. 37). Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς

Εἰκ. 39. Δυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ Κλίσια-Κούκια.

κατόψεως ταύτης πρόκειται περὶ τρικλίτου ναοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, διαστάσεων $10,2 \times 8,38$ μ., ἕκαστον κλίτος τοῦ ὁποίου καταλήγει πρὸς Ἀν. εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα Ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μέση, μεγαλυτέρα, τῶν ἄλλων, ἔχει διάμετρον 2,50 μ. καὶ ἐλαφρὰν ὑπερύψωσιν, διεγρυπᾶτο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ διλόβου παραθύρου ἐνῶ αἱ ἄκραι ὑπὸ μονολόβου (εἰκ. 38). Τὰ κλίτη εἶναι ἀνισοπλατῇ διότι ἐνῶ τὸ βόρειον ἔχει πλάτος 1,95 μ. τὸ νότιον μετρεῖ 2,30 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη πλάτους προκύπτει πιθανῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ νότιος τοῖχος, μετρηθεὶς ὑψηλότερον, ἔχει πολὺ ἀποκλίνει τῆς κατακορύφου λόγφ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ἀναπτυχθέντος δένδρου συκῆς, τὸ ὁποῖον ἐπέφερε τὴν ἀπόκλινσιν αὐτὴν καὶ ἐπομένως τὴν διεύρυνσιν τοῦ κλίτους.

Ἐκαστον κλίτος φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν θύραν εἰσόδου ἀνοίγματος

1,20 (τὸ βόρειον) (εἰκ. 39), συγκοινωνεῖ δὲ πρὸς τὸ μέσον διὰ τοξωτῆς θύρας πλάτους 0.75—0.80 μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 40). Νάρθηκος

Εἰκ. 40. Ἀποψις τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτω ἀριστερὰ κεχωσμένη ἡ θύρα συγκοινωνίας τοῦ ἄκρου πρὸς τὸ μέσον κλίτος.

λείψανα δὲν εὐρέθησαν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο τοιούτου, ὥς ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς πλείστους ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹ (εἰκ. 41).

¹ Ναοὶ ἄνευ νάρθηκος: Ἀσώματος καὶ Ἀγ. Νικόλαος Πλάτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-9, πίν. XI, XV), Ἀγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης (ἔ. ἀ. πίν. XI), ναὸς Μεταμορφώσεως Ἀθηνῶν (Εὐρετ. Β', σ. 75 εἰκ. 71), Ἀγ. Ἰω. Θεολόγος Ἀθηνῶν (δικιόνιος) (Εὐρετ. Β', σ. 74 εἰκ. 68), Ἀγ. Ἰω. Καρέας Ἀθηνῶν (Εὐρετ. Γ', σ. 157 εἰκ. 208), Ἀγ. Νικόλαος Κάτω Λιοσίων (Εὐρετ. Γ', σ. 215 καὶ 258), Ἀγ. Μιχαὴλ Συννάδων Σκοπέλου (ΑΔ 19, 1964, Χρον. σ. 288, 289 καὶ 292), Λαμπροδιστῆς Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου, εἰκὼν ἔναντι σ. 108), Ἀγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (A. Rachev, Les églises de Mésémvrie, σ. 97, εἰκ. 53, Ἀγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tasić, Glasnik Scop. III, καὶ 1928, σ. 83, Α.

Ὁ ναὸς ἐκαλύπτετο κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα αὐτοῦ διὰ κυλινδρικών καμαρῶν βαινουσῶν παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα αὐτοῦ. Κατωτέρω ὁμως φαίνεται ὅτι ἐστεγάζετο διὰ τρούλλου, ὥς μαρτυρεῖ ἡ ἐν τετραγώνῳ ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους ὑπαρξίς τεσσάρων γαμματοειδῶν πεσσῶν (μεῖ ἐξω-

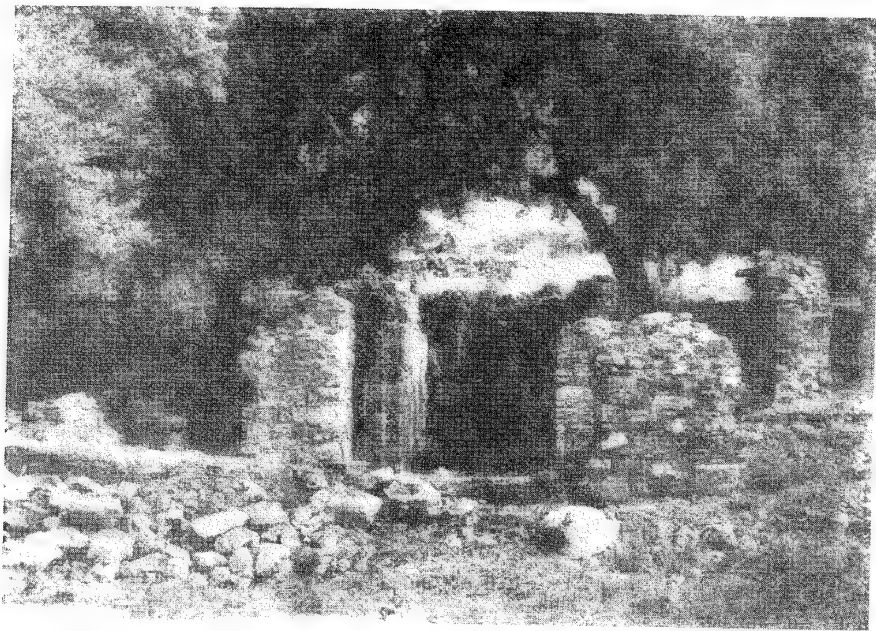
Εἰκ. 41. Κλησά - Κούκιε. Δυτικὴ ἀποψις.

τερικὰς διαστάσεις τοῦ γάμμα 0.80 καὶ 0.90 μ.), διατηρουμένων μέχρις ὕψους 2.50 μ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι τὸ δυτικὸν τμήμα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐστεγάζετο δι' ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τοῦ ὁποίου ὡς ἀνατολικὸν μὲν σκέλος ἐχρησίμευεν ἡ πρὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ καμάρα, ὡς δυτικὸν δὲ βραχυτέρα καμάρα τοποθετημένη μεταξὺ τῶν δυτικῶν πεσσῶν, οἵτινες στηρίζουν τὸν τρούλλον. Πρόκειται ἐπομένως περὶ σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ. Ὁ τρούλλος θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο κυλινδρικός ἀφοῦ τοιοῦ-

Mavrodinov, L' église à nef unique et l' église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 75. Ὁ αὐτὸς καὶ ἐν Atti del V Congr. Intern. di Studi Bizantini, πίν. 68 II).

τον σχῆμα τρούλλου συμβαδίζει πάντοτε με τὰς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ¹.

Ὅμοιαν διάταξιν ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ τρούλλου, ὡς εἶναι

Εἰκ. 42. Κλησά-Πόρτη. Ἀποψις ἀπὸ δυσμῶν (φωτογραφία τοῦ 1960).

ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Κλησά - Κούκιε², παρουσιάζει καὶ ὁ ἔξωθι τῶν τειχῶν καὶ

¹ Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουν οἱ ναοὶ : Σκριποῦ (Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1931, σ. 130 εἰκ. 10), Ἀγ. Γερμανὸς Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζ. καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ (Νύκλι) Τεγέας (Α. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 146 εἰκ. 7 καὶ Σπ. Λάμπρος, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. ΣΤ', σ. 901), Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (ΑΒΜΕ τ. Θ', σ. 7 εἰκ. 4, σ. 10 εἰκ. 7), Ἀγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας (Α. Ραχένοβ, Les églises de Mésemyrie, Sofia 1932, σ. 89-98), οἱ ναοὶ Ἀγ. Ἀθανασίου Γερακίου (Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1964, εἰκ. 198), Ἀγ. Σώζοντος Γερακίου (G. Millet, L'école grecque, εἰκ. 91), ὁ ναὸς Ἀγ. Γεωργίου Σκάλας (Ἀλάμπη) Λακωνίας (G. Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 128 καὶ Μ. Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Λακεδαιμόνος, Λακωνικά 1932, σ. 29), Αἰ-Στράτης Μπουλαριῶν Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφία Μέσα Μάνης, 1964, εἰκ. 2), Ἐπισκοπὴ Μάνης (Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 84 εἰκ. 5), ναὸς Ζούρτας (G. Millet, ἔ. ἀ.), Ἀγ. Παῦλος στὴ θάλασσα, Κρήτης (Κ. Λασσιθιωτὰς, Κρητ. Χρον. ΚΓ' (1971) σ. 102, εἰκ. 102).

² Ἡ ὁρθὴ παλαιὰ ἀλβανικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος, ὡς με ἐβεβαίωσαν ἀλβανομαθεῖς, εἶναι : Κλίσιε-Κούκιε, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ Μαυροματιοῦ τὴν ἐξηλλήνισαν εἰς Κλησά - Κούκιε, διατηρῶ καὶ ἐγὼ τὴν τελευταίαν ταύτην.

εἰς ἀπόστασιν 10' πρὸς Β. τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἐπὶ τῆς πρὸς Μεγαλόπολιν ἀγούσης καὶ τοὺς πρόποδας τῆς Ἰθώμης ἀκολουθούσης ὁδοῦ κείμενος ἔρειπώμενος ναὸς, ὁ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομαζόμενος Κλησά - Πόρτη, λόγῳ βεβαίως τῆς πρὸς τὴν εἰρημένην Πύλιν γεινιάσεώς του.

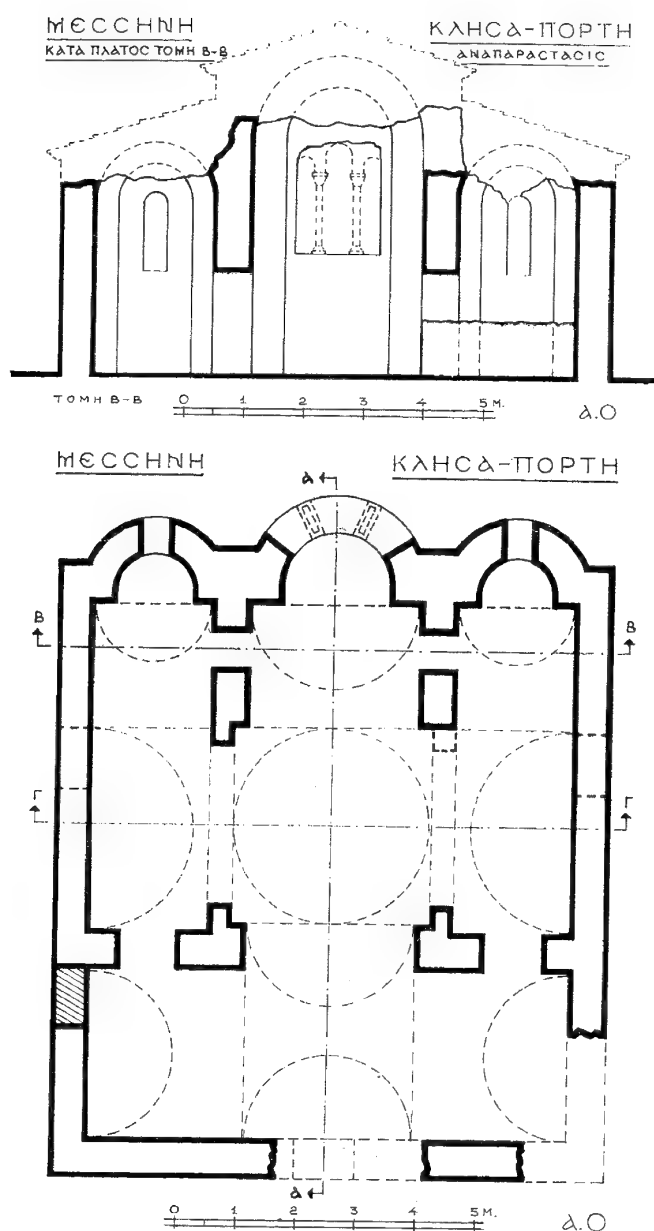
ΚΛΗΣΑ—ΠΟΡΤΗ

Ἡ ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ ὀλίγον κάτωθεν τῶν ἄριστα διατηρουμένων τειχῶν τῆς Μεσσηνίας ἐκτισμένη ἐκκλησία¹ αὕτη, ἃν καὶ πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἡρειπωμένη (εἰκ. 42) διατηρεῖ ἐν τούτοις μερικοὺς τοίχους τῆς μέχρις ὕψους τεσσάρων καὶ πλέον μέτρων ἀλλ' ἔχει πολλαχῶς ἐπιχωσθῇ, ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς κλιτύος διὰ τῶν βροχῶν καταρρευσάντων χωμάτων. Τὸ σύνολον τοῦ ἔρειπίου, μετὰ τὰς ὑψηλὰς καὶ φουντωτὰς δοῦς καὶ τοὺς πρίνους ποὺ τὸ περιβάλλουν καὶ τὸ σκεπάζουν, δὲν στερεῖται γραφικότητος ἀκόμη δὲ καὶ τινος μυστηρίου. Λυπηρὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐσχάτως ἐν τῶν διαμερισμάτων του χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ἀχύρων κατοικοῦ τινος τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαυρομάτι.

Τὸν ναὸν ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον τὸ 1960, ἀνέλαβον δὲ τότε, τῇ βοήθειά καὶ τοῦ συνοδεύοντός με Γεωργίου Δεσποίνης, καὶ τὸν ἐκ τῶν χωμάτων μερικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἐπιτύχῃ τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῆς κατὰ πλάτος αὐτοῦ τομῆς. Ὡς δ' ἐκ τῶν σχεδίων τούτων φαίνεται πρόκειται περὶ περίπου τετραγώνου τρικλίτου ναοῦ μετὰ νάρθηκος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 9.20×10.30 μ. τοῦ ὁποῦ ἕκαστον κλίτος καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν, καλῶς διατηρουμένην ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἀψίδα ἱεροῦ. Πῶς ἀκριβῶς ἦτο διαμορφωμένη ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ δὲν γνωρίζομεν· διότι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ 8×2.71 μ. εὐρέος νάρθηκος (ἐσωτερικῶς μετρούμενου) ἔχει καταρρεύσει εἰς ἀρκετὸν μήκος, φαίνεται ὅμως πιθανώτατον, ὅτι θὰ ἦτο ἀρχικῶς συνεχὴς, διακοπτόμενος μόνον ἐν τῷ μέσῳ ἥτοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὑπὸ μιᾶς μόνης θύρας εἰσόδου. Δὲν ἀποκλείεται ἐν τούτοις νὰ ἦνοίγετο καὶ ἄλλη θύρα ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, ἥτις σήμερον ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου καταρρεύσει (εἰκ. 42). Πάντως διακρίνεται ἀσφαλῶς σήμερον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς του ἡ ἄλλοτε ὑπαρξίς θύρας ἀνοίγματος 0.88 μ., ἥτις ἀργότερον εἰεχίσθη.

Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐπικοινωνία ἐγένετο διὰ τριῶν θυρῶν ἀνοιγομένων ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὸν νάρθηκα ἀπὸ

¹ Ἡ ἐκκλησία αὕτη δὲν σημειοῦται εἰς τὸ γενικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας, τὸ ὁποῖον παρέσχε τὸ 1831 ἡ Expédition Scientifique de Morée (πίν. 22).

Εἰκ. 43. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς Κλησά-Πόρτης.

τοῦ κυρίως ναοῦ τοίχων τῶν κλιτῶν. Καὶ αἱ μὲν δύο πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἄγουσαι θύραι ἔχουσιν ἀντιστοίχως ἄνοιγμα 0.90 μ. ἡ βόρειος καὶ 0.97 μ. ἡ νοτία, ἐνῶ ἡ τοῦ μέσου κλίτους ἐσχημάτιζεν ἴσον περίπου πρὸς τὸ τοῦ κλίτους τούτου ἄνοιγμα.

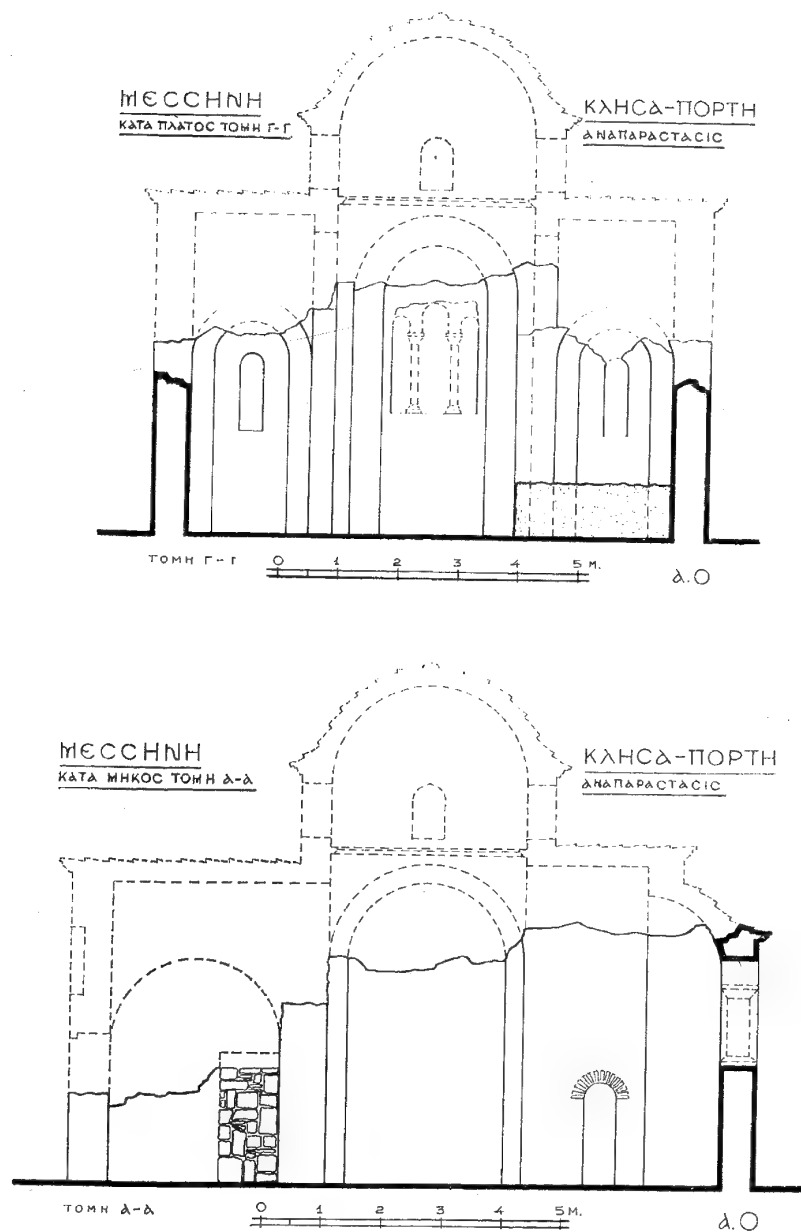
Τὰ δύο πλάγια κλίτη, ὀλικοῦ μήκους 5.50 μ. καὶ πλάτους 1.95 μ. ἐκαλύπτοντο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας, ἣτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διακρίνονται ὅμως σαφῶς αἱ γεννήσεις αὐτῆς εἰς ὕψος 3.40 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Τὰ κλίτη ἔφερον κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς τῶν πλευρὰς ἀνὰ ἓν παράθυρον· τοῦ νοτίου ἐξ αὐτῶν διακρίνεται σαφῶς μία παραστάς εἰς ἀπόστασιν 2.60 μ. ἀπὸ τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 44).

Ἀμφότερα τὰ πλάγια κλίτη καταλήγουν εἰς ὑπερυψωμένας ἡμικυκλικὰς ἀψίδας διατυπωμένας ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου. Πρὸς τὸ μέσον κλίτος συνεκινῶνουν τὰ πλάγια ἀφ' ἑνὸς διὰ μικρᾶς τοξωτῆς θύρας πλάτους 0.62 μ. καὶ ὕψους 1.70 μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 45) ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ μεγάλων, κατὰ μήκος βαινόντων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων πλάτους 0.43 μ., ἅτινα μετὰ τῶν ἄκρων τῶν καλυπτουσῶν τὸ μέσον κλίτος καὶ τὸ μέσον τμήμα τοῦ νάρθηκος κατὰ μήκος καμαρῶν, ὑπεβάσταζον πιθανώτατα τρουῖλλον ἐσωτερικῆς διαμέτρου $\pm$ 3.30 μ. Ὁ μὴ σωζόμενος πλέον τρουῖλος οὗτος θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικός, ἀκολουθῶν τὸν κανόνα τῆς πρὸς τὰς κυλινδρικὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ὁμοιομόρφου διαπλάσεως.

Τὸ μέσον κλίτος, πλάτους 2.68 μ. καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ὑπερυψωμένην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, διαμέτρου 1.75 μ. καὶ βέλους 1.17 μ. τῆς ὁποίας ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος διετυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου πιθανώτατα παραθύρου, σήμερον κατεστραμμένον (εἰκ. 44). Τῆς κόγχης ταύτης σώζεται ἐν μέρει τὸ καλύπτον αὐτὴν τεταρτοσφαίριον, τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ γεννήσεις εἰς ὕψος 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Διακρίνεται δ' ἐπίσης ἐπὶ τῆς εἰκόνης 45 καὶ ὁ ἐσφηνωμένος κορμὸς μεγάλης κοκορεβιθιάς, ὅστις ἔχει διαρρήξει τὴν συνοχὴν τῶν τοίχων καὶ ἀπειλεῖ νὰ κρημνίσῃ ὁλόκληρον τὸ ἱερόν τοῦ ναοῦ. Εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης εὐρέθη ἡ βάσις τῆς Ἀγίας Τραπέζης ἀποτελουμένη ἐκ μαρμαρίνου ραβδωτοῦ ποδὸς ἀρχαίου περιρραντηρίου (εἰκ. 46), ὕψους 0.70 καὶ κάτω διαμέτρου 0.35 μ. Τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ τμήμα τοῦ μέσου κλίτους ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἐκατέρωθεν μικρὸν τμήμα τῶν γεννήσεων. Ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ μήκους 2.16 μ. διεκόπτετο ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος τρουῖλλου, θὰ συνεζέτο ὅμως μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος πιθανώτατα πρὸς Δυσμὰς καὶ εἰς τὸ μέσον τμήμα τοῦ νάρθηκος.

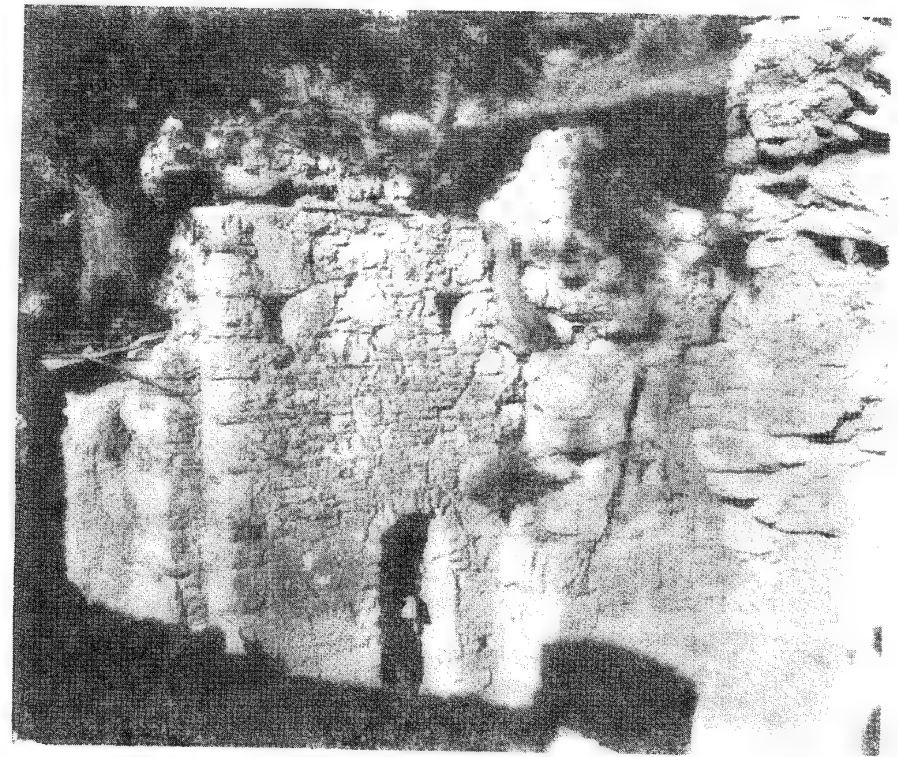
Ἐκ τῆς μελέτης τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῶν τομῶν (εἰκ. 43, 44) τοῦ ναοῦ προκύπτει ὡς πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι οὗτος θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρουῖλλου. Τοῦ σταυροῦ τούτου τὸ μὲν ἀνατολικὸν σκέλος κατελάμβανε τὸ κυρίως ἱερόν καταλήγον εἰς τὴν ἡμικυλινδρι-

Εἰκ. 44. Κλησά-Πόρτη. Τομαὶ κατὰ πλάτος (ἄνω) καὶ κατὰ μῆκος (κάτω).

κὴν κόγχην, τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος ἔφθανον μέχρι τῶν ἀντιστοιχῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, τὸ δὲ δυτικὸν θὰ κατελάμβανε τὸ μέσον τμήμα τοῦ νάρθηκος. Τέλος τὰ συμπληροῦντα τὸ ἐγγεγραμμένον σχέδιον πλάγια παραπληρωματικὰ διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο τὰ μὲν ΒΑ. καὶ ΝΑ. διὰ καμαρῶν

Εἰκ. 45. Κλησά-Πόρτη. Ὁπίς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας (σημερινή κατάσταση). Διακρίνεται καὶ ἡ ἀναπτυχθεῖσα κοκορεβιδιά.

αἵτινες ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ΒΔ. καὶ ΝΔ. διὰ καμαρῶν βαινουσῶν καθεύως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένου οὕτω εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ λεγομένου σταυρεπιστέγου τύπου¹.

¹ Ἡ σταυρεπίστεγος κάλυψις εἶναι ἄρκετὰ συχνὴ εἰς νάρθηκας σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν : π.χ. ναὸς Ἁγ. Γερμανοῦ Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Μεταμόρφωσις Κορωπίου (Ἀ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Θ', 1961, εἰκ. 9), Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης (ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, εἰκ. 2), Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν 11ου αἰ. (Michel-Struck, Ath. Mit. 31, 1906, εἰκ. 1, 2, 4), Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Χώνικα, ἀρχαὶ 12ου αἰ. (A. Struck, Ath. Mit. 34, 1909, πίν. IX), Ἀ-

Ὁ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἱστάμενος τροῦλλος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικός δεδομένου ὅτι κατὰ κανόνα ἡ διάπλασις τοῦ ἡκολούθει τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 46. Πυλὸς ἀρχαίου μαρμαρίνου περιστεριῶντος χρησιμεύσαντος ὡς βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐντὸς τοῦ νάρθηκος συνέχισις τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς τὸν κάτωθεν καὶ πρὸς Β. τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου¹, ὁ τροῦλλος τοῦ ὁποίου παρουσιάζει πρόσθετον στήριξιν διὰ σφενδονίων.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν ἡ περιγραφεῖσα διάταξις εἶναι ἡ ἀρχική. Δὲν ἀποκλείεται δηλ. ὁ τροῦλλος, τὸσον ἐνταῦθα, ὅσον καὶ τῆς Κλησά-Κούκιε νὰ προσετέθῃ ἀργότερον ἐπὶ μιᾷ τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας αἱ καμάραι ἔβαινον συνεχῶς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ μέχρι τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος. Ἡ προσθήκη τοῦ τροῦλλου τούτου ἐπέβαλε τὴν κατάργησιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοικοποιίαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 47), αὕτη ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων

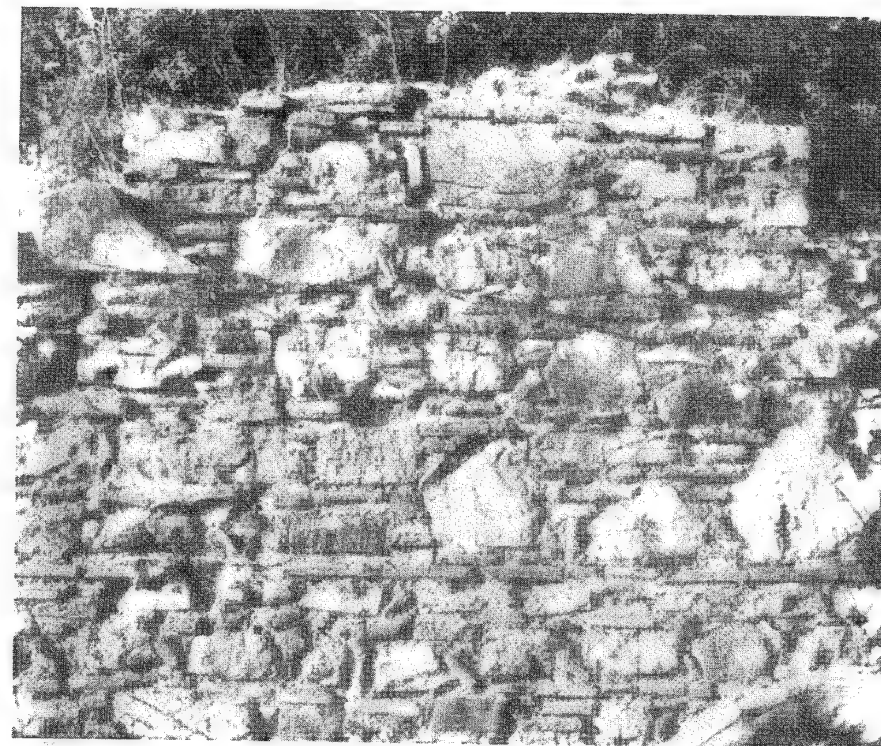
μὲν λίθων ἀλλὰ καθ' ὀριζοντίους καὶ περίπου ἰσοῦψεις δόμους τεταγμένων χωριζομένους δι' ὀριζοντίων σειρῶν ὀπτοπλίνθων, πάχους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.02 ἕως 0.025 μ. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλαι τετράγωνοι πλίνθοι ἐν τῷ ναῷ 0.28 × 0.28 καὶ πάχους 0.035 μ., φέρουσαι διαγωνίους χαραγὰς. Σημειοῦμεν ἐν τέλει, ὅτι ὁδοντωτὴ ταινία περιθέει ἄνω τὴν μέσην ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὕτη περίπου χαλαρὰ τοικοποιία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κλησά - Κούκιε, ἥτις, ἔχουσα τὸν αὐτὸν καὶ ἡ Κλησά - Πόρτη, ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμον, ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, θὰ εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος, ἀναγομένη καὶ αὕτη εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους καὶ πιθανῶς εἰς τὸν 11ον ἢ τὸ πολὺ τὸν 12ον αἰῶνα.

γία Μονὴ Ἀργολίδος, μέσων 12ου αἰ. (Α. Struck, αὐτόθι πίν. XI). Μονὴ Ὁσ. Μελετίου (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 59, εἰκ. 12), Ταξιάρχης Καλυβίων Καρύστου, 1150 (Ν. Μουτσόπουλος, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελ. 8, 1961, σ. 233), Προφῆτης Ἡλίας Κονιδίτης Λακωνίας (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἑλληνικά 15, 1957, σ. 94), Ταξιάρχης Μεσαριᾶς, Ἀνδρου (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Η', 1955-56, σ. 28). Πρβλ. καὶ Γ. Δημητρουκάλλη, Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, εἰς Χριστιανισμὸν εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Β', 1964, σ. 196 ἐ.

1. Εὐρετήριο Μουσ. Μνημείων Ἑλλάδος τευχ. Β', 1929, σ. 74 εἰκ. 68.

ΜΕΓΑ BYZANTINON ΚΤΗΡΙΟΝ

Ὁλίγον ἀνατολικότερον τῶν ἀνωτέρω διεκρίνεται ἐν μέσῳ πυκνῆς βλάστησεως μέγα ὀρθογώνιον βυζαντινὸν κτήριο βαῖνον ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, τὸ ὁποῖον μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατάρθωσα νὰ ἀποκαλύψω καὶ

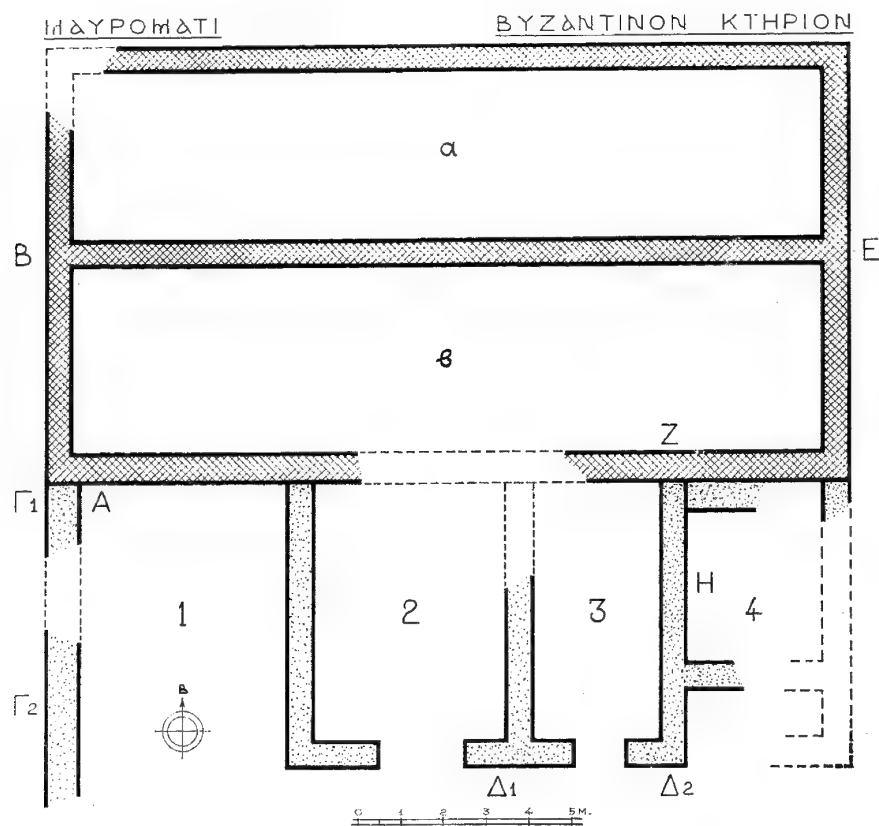

Εἰκ. 47. Τοικοποιία τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Κλησά - Πόρτης. Ἀνω δεξιὰ διακρίνεται τὸ ἄνοιγμα παραθύρου.

νὰ ἀποτυπώσω (εἰκ. 48). Τοῦ κτηρίου τούτου τοῖχοι τινὲς διατηροῦνται εἰς μέγα ὕψος, ὡς π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία εἰς ὕψος 6 μ. (εἰκ. 51) καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ εἰς ὕψος 2.50 μ. (εἰκ. 52).

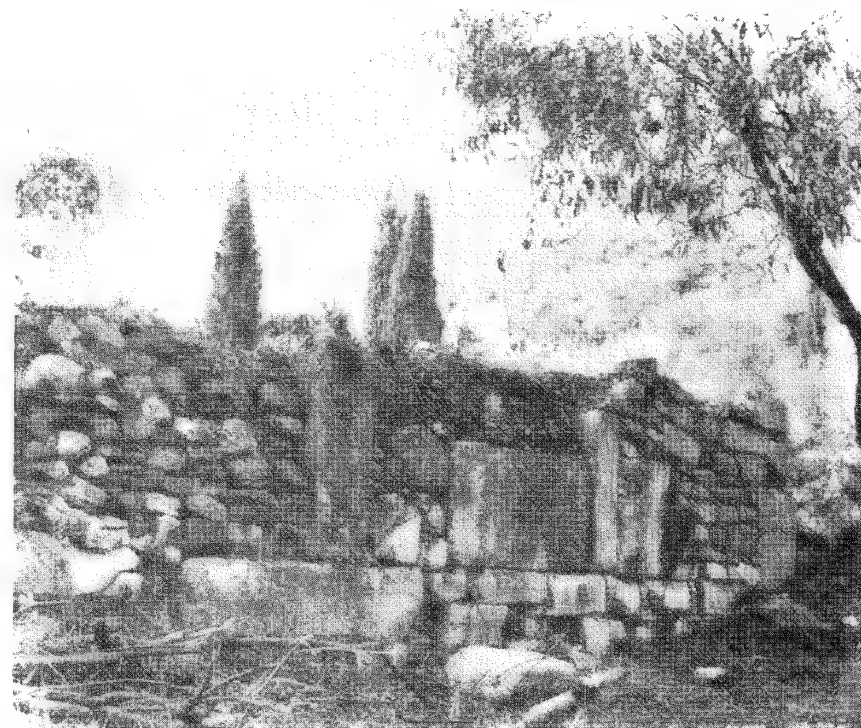
Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κάτοψις παρουσιάζει μέγα ὀρθογώνιον μήκους 19 μ. καὶ πλάτους 9.60 μ., τὸ ὁποῖον διαιρεῖται κατὰ μῆκος διὰ τοίχου πάχους 0.65 μ. εἰς δύο περίπου ἰσοπλατῆ κλίτη, ἐξ ὧν τὸ βόρειον ἔχει ἐσωτερικὸν πλάτος 4.60 μ., τὸ δὲ νότιον 4.40 μ. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ κτίσματος τούτου δὲν διατηρεῖται καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μῆκος, ἀλλὰ διακόπτεται εἰς τὸ μέσον εἰς μῆκος, 6-7 μ. (εἰκ. 50). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι πάχος 0.65 μ. Τὰ δύο ταῦτα

στενομήκη διαμερίσματα δὲν παρουσιάζουσι θύραν ἐπικοινωνίας, διότι ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος σώζεται συνεχής. Μία ἢ δύο ἴσως θύραι εἰσόδου εἶναι πιθανὸν νὰ ἤνοιγοντο εἰς τὸ ἐλλεῖπον μέσον τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς.

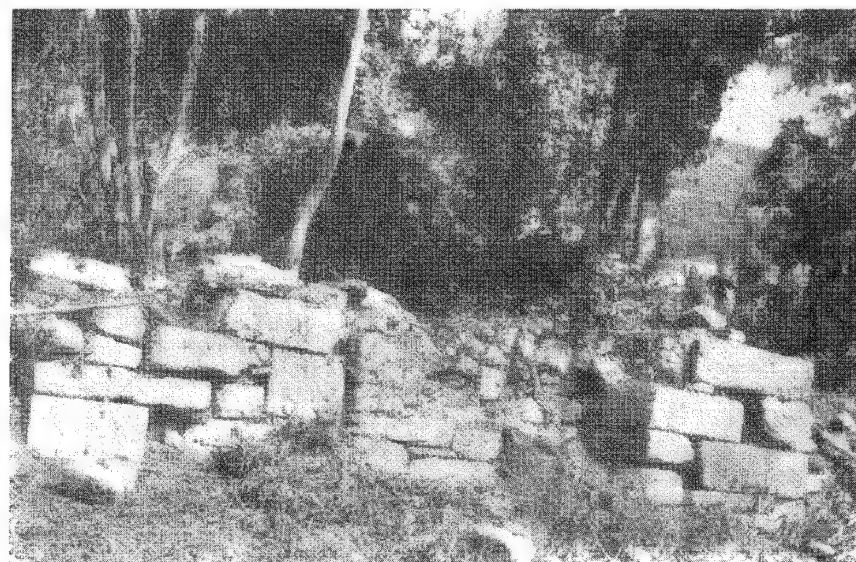

Εἰκ. 48. Κάτοψις τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ κτηρίου.

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα παρουσιάζεται ἡ τοιχοδομία τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ κτηρίου, ἀνατολικῆς (εἰκ. 49) καὶ δυτικῆς (εἰκ. 52, 53 καὶ 54) καὶ τῶν παρὰ τὰς γωνίας σωζομένων τμημάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 50, 51) διότι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων κατὰ τὰς γωνίας καὶ περαιτέρω δι' ὀρθίων ὀρθογωνίων λίθων τοποθετημένων κατ' ἀποστάσεις καὶ σχηματίζοντων πιθανώτατα σταυρούς, ἀναλόγους πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους συνηγήσαμεν εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ νεκροταφείου (βλ. σ. 105). Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κτηρίου ἄγνοῶ. Πάντως ἀργότερον προσεκτίσθησαν εἰς τὸν νότιον τοῖχον του καθέτως τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς 1, 2, 3 καὶ 4 διαμερίσματα, ἐκτελεσμένα

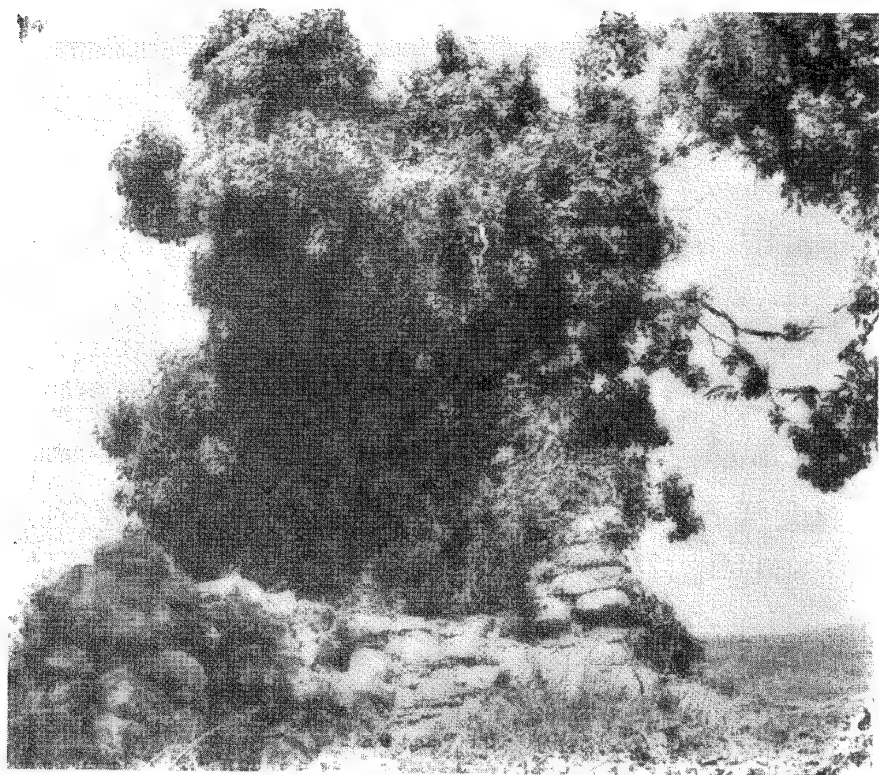
Εἰκ. 49. Βυζαντινὸν κτήριον. Ἀνατολική πλευρά.

Εἰκ. 50. Βυζαντινὸν κτήριον. Νοτιά πλευρά.

διὰ παλαιῶν μὲν καὶ αὐτὰ ὀρθογωνισμένων λίθων κατὰ τὰς γωνίας ἀλλ' εὐτελεστέρων καὶ ἀκανονίστων κατὰ τοὺς ἐνδιαμέσους τοίχους (εἰκ. 51). Τὰ οὕτω δημιουργηθέντα ὀρθογώνια διαμερίσματα, φέροντα θύρας εἰσόδου πρὸς Νότον, παρουσιάζουσι τὴν μορφήν καμαροσκεπῶν κελλίων, τὰ ὁποῖα,

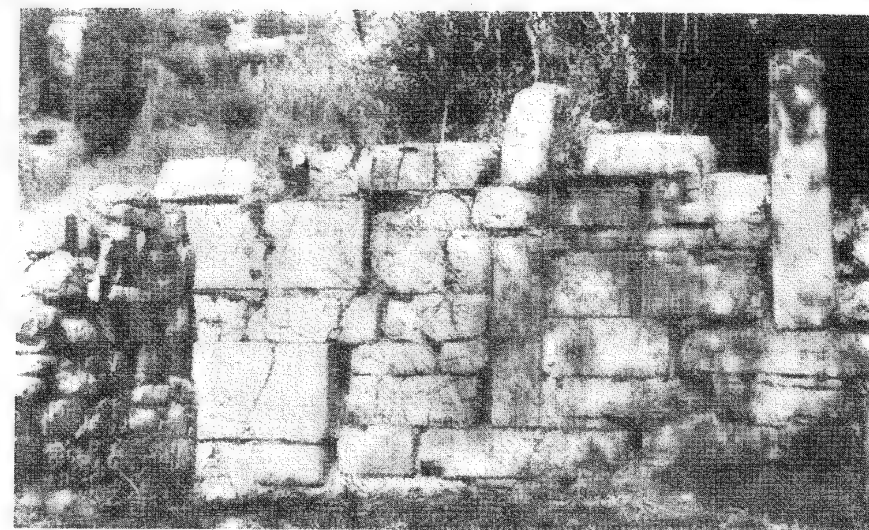

Εἰκ. 51. Βυζαντινὸν κτήριο. Σφζόμενον ὕψος κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου.

μὴ ἀποκαλυφθέντα περαιτέρω, θὰ συνεχίζοντο ἀκόμη πρὸς Ἀνατολάς, διατεταγμένα πιθανῶς περίξ αὐλῆς. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ μονῆς βυζαντινῆς, ἴσως αὐτῆς ταύτης τῆς πρώτης Μονῆς Βουλκάνου¹, ἢ ὁποῖα ἰδρύθη εἰς τὸ ὑπῆνεμον τοῦτο μέρος. Πάντως σήμερον ἀκόμη ἡ παράδοσις ὀνομάζει τὸ κτήριο τοῦτο “μετόχι, τῆς Μ. Βουλκάνου”² ἐπιβιῶσαν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Προσθίεται δὲ μάλιστα ἡ παράδοσις ὅτι εἰς ἔν τῶν κελλίων, πιθανὸν τὸ ὑπ’ ἀρ. 1, ἦτο ἐντοιχισμένη ἡ ἐξῆς ἐπι-

¹ Ὡς ὑπέθεσε σχετικῶς καὶ ὁ Ἀ. Θ. Πετρίδης, Παρνασσός 3, 1879, σ. 1020.

² Σημειοῦται ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ΠΜ, παρὰ τὸ σημερινὸν γέμα εἰς τὸν χάρτην τοῦ Στ. Οἰκονομάκη, Τὰ σωζόμενα Ἱερώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879.

Εἰκ. 52. Βυζαντινὸν κτήριο. ΝΔ. γωνία.

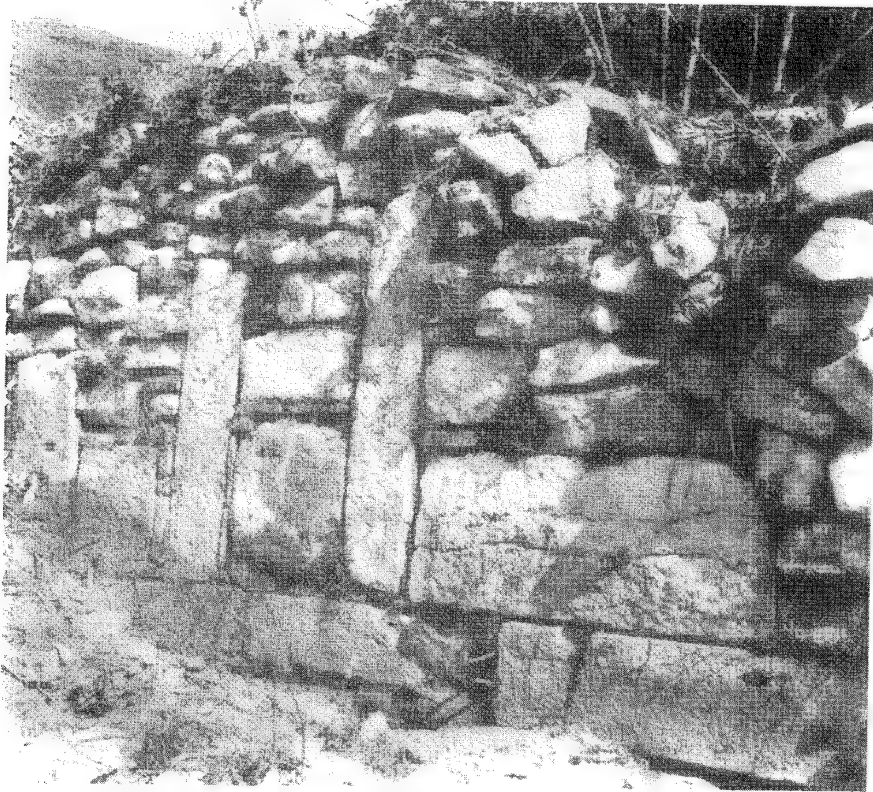

Εἰκ. 53. Βυζαντινὸν κτήριο. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

γγραφη¹ χρονολογούμενη από το 1712 και λέγουσα: «*Μνήμη θανάτου χρησίμευσε τῷ βίῳ ΑΨΙΒ*».

Τὸ Μετόχι φέρεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τὸ 1700 ἢ 1712 ἔνεκεν ἔριδος μεταξὺ μοναχῶν καὶ Τούρκων, ὧν 3-4 ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν πρώτων.

Ὡς ναὸς τῆς μονῆς καὶ ἔπειτα τοῦ μετοχίου τούτου θὰ ἐχρησίμευεν

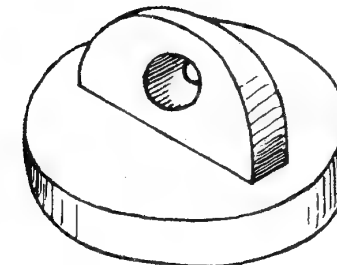
Εἰκ. 54. Βυζαντινὸν κτήριον. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

ὁ ὀλίγα μέτρα ἀνατολικώτερον κείμενος, μετὰ μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, καὶ νῦν κατεστραμμένος βυζαντινὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἀκόμη, ἐπὶ ὀρθίου παραστάτου τῆς θύρας, ἡ ἐπιγραφή IG V, 1, 1483²: «*Εὐμόλπη χαῖρε Ἀτειμήτου Γ(αῖου) Πομπ(ωνίου) Ἀτειμήτου. Σωζομένης.*»

¹ Στ. Οἰκονομάκης, ἔ. ἀ. σ. 46.

² CIG 1496. Πρὸβλ. καὶ Ἀθ. Πετρίδην, Παρνασσός 3, 1879, σ. 1020, ὅστις λέγει ὅτι «ὁ ναὸς εὐρίσκεται παρὰ τῷ ἀγρῷ Σταματελοπούλου καὶ οὐχὶ μακρὰν τῆς θέσεως ἔνθα εὐρέθη ἑτέρα ἐπιγραφή (IG V, 1, 1451). Τὸ ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, τὴν ὁποίαν ὑπομνηματίζων ὁ Boeckh (CIG I, σ. 646, ἀρ. 1318) ἀναφέρει

Δυστυχῶς τὸν ναὸν τοῦτον, καλυπτόμενον σήμερον ὑπὸ μεγάλου σωροῦ πετρῶν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποκαλύψω, ὥστε νὰ ἔχω τὸ ἀκριβές του σχέδιον.

Εἰκ. 55. Πηλίνη σφραγίς.

τέλει καὶ ὑπὸ τοῦ χρίσματος(:). Ὑψος γραμμάτων 0.013μ. Ἡ σφραγίς αὕτη παρεδόθη τὸ 1965 εἰς τὴν συλλογὴν Μαυροματίου, ὑπὸ τῆς Δίδος Ἀναστασίας Κλεφτογιάννη, ἄγνωστον ποῦ τοῦ χώρου εὐρούσης αὐτῆν.

ΤΥΧΑΙΟΝ ΕΥΡΗΜΑ

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ πηλίνην, στρογγύλην, παλαιοχριστιανικὴν, πιθανώτατα, σφραγίδα (διαμ. 0.053 καὶ πάχους 0.08μ.) μετὰ διατετήτου ἡμικυκλικῆς λαβῆς (εἰκ. 55), φερούσης ἐπὶ τοῦ δίσκου τῆς διὰ βαθέως χαραγμένων ἀρχαϊζόντων γραμμάτων τὴν ἐπιγραφὴν +AK/AKIO/Y συνοδευομένην ἐν

ὅτι «εὐρίσκεται ἐν Μεσσήνῃ εἰς τὸ χωράφιον τοῦ Δημητρίου Σταματελοπούλου εἰς ἓνα λίθον ὀρθιον». Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ παραστάτου τῆς θύρας, ὅστις μένει ὀρθιος καὶ μέχρι σήμερον, τῶν ὑπολοίπων τοίχων τοῦ ναοῦ καταστραφέντων. Ἰδιοκτῆτης ὅμως τοῦ χωραφίου εἶναι τώρα ὁ Γεώργιος Κουραμπᾶς. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης βλ. καὶ Στ. Οἰκονομάκη, Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 29.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΤΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΝ ΚΑΙ ΑΙΘΡΙΟΝ

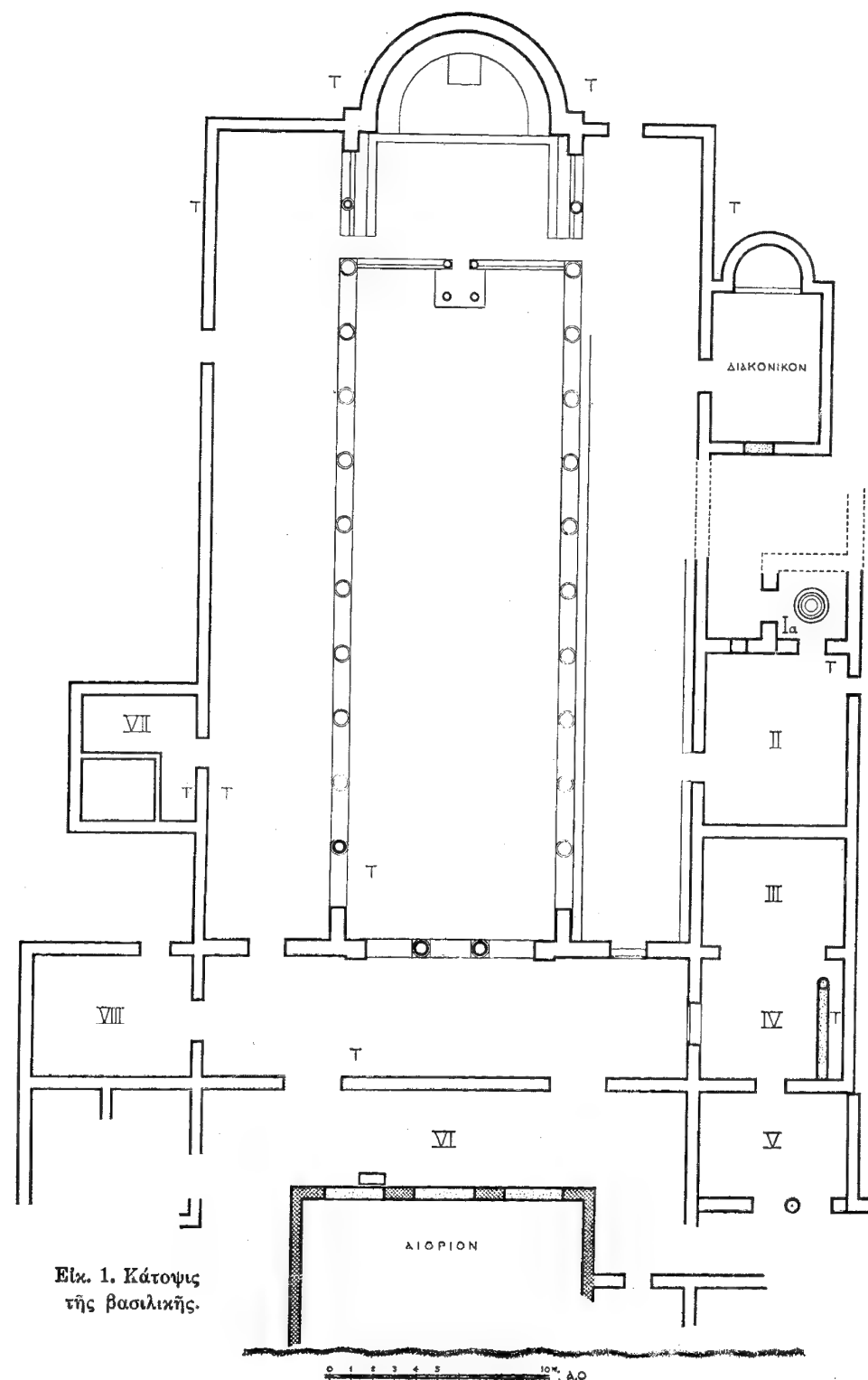
Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1933¹ καὶ τοῦ 1954², τὰς ὁποίας ἐνήργησα δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κάτω Σικυῶνος, δὲν εἶχεν ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ μνημείου. Τόσον τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ μέσου κλίτους ὅσον καὶ ὁ νάρθηξ καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ αὐλὴ, ὡς καὶ ὁ νοτίως τοῦ διακονικοῦ χώρος εἶχον μείνει ἀνεξερευνήτοι, ὅχι μόνον λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως, ἣτις τὰ ἐκάλυπτεν, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα τῶν ἐπ' αὐτῶν ὑπαρχόντων μεγάλων πεύκων. Ἀποφασισθέντος ἀργότερον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1962, ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου, τοῦ εὐπρεπισμοῦ τοῦ ἐν λόγῳ χώρου καὶ, κυρίως τῆς ἀποστραγγίσεως τῶν ἐν αὐτῷ λιμναζόντων ὀμβρίων ὑδάτων, παρεσχέθησαν, τῇ συνδρομῇ τῶν τότε βουλευτῶν Κορινθίας κυρίων Κ. Παπακωνσταντίνου καὶ Π. Παπαληγούρα, πιστώσεις πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν Ἀναστηλώσεως. Διὰ τῶν πιστώσεων αὐτῶν, μεθυσίαν δυστυχῶς τῶν μεγάλων πεύκων, ἐπετεύχθη ὅχι μόνον ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἀσκάφων μερῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς Δυσμὰς ἐπέκτασις τῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ κτήματος Κορδῆ, συγχρόνως δὲ συνετελέσθη καὶ ἡ περίφραξις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὰς σχετικὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ περιφράξεως ἐπέβλεψε, κατὰ τὰς ὁδηγίας μου, ὁ ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας θεολόγος Παναγιώτης Πυριοβολῆς, ὅστις καὶ ἐκράτησε λεπτομερὲς ἡμερολόγιον.

Ἐς ἴδωμεν ἤδη ποῖα εἶναι τὰ νεωστὶ εὑρεθέντα στοιχεῖα, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς καὶ δυτικῶς τοῦ διακονικοῦ.

Τὸ σπουδαιότερον εὑρημα ἐνταῦθα ἦτο τετράγωνον δωμάτιον (εἰκ. 1, Ια) ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 3.15 μ., τοῦ ὁποίου σώζονται ὄρθιοι οἱ 0.65 μ. πάχους τοῖχοι τριῶν πλευρῶν, ἥτοι νοτίας, δυτικῆς καὶ βορείου. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη κτιστὸν φρεατοειδές, εὐμέγεθες κατασκευάσμα, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 1.65 μ., πάχους ἄνω 0.22 μ., ὑψοῦμενον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος κατὰ 0.60 μ. καὶ ἐσωτερικῶς βαθμιδωτὸν μετ' ἀνώ βάρυνσιν διαμέτρου 0.90 μ. καὶ δευτέραν διαμέτρου 0.59 μ. Αἱ διαδοχικαί

¹ ΠΑΕ 1933, σ. 81-90.

² ΠΑΕ 1954, σ. 219-231.

Εἰκ. 1. Κάτοψις
τῆς βασιλικῆς.

βαθμίδες, τρεις τὸν ἀριθμὸν, ἀποτελοῦσαι καὶ τὴν συμβολικὴν τριπλὴν κατά-
βασιν καὶ ἀνάβασιν, μετροῦν ἡ μὲν ἀνωτάτη 0.44 μ., ἡ μετ' αὐτὴν 0.35 μ.
καὶ ἡ κατωτάτη 0.30 μ. εἰς τρόπον, ὥστε τὸ ὅλον βάθος ἀπὸ τοῦ πυθμένος
μέχρι τοῦ ἄνω χεῖλους νὰ ἀποβαίνει ± 1.10 μ. (εἰκ. 2, 3, 4).

Τὰ ἐξ ὀπτοπλίνθων τοιχία τοῦ κατασκευάσματος τούτου, ὅπερ εἶναι
προφανῶς κολυμβήθρα, ἦσαν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ
μαρμαρίνων πλακῶν ἐκ πρασινωποῦ (καρυστίου;) μαρμάρου, πλάτους περίπου
0.15 μ. καὶ πάχους 0.01-0.015 μ. Ὁ πυθμὴν ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνον με-
γάλης πλακὸς ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου.

Κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐπενδύσεως σώζεται στρογγύλη ὀπή
(διαμέτρου 0.04 μ.) διήκουσα ὁριζοντίως εἰς βάθος 0.95 μ. καὶ προσωρισμένη
πιθανώτατα διὰ τὴν εἰσροὴν τοῦ χρησίμου διὰ τὸ βάπτισμα ὕδατος.

Σημειωτέον ἐπίσης, ὅτι κάτωθεν τῆς κολυμβήθρας εὐρέθῃ ὀχετὸς κα-
λυπτόμενος ὑπὸ κεραμίδων, διήκων ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς κολυμβήθρας μέχρι
τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ἔνθα στρέφεται πρὸς ἀνατολὰς, ὅπου ἐπι-
στοποιήθη καὶ ὁ ἀναβλυσμὸς ὑπογείου ὕδατος (βλ. εἰκ. 2).

Κολυμβήθραι κυλινδρικοῦ σχεδίου εἶναι μᾶλλον σπάνιαι ἐν Ἑλλάδι¹,
εὐρίσκονται δὲ συνηθέστερον εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς², ἀκόμη δὲ καὶ
εἰς τοὺς Τρεβήρους (Trier)³.

Τὸ δωμάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἡ κολυμβήθρα, καὶ ἐπομένως
ὁ σχετικὸς χώρος εἶναι τὸ κυρίως Βαπτιστήριον ἢ Φωτιστήριον⁴ ἐμφανίζει δὲ
σήμερον τὸ δάπεδον αὐτοῦ κεκαλυμμένον διὰ κορασανίου, προοριζομένου ὡς
ὑποστρώματος μὴ ὑφισταμένης πλέον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως, τῆς ὁποί-
ας ὅμως διακρίνονται τὰ ἔχνη τῶν ἀρμῶν τῶν πλακῶν. Διὰ μαρμαρίνων
πλακῶν θὰ ἦσαν ἐπίσης ἐπενδεδυμένοι καὶ οἱ περιβάλλοντες τὸ δωμάτιον
τοιχοὶ (εἰκ. 3), ἐξ ὧν διετηρήθησαν καλῶς θραύσματα παρὰ τὸ κατώφλιον
τῆς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας τὸ δωμάτιον συνεκoinώνει πρὸς τὸν βορείως κεί-
μενον συνεχόμενον θάλαμον (εἰκ. 1) πιθανώτατα τὸ *χρισμᾶριον*⁵, ἥτοι τὸ
δωμάτιον, ὅπου ὁ νεοφώτιστος, ἐνδυνόμενος λευκὸν ἱμάτιον, ἐδέχετο παρὰ τοῦ

¹ Παραδείγματα βλ. παρὰ Α. Khatchatrian, Les Baptistères paléo-
chrétiens, Paris 1962, ἀρ. 198 (Συβρίτου Κρήτης), ἀρ. 199 (Ἐπιδάουρου).

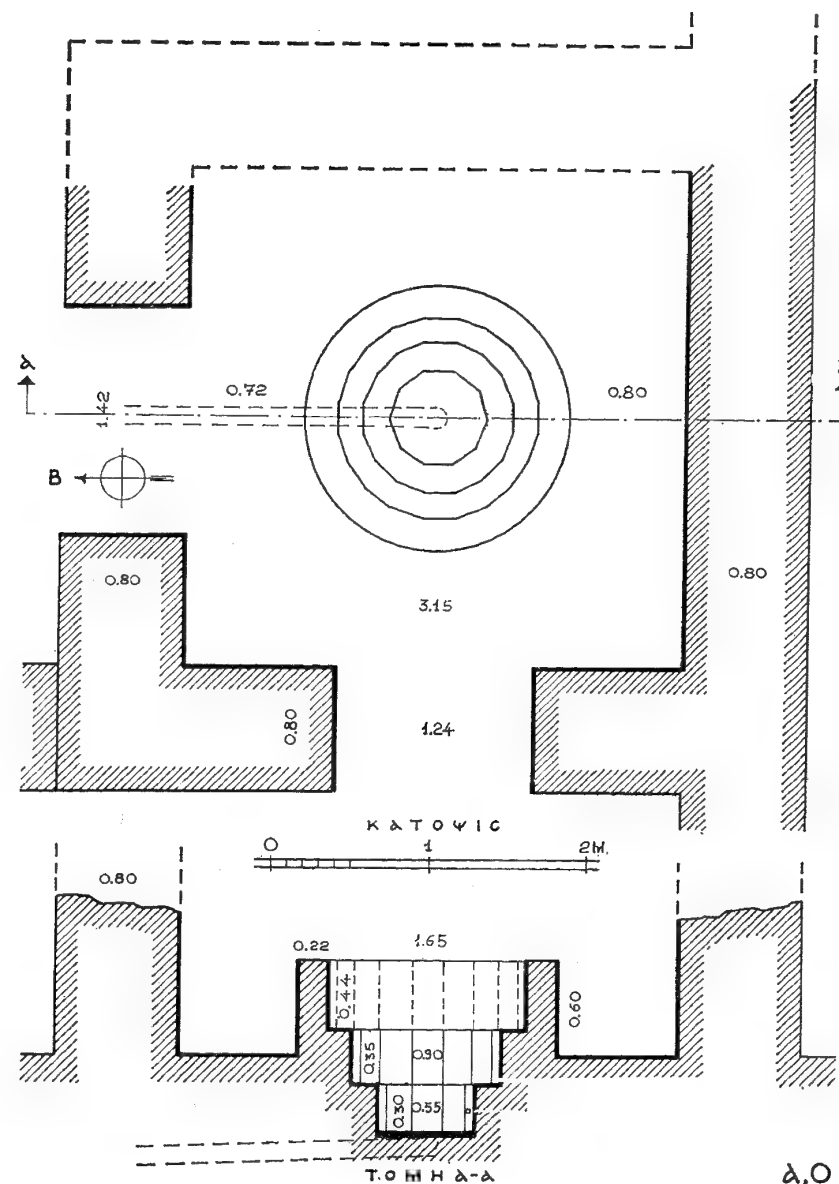
² Α. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 218 (Leptis Magna), ἀρ. 246 (Tigzirt),
ἀρ. 250 (Καρχηδόνας, Damous - el - Karita), ἀρ. 261 (Tipasa).

³ Α. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 310. Πρβλ. καὶ Κ. Kempf, Actes du
Ve Congrès Intern. Arch. Chrét. 1954 (1957) σ. 70, εἰκ. 5.

⁴ Βλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, Ἀρχ.
Ἐφ. 1966, σ. 42.

⁵ Πρβλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, αὐτόθι. Πρβλ. καὶ Α. Orlandos, Actes du
Ve Congrès Intern. Arch. Chrétienne 1954 (1957), σ. 201 καὶ 204.

ἐπισκόπου τὸ χρῆσμα, δηλαδὴ τὴν σφραγίδα δωρεᾶς τοῦ Ἀγ. Πνεύματος¹.

Εἰκ. 2. Κάτοψεις καὶ κατὰ πλάτος τομή τοῦ βαπτιστηρίου.

¹ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγικὴ κατήχησις (Migne, E. Π., τ.
33, στ. 1087 ἐ.).

Εἰκ. 3. Ἀποψὶς τοῦ βαπτιστηρίου ἀπὸ Β.Α.

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τῆς κολυμβήθρας μετὰ τῶν ἀναβαθμῶν τῆς.

Τό τε βαπτιστήριον καί τὸ χρισμάριον συγκοινωνοῦσι πρὸς δυσμὰς μὲ μέγαν ὀρθογώνιον χώρον (εἰκ. 1, II) πλάτους 6.60 μ. καὶ μήκους 7.95 μ. διὰ θυρῶν, ἐξ ὧν ἡ τοῦ χρισμαρίου ἐτειχίσθη ἀργότερον. Ἐκτὸς τῶν θυρῶν αὐτῶν ὁ χώρος II φέρει ἀκόμη δύο ἄλλας θύρας, ἐξ ὧν ἡ μὲν παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ στερουμένη κατωφλίου, ἐτέλει τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς, ἡ δὲ ἄλλη, πολὺ στενωτέρα (0.75 μ.) καὶ ἀνοιγομένη πλησίον τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ ἡτο βοηθητικῆς συγκοινωνίας πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

Ὁ χώρος II ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὑπὸ ΚΥΡΙΑΛΟΥ τοῦ Ἱεροσολύμων ὀνομαζόμενον ἐξώτερον οἶκον ἢ προαύλιον, ἔνθα ἐτελεῖτο τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος, τὸ συνιστάμενον εἰς εὐχὰς πρὸς τοὺς κατηχουμένους, ἐξορκισμοὺς καὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως. Ὁ χώρος οὗτος δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιστοιχῇ καὶ πρὸς τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς βασιλικῆς τοῦ Καουσιε Ἀντιοχείας μνημονευόμενον πιστικόν¹, ὅπερ δηλοῖ τὸν χώρον ὅπου ἀπηγγέλλετο ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως.

Ἐτι περαιτέρω πρὸς δυσμὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὀρθογώνια διαμερίσματα (III, IV, V) τῶν ὁποίων δὲν δύναμαι νὰ καθορίσω τὸν ἀκριβῆ προορισμόν. Ἐντὸς τοῦ χώρου IV ὑπάρχει τοίχιον πάχους 0.55 μ. ἐκτισμένον εἰς ἀπόστασιν 0.63 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου μετὰ τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἐν εἶδος κρυφῆς ἀποθήκης. Τὸ διαμέρισμα IV συγκοινωνεῖ διὰ θύρας μετὰ κατωφλίου πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, καὶ δι' ἐτέρας θύρας μὲ προθάλαμον (V) διαστάσεων 4.85 μ. × 6.60 μ. καταλήγοντα εἰς δίβηλον στηριζόμενον ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἀρχαίου πωρίνου κίονος.

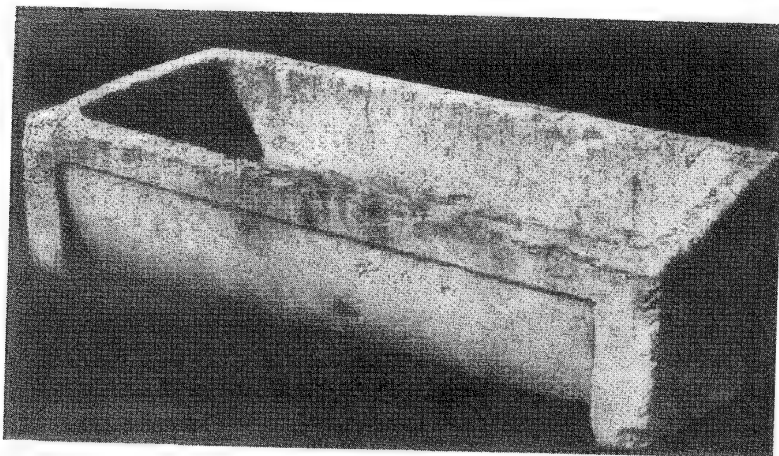
Ἐτι περαιτέρω ἀπεκαλύφθησαν οἱ τοῖχοι ἑνὸς ἀκόμη ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ὅπερ ἔφθανε μέχρι τοῦ μὴ εἰσέτι ἀπαλλοτριωθέντος κτήματος Κορδῆ. Οἱ βόρειοι τοῖχοι τοῦ προθαλάμου (V) καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν χώρου ἀπετέλουν τμήμα τοῦ νοτίου ὁρίου τῆς πρὸ τοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένης αὐλῆς τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ βόρειον ὄριον ἐσχημάτιζεν ἡ πρὸς δυσμὰς προέκτασις τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς². Πόσῃν ἀκριβῶς ἔκτασιν εἶχεν ἡ αὐλὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, διότι συνεχίζεται καὶ μέχρι τοῦ κτήματος Κορδῆ. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἀποκαλυφθὲν ὀρθογώνιον κτήριο, τοποθετημένον συμμετρικῶς ὡς πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.10 μ. ἀπὸ τῶν πλαγίων (Β. καὶ Ν.) καὶ 4.45 μ. ἀπὸ τοῦ μὲ δύο θύρας εἰσόδου ἐφωδιασμένου τοίχου τοῦ νάρθηκος³. Τὸ κτήριο τοῦτο μὲ πάχος τοίχων πλαγίων 0.60 μ. καὶ προσθίου 0.65 μ. εἶχεν ἐξωτερικὸν πλάτος 14.20 μ., ἡ δὲ

¹ D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements I*, 1947, σ. 284 - 285.

² Βλ. σχετικῶς καὶ τὰ ἐν σελ. 83 τῶν ΠΑΕ 1933 γραφέντα.

³ Βλ. καὶ κάτωψιν ΠΑΕ 1933, σ. 82 εἰκ. 1.

ἀνατολική πλευρά του διετρυπᾶτο ἀπὸ τρία, τοξωτὰ ἀναμφιβόλως, ἀνοίγματα μεταξὺ ὀρθογωνίων πεσσῶν ($0.60 \times 1.40 \mu.$), ἐνῶ αἱ δύο πλάγαι πλευραὶ ἦσαν κλεισταί. Ἐχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα ἀντικατάστασιν τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων συνήθως κιονοστηρίκτων στοῶν τοῦ αἵθριου — διότι περὶ αἵθριου πρόκειται βεβαίως — τῶν βασιλικῶν διὰ κλειστοῦ μᾶλλον κτηρίου, ἥτοι περίπτωσιν μο-

Εἰκ. 5. Λικνόσχημος πώρινος λουτήρ.

ναδικήν, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω¹, αἵθριου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχεν ἡ φιάλη, ἣτις ὅμως δὲν εὗρέθη. Τὰ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ αἵθριου ἐτειχίσθησαν ἀργότερον (εἰκ. 1).

Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τοῦ βορειότερου ἐκ τῶν τριῶν μνημονευθέντων ἀνοιγμάτων λικνόσχημος πώρινος λουτήρ (εἰκ. 5), (μήκους $1.20 \mu.$, πλάτους $0.55 \mu.$ καὶ ὕψους $0.32 \mu.$), προερχόμενος ἀσφαλῶς ἐξ ἀρχαίου γυμνασίου², ὡς συνάγεται τόσον ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ἐργασίας του, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως διαστάσεων καὶ μορφῆς, αἵτινες εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τῶν λουτήρων τῶν γυμνασίων, ἐν οἷς ἀπενίπτοντο μετὰ τὰ ἀγωνίσματα οἱ ἀθληταί³. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὁ εἰρημένος λουτήρ, ὁ ὁποῖος εὗρέθη κατὰ χώραν, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς λουτήρ ἀπονίψεως τῶν πιστῶν πρὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὸν

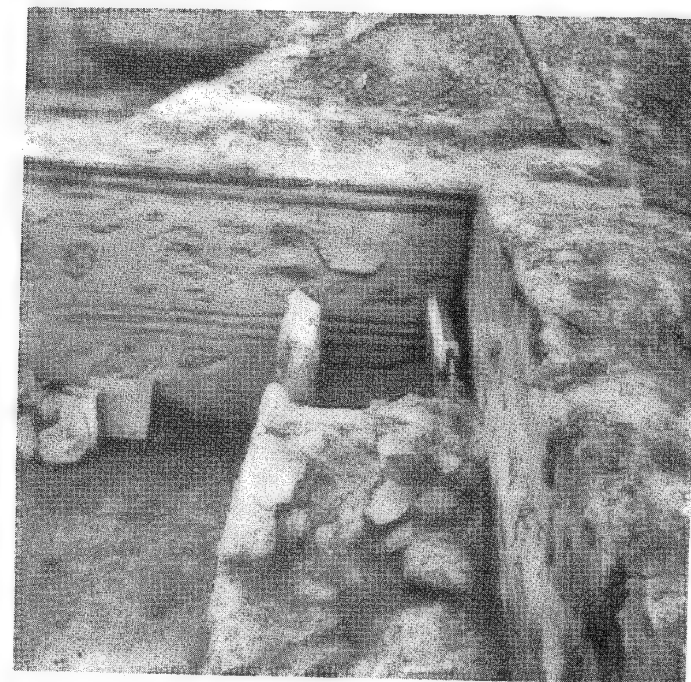
¹ Βλ. τὰ σχετικά περὶ αἵθριων εἰς 'Α. 'Ορλάνδου, 'Η Εὐλόστεγος παλαιο-χριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', 1952, σ. 94 ἐ.

² Τοὺς λουτήρας τῶν γυμνασίων οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζον ληνούς, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφή ἐκ Δελφῶν (Inscr. de Delphes 1417 A, στ. 147).

³ Βλ. ὁμοίους λουτήρας εἰς τὰ ἀρχαῖα γυμνάσια Πριήνης (Wiegand-Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 271, εἰκ. 278, περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π. Χ., τοῦ κάτω Γυμνασίου), Νεμέας (C. Blegen, AJA 31, 1927, σ. 430, εἰκ. 8), Ἐρετρίας (AJA 11, 1896, σ. 156 εἰκ. 3) καὶ ἄ.

νάρθηκα¹, ὅπως σχετικῶς λέγει καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ² περὶ λουτήρων ὕδατος πεπληρωμένων, οἵτινες ἐστήκασιν πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας ἵνα νίψῃς τὰς χεῖρας σου.

Τέλος τὰ ἔξωθι τοῦ βορείου κλίτους πλευρικά διαμερίσματα VII καὶ VIII ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου, ἐπιστοποιήθη δὲ καὶ πάλιν, ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν VII ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη ὕγρου, πιθανώτατα ἐλαίου, καθόσον ἐν τὸς αὐτοῦ εὗρέθησαν τεμάχια πίδων καὶ ἀνεκαλύφθη δεξαμενὴ, ἣτις καὶ λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῆς προωρίζετο διὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐλαίου³. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διαμέρισμα VIII, τοῦτο θὰ ἦτο πιθανῶς σκευοφυλάκιον ἢ δωμάτιον ἀναμονῆς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ διαμέρισμα IV τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἀγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ συνεχομένου πρὸς δυσμὰς τοῦ ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ἀντιστοίχου πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν V τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Εἰκ. 6. Βυζαντινὸς κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασθεὶς ἔξωθεν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

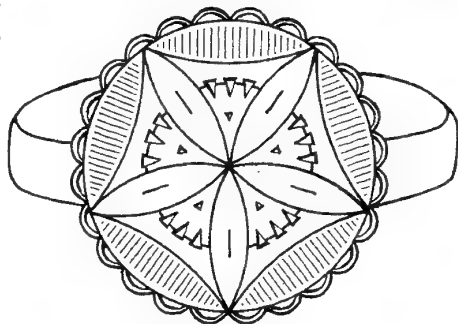
¹ Παράβαλε ὁμοίαν περίπτωσιν ὀρθογωνίου λουτήρος πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ ('Α. 'Ορλάνδος, AE 1966, σ. 9) καὶ Βραυρώνος (Ε. Στίχας, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. 1954, εἰκ. 75).

² Ὁμιλία τρίτη περὶ Ἑλεημοσύνης (Migne, E. Π. τ. 49, στ. 294).

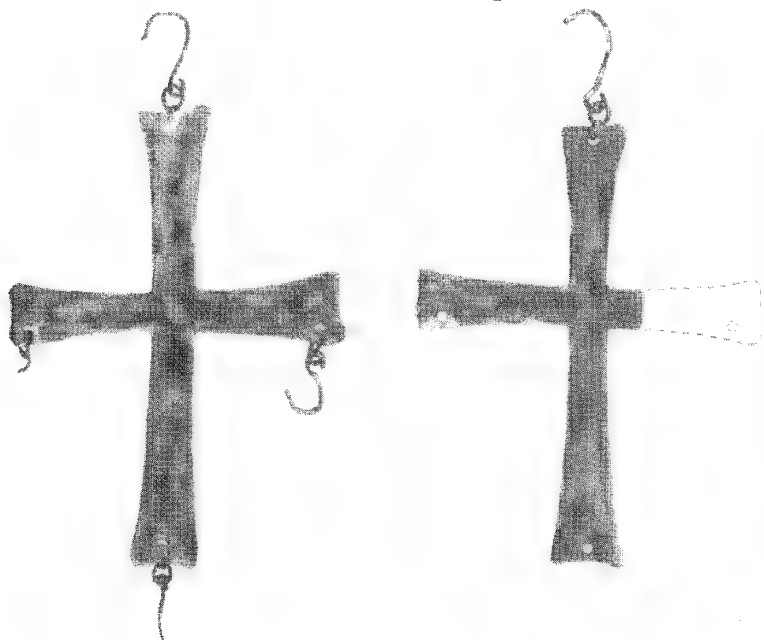
³ Βλ. ΠΑΕ 1933, σ. 84.

Τάφοι. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν (1933, 1954, 1962) εὐρέθησαν πολλοὶ μεταγενέστεροι τάφοι, τόσον περίξ τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὅσον καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ¹ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ μέσου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰ νεωστὶ σκαφέντα διαμερίσματα (II καὶ IV). Αἱ θέσεις τῶν τάφων σημειοῦνται ἐπὶ τῆς γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 1) διὰ τοῦ γράμματος Τ. Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ βασιλική, μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τῆς² βεβαίως, ἐθεωρεῖτο ὡς τόπος ἱερὸς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς ταφεῖον τῆς σχετικῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Οἱ τάφοι ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὀρθογώνιοι θήκαι

Εἰκ. 7. Δίσκος χαλκοῦ δακτυλίου μετ' ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

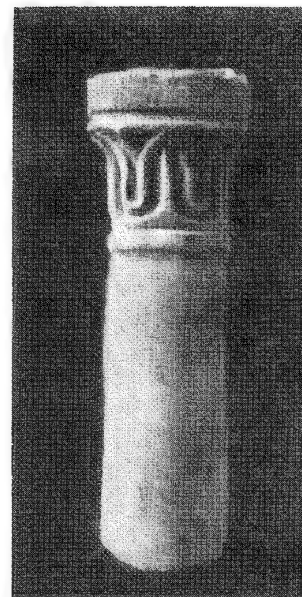

Εἰκ. 8. Χαλκοὶ σταυροὶ μετ' ἀγκίστρων δι' ἀλύσεις κατὰ τὰ τέσσαρα ἄκρα των.

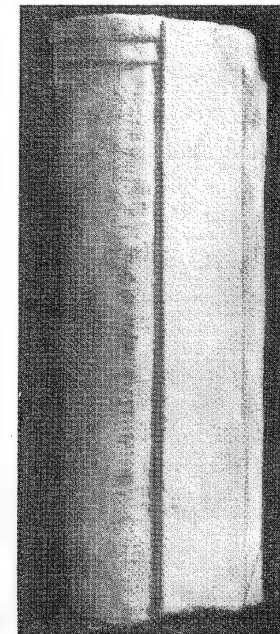
¹ Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 226.

² Βλ. κατωτέρω.

(εἰκ. 6), ἐχρησιμοποιήθη δὲ διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν ὑλικὸν εἰλημμένον κυρίως ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς βασιλικῆς. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω τάφους συνελέγησαν καὶ θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων, εἰς δύο δ' ἐξ αὐτῶν χαλκοὶ δακτύλιοι, ἐξ ὧν ὁ μὲν διαμέτρου 0.018μ. φέρει ἐπὶ τῆς σφενδόνης αὐτοῦ δίσκον μετ' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐντὸς κύκλου καὶ ἑκατέρωθεν ἐξέχοντα καρδιόσχημα¹, κοσμούμενα

Εἰκ. 9. Κιονίσκος ἐκ σιτηρίγματος τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 10. Τὸ ἥμισυ ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

δι' ἐγχαράκτων ἐλίκων, ὁ δὲ (εἰκ. 7) διαμέτρου 0.022μ. δίσκον (διαμ. 0.019μ.) φέροντα ἑλαφρῶς ἐγχαράκτον διακόσμησιν ἐκ πενταφύλλου ρόδακος ἐντὸς κύκλου μὲ σχέδια ἀτράκτων κατὰ τὴν περιφέρειαν συνενούντων τὰς κορυφὰς τῶν φύλλων τοῦ ρόδακος, κόσμημα σύνηδες ἰδίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἴτε εἰς γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἴτε εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα. Εὐρέθησαν ἐπίσης καὶ κροίκοι, κατιωμένα νομίσματα καὶ ἓν ἐξάρτημα μήκους 0.06μ. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν νομισμάτων ἓν μόνον, χαλκοῦν, ἀρκετὰ καλῆς διατηρήσεως, εἶναι τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969 - 976μ.Χ.), τὸ ὁποῖον μᾶς χρονολογεῖ περίπου καὶ τὸν σχετικὸν τάφον κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, χρόνους χρησιμοποίησεως τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου.

Εὐρέθησαν ἐπίσης, δύο χαλκοὶ σταυροὶ (ὕψους 0.25μ. καὶ πλάτους

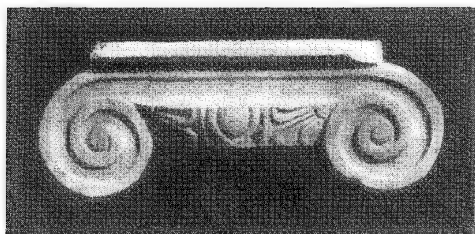
¹ Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 231.

0.18μ.,) με καμπύλα άκρα κεραιών, από τών οποίων κρέμονται αλύσεις (βαστάγια), ών σώζονται εισέτι τά πρώτα άγκιστρα τουθ' όπερ δηλοί την έξάρτησιν τών σταυρών άγνωστον πόθεν (είκ. 8).

Γλυπτά. Κατά την διάρκειαν της άνασκαφής εύρέθησαν εις διάφορα σημεία του νοτιοδυτικού χώρου πλείονα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ήτοι :

1) Κίονες: α) Κορμοί κίωνων άρραβδώτων, ών εις άκέραιος (ύψους 2.425μ.) προερχόμενοι βεβαίως εκ τών έσωτερικών κιονοστοιχιών της βασιλικής. β) Κολοβός κιονίσκος, άναμφιβόλως στηρίγματος 'Αγίας Τραπέζης, ως αποδεικνύει ή μικρά διάμετρος αυτού και ή διακόσμησις¹ του κιονοκράνου του (μέγιστον σωζόμενον ύψος $\pm 0.50 \mu.$) (είκ. 9). γ) Τό ήμισυ άμφικιονίσκου παραθύρου (μέγιστου σωζομένου ύψους 0.78μ., πλάτους 1.43 μ. και μήκους 0.33μ.) (είκ. 10), παρουσιάζον κατά τό εύθύγραμμον μέρος του μείωσιν (κάτω 0.16 μ. και άνω 0.14μ.).

2) Κιονόκρανα: Έν Ιωνικόν κιονόκρανον (είκ. 11) ως και δύο

Είκ. 11. 'Ιωνικόν κιονόκρανον.

χωριστά επιθήματα κιονοκράνων (είκ. 12, 13), όμοια πρός τά εύρεθέντα και ήδη δημοσιευθέντα², ως και άλλο Ιωνικόν κιονόκρανον, όπερ φέρει τό επίθημα σιμφυές και κοσμούμενον δι' ίσοσκελούς σταυρού έντός κύκλου μεταξύ δύο γωνιαίων φύλλων ακάνθης. Θραύσμα κορινθιακού κιο-

νοκράνου άνήκοντος εις ένα τών κίωνων του τριβήλου, τών στεφομένων υπό ήμιτόμων κριών³.

3) Έπίκρανα τετραγώνου πεσσού φέροντα επί τών τεσσάρων λοξομήτων πλευρών των άνάγλυφα έναλλάξ φύλλα καλάμου και ακάνθης (διαστάσεις: άνω τετραγώνου 0.42×0.42 , κάτω 0.33×0.33 , έφ' ού και τετραγώνος τρώμος γόμφου, ύψ. 0.095 μ.) (είκ. 14). Είμαι άγνωστον εις ποίους πεσσούς άνήκον τά επίκρανα ταύτα. Τό έν τών επικράνων τούτων εύρέθη έντός του δωματίου II και θά έχρησίμευεν ως στέλεχος χαμηλοϋ τινός πεσσού άγνωστον ποίας χρήσεως.

¹ ΠΑΕ 1933, σ. 86, είκ. 5.

² Πρβλ. και τόν Ιερέα Πρεΐσκον άναφερόμενον έν επιγραφή της 'Ισθμίας (I.G. IV, 4, 202), ως και Πρεΐσκον άρχιερέα έν επιγραφή εκ της αυτής περιοχής (I.G. IV 4, 203, στ. 3, 28). Βλ. επίσης και Πρεΐσκον άρχιερέα άναφερόμενον εις επιγραφάς εκ της 'Ασίας: (I. G. Rom. I, άρ. 27 45, 260, 810, 1353, III άρ. 101, 290, 522, 609, 610, και ά., IV, άρ. 629, 653, 1457, 1640).

³ Βλ. είκόνα ΠΑΕ 1933, σ. 85, είκ. 4.

4) Βάσις διαχωριστικού άμφικιονίσκου παραθύρου (είκ. 15). 'Η βάσις αύτη φαίνεται ότι έλαξεύθη επί παλαιότερου λίθου μαρμάρου, ως αποδεικνύει ή επί της άνω αυτής επιφανείας επιγραφή:

ΠΡΕΪΣΚΟΣ

Ύψος γραμμάτων: 0.07μ.

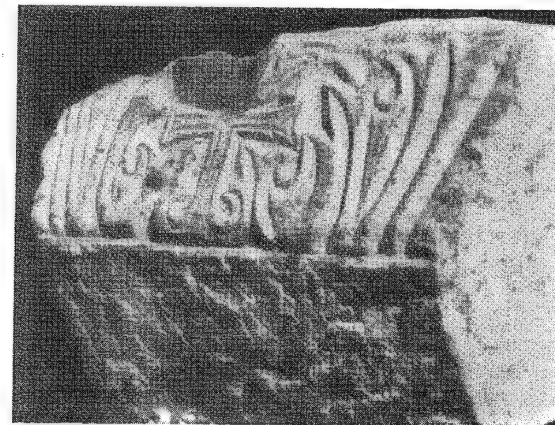
ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ

Διάστιχον: 0.04μ.

'Ο έν τη επιγραφή άναφερόμενος Πρεΐσκος θά ήτο άρχιερεύς¹ ρωμαϊκών χρόνων, του Γ' ή Δ' αλ. μ.Χ., ως συνάγεται όχι μόνον εκ του ότι ή επιγραφή είναι κολοβή κατά την άρχήν του δευτέρου στίχου αλλά και εκ του γεγονότος ότι ή επιφάνεια, έφ' ής έλαξεύθη ή επιγραφή θά έκαλύπτετο υπό του κορμού του άμφικιονίσκου, πρᾶγμα τό όποιον βεβαίως δέν θά έγίνετο εάν επρόκειτο περί χριστιανού άρχιερέως. 'Ο άμφικιονίσκος ούτος θά προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα εκ του μεγάλου, τριλόβου, παραθύρου της κόγχης του Ιεροϋ.

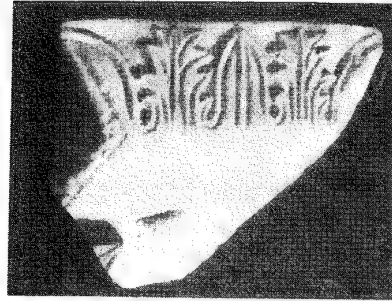

5) Θωράκια: α) Θωράκιον (είκ. 16) τεθραυσμένον άνω και δεξιά (σωζομένων διαστάσεων $0.55 \times 0.32 \mu.$ και πάχους 0.07 μ.), όπερ διατηρεί τό εύρύ του πλαίσιον αποτελούμενον εξ επιπέδου ταινίας και κυματίου. 'Η ταινία φέρει κατά την μίαν τών πλευρών της χαρακτόν κυματιστόν βλαστόν μετά φύλλων κισσοϋ, Είκ. 12. 'Επίθημα Ιωνικού κιονοκράνου. κάτωθεν ενός κύματος του όποίου εικονίζεται μικρός άμφορεύς. Τό πλαίσιον

Είκ. 13. 'Επίθημα Ιωνικού κιονοκράνου.

περιέβαλλε πίνακα κοσμούμενον διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος· δι' ἐναλλὰξ ὀριζοντίως καὶ καθέτως διευθυνομένων φολίδων ἐκ διπλῆς ταινίας μὲ βάθος τῶν φολίδων ἁδρῶς καὶ ἀνωμάλως ἐξεργασμένον ἵνα δεχθῇ τὴν ἐνθεσιν ἴσως ἐγχρώμου ὕλης. β) Ἄλλο ὁμοίον φολιδωτοῦ σχεδίου τεμάχιον θωράκιου, τὸ ἐσωτερικὸν τῶν φολίδων τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ τεσσάρων σταυρικῶς διατεταγμένων τριφύλλων (εἰκ. 17). γ) Τὸ κολοβὸν θωράκιον τῆς εἰκ. 18 παρέχει μίαν τρίτην παραλλαγὴν φολιδωτοῦ κοσμήματος, ὧν τὰ μὲν ἱππεύουν ἐπὶ τῶν δέ, φέρουν δὲ ἐσωτερικῶς τρίφυλλα. δ) Θωράκιον τεθραυσμένον καὶ αὐτό (εἰκ. 19). Τούτου

Εἰκ. 14. Ἐπίκρανον τετραγώνου πεσσοῦ.

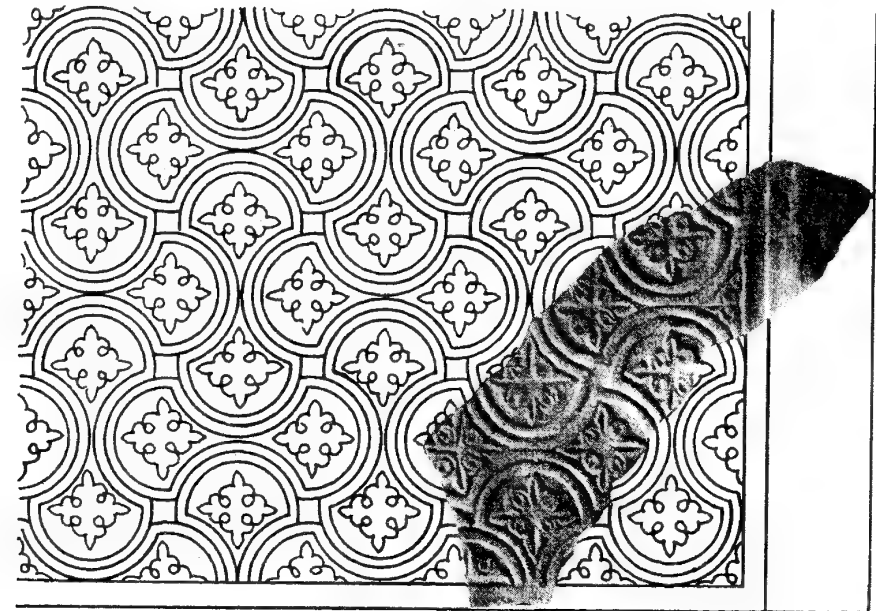
Εἰκ. 15. Ἐνεπίγραφος βάσις ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Ἀποψις καὶ πλαγία ὄψις.

1. Τὸ κόσμημα αὐτό, σύνθετος διὰ θωράκια παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπαντᾷ καὶ εἰς θωράκιον ἐκ Ρόδου (ΑΒΜΕ ΣΤ', 1948, σ. 17, εἰκ. 11) καὶ εἰς ἄλλο προερχόμενον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (*Αρχ. Δελτιὸν 12, 1929, σ. 51, εἰκ. 55) καὶ ἐκ τῆς Καταπολιανῆς Πάρου.

σώζεται μόνον μία γωνία, ἔχουσα κάτω εὐρὴν πλαίσιον διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων πλεκομένων πρὸς σειρὰς τετραγώνων. Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καμπυλόπλευρα ρομβοειδῇ κενὰ πληροῦνται διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων

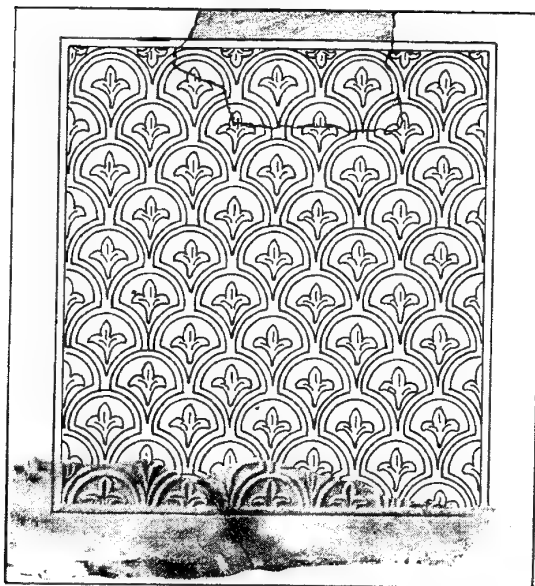
Εἰκ. 16. Τεθραυσμένον θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

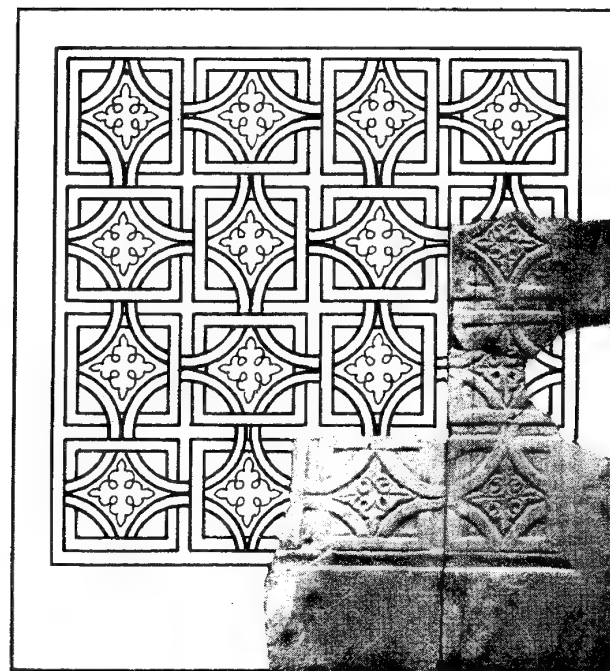
Εἰκ. 17. Θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

τριφύλλων. (Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: 0.25 × 0.35μ., τοῦ δεξιοῦ: 0.25 × 0.38μ., τὸ πάχος ἀμφοτέρων 0.025μ.)

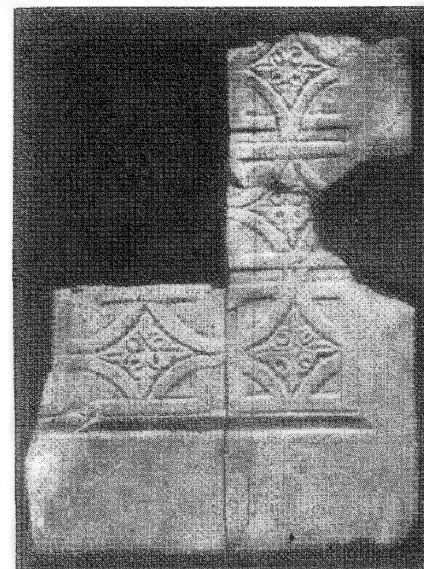

Εἰκ. 18. Ἄλλη παραλλαγή θωρακίου μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

Εἰκ. 19. Θωράκιον.

Εἰκ. 20. Τὰ σωζόμενα τεμάχια τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνης 19.

Σημειώνομεν ἐν τέλει καὶ τὴν εὕρεσιν καὶ χρησιμοποίησιν εἰς τὰ νεώτερα κτίσματα ὁλοκλήρων ἢ τεμαχίων παλινων ραβδωτῶν σφονδύλων δορικοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου συναγομεν ἐκ τούτων καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τὴν γειτονικὴν προῦπαρξιν.

ΑΓΓΕΙΑ

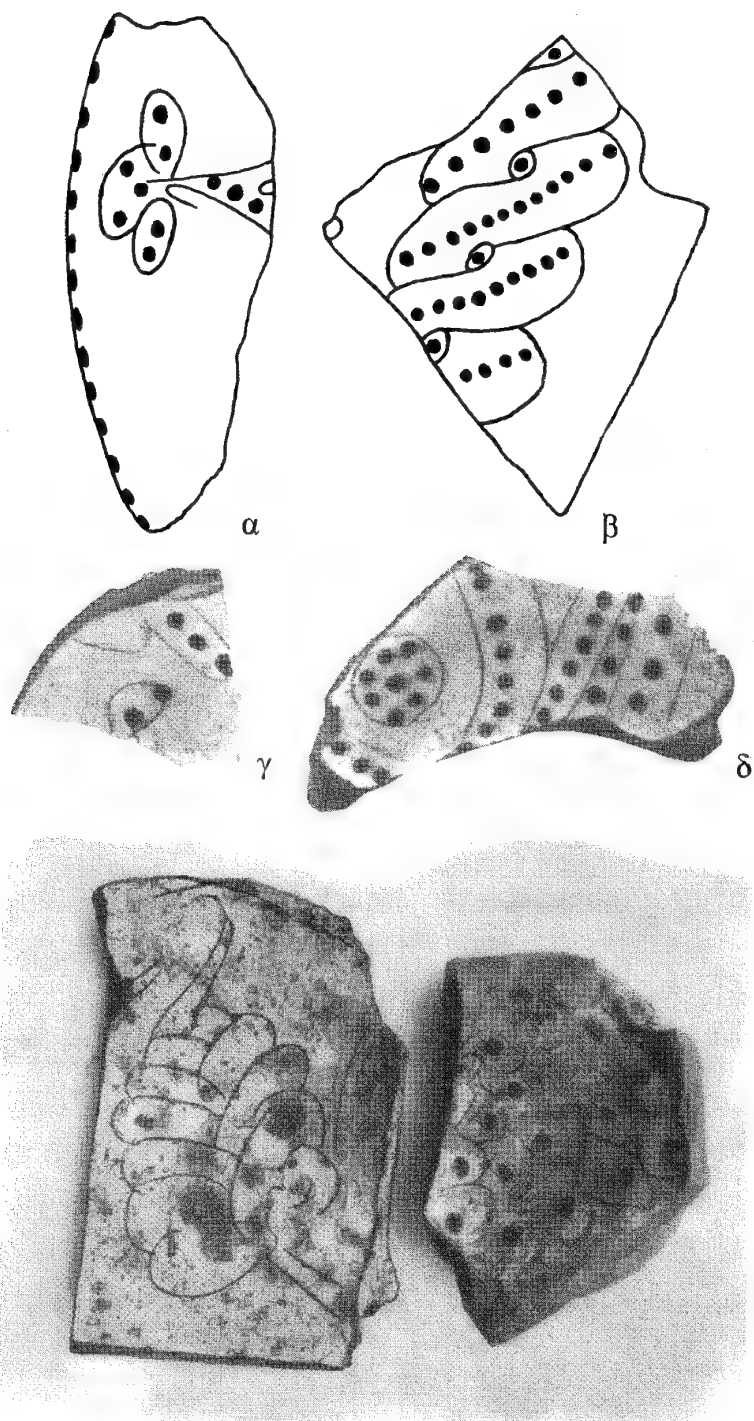
Ὡς ἤδη ἐπανειλημμένως ἔχομεν ἀναφέρει εἰς τὰς σχετικὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν¹ ἡ βασιλικὴ τῆς Κάτω Σικυῶνος μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Σλάβων (·) καταστροφὴν αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον τῆς κοινότητος Νέας Σικυῶνος, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει καὶ ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους². Περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ σχήματος τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἰδίως τῶν εὐ-

ρισκομένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς βασιλικῆς ὠμιλήσαμεν ἤδη ἀρκετὰ ἐκτενῶς³. Οἱ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς βασιλικῆς ἀναφανέντες τάφοι, πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ, ἦσαν ἢ ἀπλῶς κιβωτιόσχημοι μὲ χρῆσιν ἀρχαίου ὕλικου ἢ καὶ ἀπλαῖ κάθετοι ταφαὶ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, σημειούμεναι εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) διὰ τῶν γραμμάτων Τ,Τ,Τ. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων τάφων συνελέγησαν ἀρκετὰ ὄστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων, ὡς καὶ ἐν νόμισμα τοῦ Τζιμισκῆ. Ταῦτα ἀρχικῶς μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βασιλικοῦ, προσφάτως δὲ μετεκομίσθησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου φυλάσσονται καὶ τὰ εἰς τὰ ΠΑΕ 1933, σ. 87 ἀναφερόμενα, παλαιότερον εὑρεθέντα βυζαντινὰ ὄστρακα ἀγγείων.

¹ ΠΑΕ 1933, σ. 81 ἐξ καὶ ΠΑΕ 1954 σ. 219 ἐξ.

² Ε. Honigmann, Le Synekdémios d'Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (σ. 646, 86).

³ ΠΑΕ 1954, σ. 226 ἐ.

Εἰκ. 21. Πίναξ λευκοκίτρινων ὀστράκων διαστιζομένων ὑπὸ παχυρρεύστων σκοτεινότερων κηλίδων (κοκκίδων).

Δὲν θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα τὸν λεπτομερῆ κατάλογον τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ὀστράκων, ἀλλὰ θὰ δημοσιεύσωμεν μόνον ἐπιλογὴν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐξ αὐτῶν.

Τὰ εὐρεθέντα ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς πολλὰς κατηγορίας τοῦ ἀκμαζόντος κατὰ τοὺς 11ον, 12ον καὶ 13ον αἰῶνας ἐργαστηρίου τῆς Κορίνθου, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβεν ὁ Ch. Morgan εἰς τὸ Corinth XI, The Byzantine Pottery, Cambridge, Massachusetts 1942.

Ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν Κόρινθον καὶ ἐπομένως καὶ τὴν

Εἰκ. 22. Ὅστρακον ἀγγείου με λεπτὸν τοίχωμα καὶ ἐγγράκτον διακόσμησην.

συναφῇ περιοχὴν τῆς Σικυῶνος εἶναι τὰ τῆς εἰκόνος 21 (α, β, γ, δ, ε, καὶ ζ), ἅτινα προέρχονται ἐξ ἀβαθῶν πινακίων μετ' ἐπιπέδου χεῖλους εἴτε τελείως ἐστεργημένων βάσεως, εἴτε μετ' ἐλαφροῦς τοιαύτης κυκλικῆς. Ταῦτα παρουσιάζουσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν των ὠχρὸν λευκοκίτρινον ἢ ὑποκίτρινον γάνωμα, ἐφ' οὗ ἐχαράχθη διὰ λεπτοῦ ἐργαλείου (τεχνικὴ sgraffito) σχέδιον γεωμετρικόν, συνήθως ἐλίκων ἢ κύκλων ἢ ἄλλων συνθετωτέρων ἐλικοειδῶν (εἰκ. 21 β), ἢ ἀλυσσοειδῶν πλεγμάτων (guilloche), ἢ τέλος συστρεφομένων πλεγμάτων (εἰκ. 21 ε), διαστιζομένων ὑπὸ κοκκίδων παχυρρεύστου ἐρυθρομέλανος χρώματος¹. Τοιαῦτα ἀγγεῖα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ Morgan² ὡς measles ware (ἰλαροπληγῇ) χρονολογοῦνται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ α' ἡμῖς τοῦ 12ου αἰ³.

Μὲ ὅμοια λεπτὰ τοιχώματα εἶναι καὶ ἄλλα χρώματος ὑπολεύκου, ἀνήκοντα εἰς κυάθους, καὶ φέροντα ἐσωτερικῶς ἐλικοειδῇ (εἰκ. 22) καὶ ἄλλα κοσμήματα, ἐν δὲ καὶ πιθανῶς τὴν οὐρὰν ἀετοῦ καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς τοὺς γαμψώνυχας πόδας του (εἰκ. 23). Ἡ διακόσμησις ἐκτελεῖται εἰς αὐτὰ διὰ λεπτῆς γραμμῆς ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ἐλαφροῦς χαράξεως.

Εἰς ἄλλην κατηγορίαν ὑπάγονται ἀγγεῖα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ ἔχοντα διάκοσμον ἰσχυρῶς ἐγγράκτον, γάνωμα ὑποκίτρινον πορτοκαλεόχρουν, καστανὸν ἢ πρασινωπὸν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται μέλανα τὰ κοσμήματα. Ταῦ-

¹ Μόνον ἓν δείγμα τοῦ εἶδους αὐτοῦ εὐρέθη εἰς τὴν Σπάρτην (Dawkins—Droop, BSA XVII, 1910-11, σ. 23 ἐξ) τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ἐπίσπαιτον, ἐν ἄλλο δὲ τῶν Ἀθηνῶν θεωρεῖται ὑπὸ τῆς Al. Frantz ὡς μὴ ἀθηναϊκῆς κατασκευῆς. Ἐν τρίτον ἀκόμη παράδειγμα ἐξ Ἀθηνῶν παρέσχεν ἡ γενομένη ὑπ' ἐμοῦ τὸ 1942 ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ (ΑΕ 1964, Χρονικά, σ. 42, εἰκ. 78). Τοῦτο ὁμῶς δεικνύει πολὺ ἀμελεστέραν κατασκευὴν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν στιγμάτων.

² Morgan, ἔ. ἀ. σ. 90 ἐ. εἰκ. 69.

³ Morgan, ἔ. ἀ. σ. 95.

τα είναι καὶ τὰ πολυπληθέστερα. Εἶναι παχύτερα τῶν ἄλλων, ἢ δὲ γάνωσις τῶν παρουσιάζει λάμψιν ἰσχυροτέραν. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι εἴτε πινακία, εἴτε βαθύτερα σκουτέλια μετὰ κυκλικῆς βάσεως, ἄλλοτε ὑψηλῆς (εἰκ. 24β) καὶ ἄλλοτε χαμηλοτέρας (εἰκ. 24α).

Ἡ διακόσμησις καὶ γάνωσις τῶν εἶναι πάντοτε ἐσωτερικῇ. Τὸ χεῖλος περιτρέχει ταινία με πλάτειαν διακόσμησιν (εἰκ. 25) εἴτε ἐκ φύλλων (εἰκ. 25,1),

Εἰκ. 23. Θραῦσμα κυάθου με παράστασιν οὐράς ἀετοῦ καὶ γαμπωνύχων ἄκρων ποδῶν.

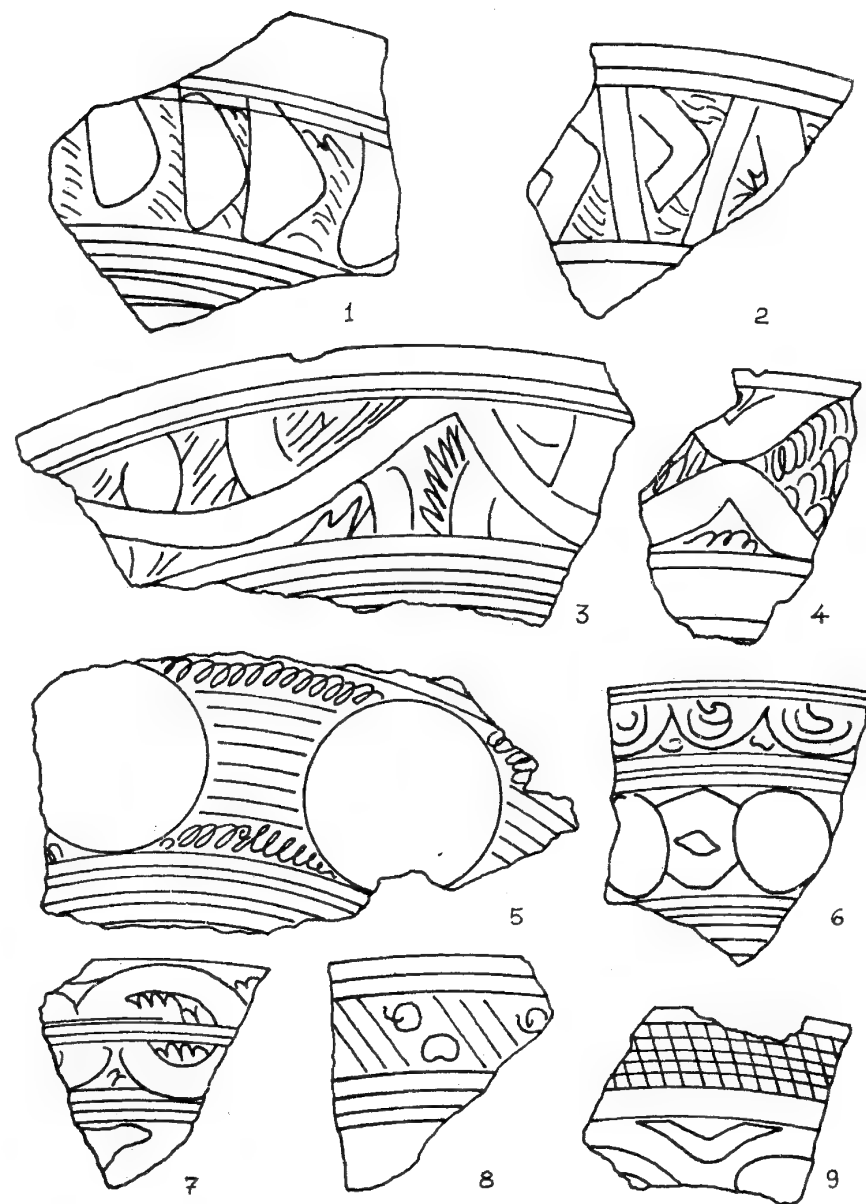
εἴτε ἐκ κουφίζόντων σχεδίων (εἰκ. 25,2), εἴτε ἀκόμη ἐξ ἡμικυκλίων (εἰκ. 25,3,7) καὶ κύκλων (εἰκ. 25,5,6) τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, ἄλλοτε ὁμῶς καὶ διαφορετικῶ (πρασίνου). Ἀμέσως μετὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ χεῖ-

Εἰκ. 24. Τομαὶ κυκλικῶν βάσεων ἀγγείων, α: χαμηλή, β: ὑψηλή.

λους ἀκολουθεῖ συνήθως σειρά τριῶν ἕως πέντε ὁμοκέντρων χαρακτῶν κύκλων (εἰκ. 25, 1,3,5) περιβάλλουσα κυκλικὸν κεντρικὸν θέμα (σὺν τῷ médaillon), ἄλλοτε ἀπλοῦν (εἰκ. 27,3) καὶ ἄλλοτε μετὰ γραμμικοῦ κοσμήματος εἴτε ἐκ τετραφύλλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς καμπυλοπλευροῦ ὀκταγώνου (εἰκ. 28α), ἔνθα οἱ κατὰ τὸν ἀξονα τῶν φύλλων παρατηρούμενοι μικροὶ διπλοὶ κύκλοι δὲν εἶναι κοκκίδες ἐκ παχυρρεύστου χρώματος ὡς οἱ τῆς εἰκόνης 21, εἴτε ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων¹ (εἰκ. 28β), τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων πληροῦσι

¹ Παρομοίαν διάταξιν κύκλων συναντῶμεν καὶ εἰς ἀγγεῖον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (H. Wallis, *Byzantine Ceramic Art*, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27).

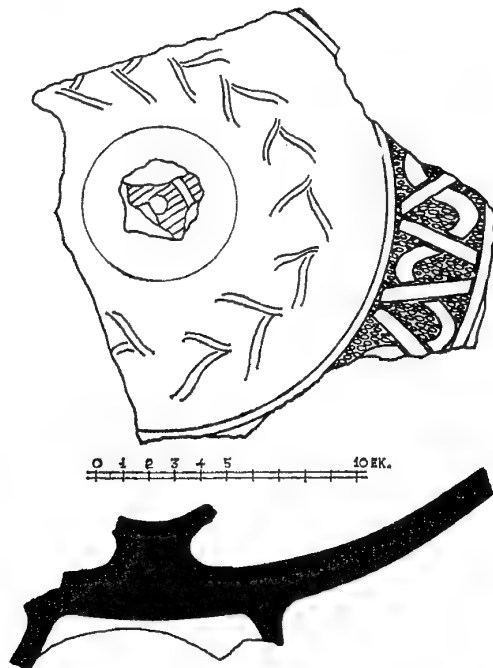

Εἰκ. 25. Ὅστρακα ἀγγείων με ποικίλην διακόσμησιν τοῦ χεῖλους.

παχειάι γραμμαί (εἰκ. 28β), εἴτε τέλος ἐξ ἐραλδικοῦ τινος κοσμήματος, ὅμοιον τοῦ ὁποίου συναντῶμεν καὶ εἰς πινάκιον τῆς Κορίνθου¹ (εἰκ. 27,4).

Ἡ μεταξὺ τῶν κεντρικῶν κύκλων καὶ τοῦ ἔσω χείλους ἐπιφάνεια πληροῦται διὰ κοσμημάτων, ὅπως π.χ. κυπαρίσσων κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 29)² ἢ μεγάλων κύκλων ἄλλοτε ἐφαπτομένων καὶ ἄλλοτε χωριζομένων δι' ὀριζοντί-

Εἰκ. 26. Πυθμὴν ἀγγείου παρουσιάζων κατὰ τὸ κέντρον του ἐξέχουσιν ἀπόφυσιν εἰς σχῆμα ὑποδοχῆς.

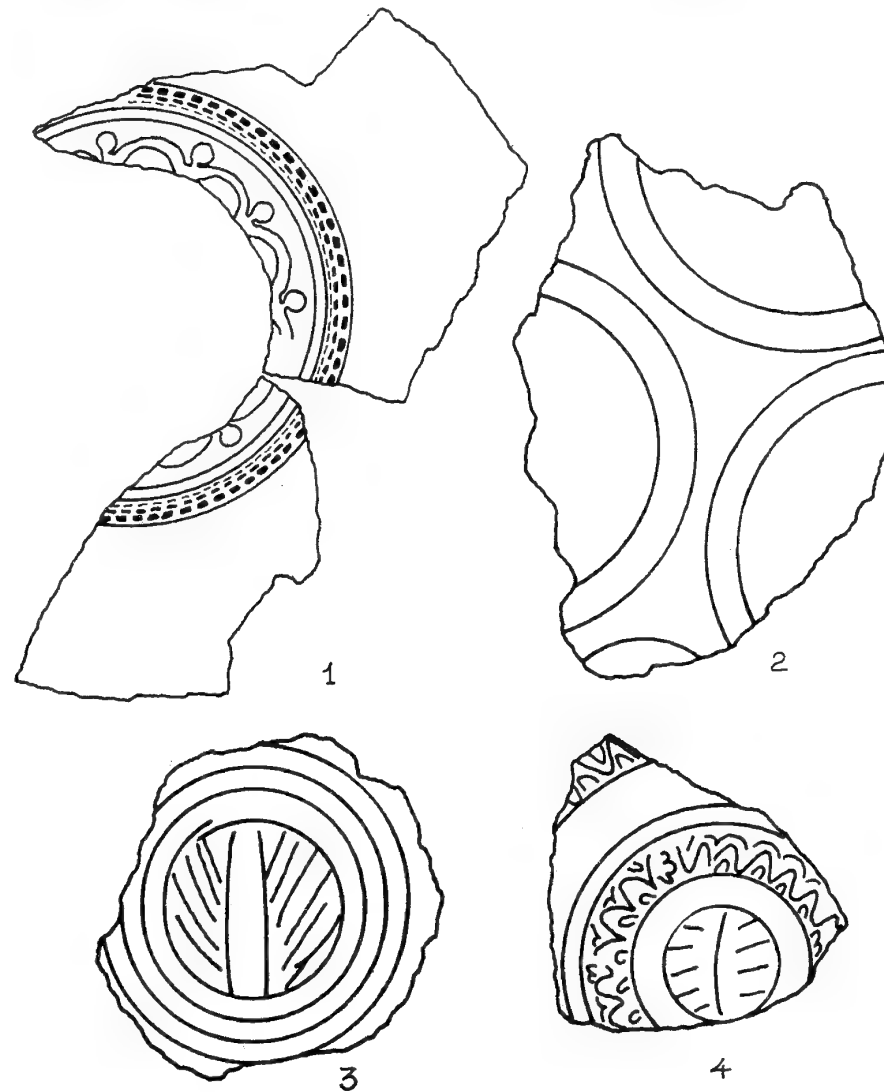
ων ταινιῶν (εἰκ. 25,5,6). Αἱ μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου κυκλωτερεῖς ζῶναι κοσμοῦνται ἐπίσης εἴτε διὰ κουφικῶν μονάδων (εἰκ. 30)³, εἴτε δι' ἐνὸς πυκνοῦ ἐλευθέρου κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 27,4, εἴτε διὰ

¹ Βλ. παρόμοιον κόσμημα ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Κορίνθου: C h. M o r g a n, ἔ. ἀ. πίν. XXXVI, c, d, XXXVIII, a, d.

² Πρὸς βλ. ὅμοιον κόσμημα: H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27.

³ C h. M o r g a n, ἔ. ἀ. πίν. L.

σειρᾶς μεμονωμένων γωνιωδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 26 ἔσω), εἴτε διὰ ταινίας γωνιωδῶν κοσμημάτων συμπλεκομένων με' ἑλικά (εἰκ. 26 ἔξω). Ἐνίοτε ἀντὶ

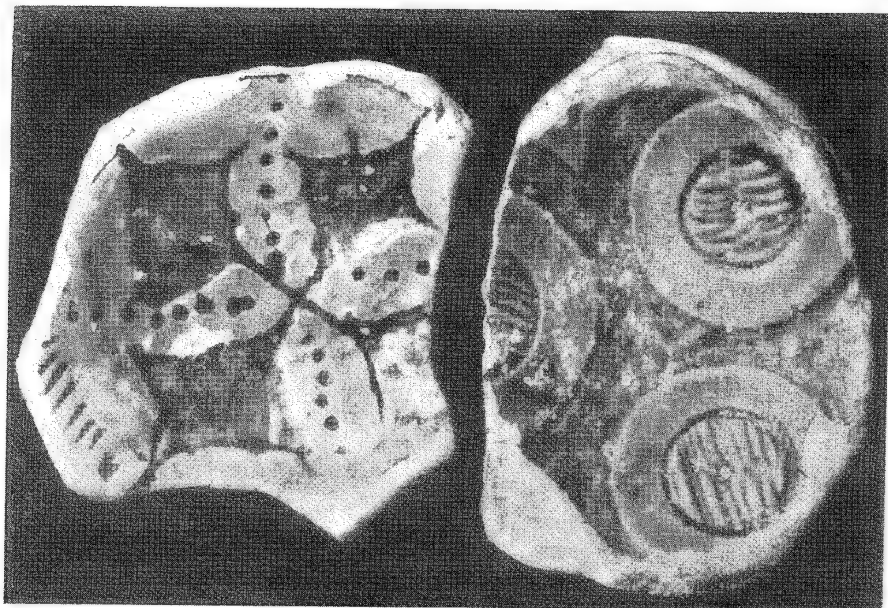

Εἰκ. 27. Κεντρικά διακοσμητικά θέματα βυζαντινῶν ἀγγείων Σικυῶνος.

κεντρικοῦ μεταλλίου εἰκονίζεται σταυρὸς (εἰκ. 31) με' πεπλατυσμένας τὰς κεραίας καὶ καταληγούσας εἰς κομβία, πληρουμένας δ' ἐσωτερικῶς διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ μεταξὺ τῶν κεραίων κενὰ πληροῦνται διὰ λογχῶν.

Ὅμοιον παράδειγμα σταυροῦ μετὰ βελῶν ἔχομεν καὶ ἐκ Κορίνθου¹. Τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης χρονολογῶνται περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.²

Ἄλλης κατηγορίας λίαν ἐνδιαφέρον ὄστρακον (μεγίστων διαστάσεων 0.156μ. × 0.13μ., πάχους 0.007μ. καὶ διαμέτρου βάσεως 0.12μ.) εἶναι τὸ τῆς εἰκόνος 32 μὲ τελείως διάφορον τῶν προηγουμένων τεχνικὴν ἐκτελέσεως, ἥ-

Εἰκ. 28. Κεντρικά διακοσμητικά θέματα ἐκ τετραφύλλου (α) ἢ τριῶν ἐφαπτομένων κυκλικῶν ταινιῶν περιβαλλουσῶν μετάλλια (β).

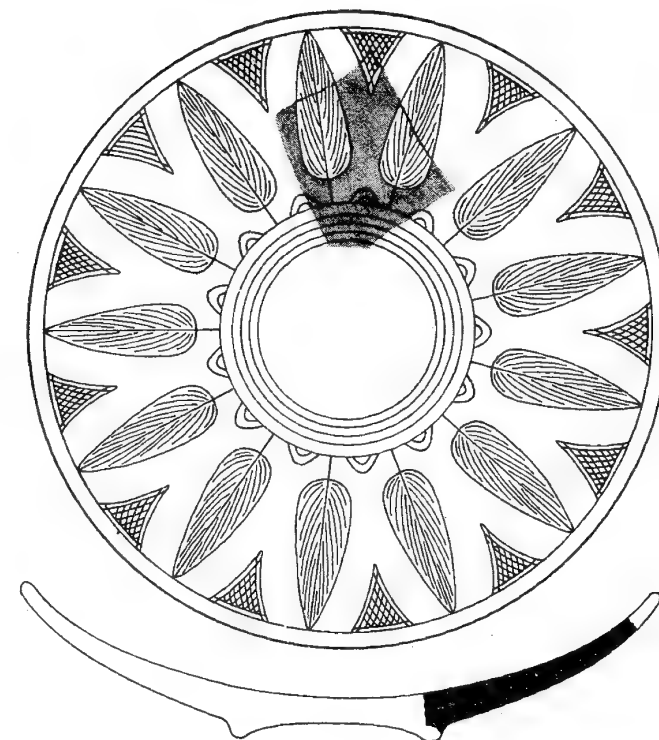
τις συνίσταται εἰς τὴν δι' ἐργαλείου ἀπολάξευσιν μέρους τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ πηλοῦ τοῦ βάθους πρὸ τῆς γανώσεως, ὅποτε προκύπτει ἐν εἶδος ἐλαφροῦ ἀναγλύφου μὲ σκοτεινότερον βάθος, ὅπερ ἀναδεικνύει τὴν ἀνοιχτόχρωμον διακόσμησιν. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς τεχνικῆς ὀνομάζεται ὑπὸ μὲν τοῦ Morgan «incised ware»³ ὑπὸ δὲ τοῦ D. Talbot Rice «elaborated incised ware»⁴.

¹ Morgan, ἑ. ἀ. πίν. XLVIII ἀρ. 1437.

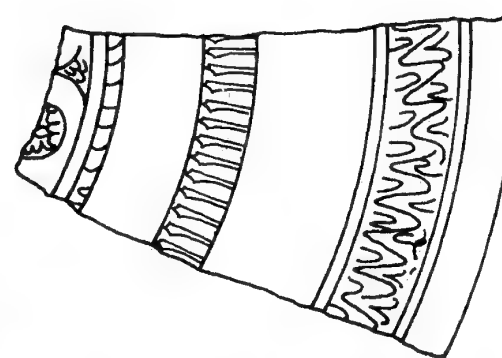
² Morgan, ἑ. ἀ. σ. 157.

³ Corinth XI, σ. 162, σημ. 30.

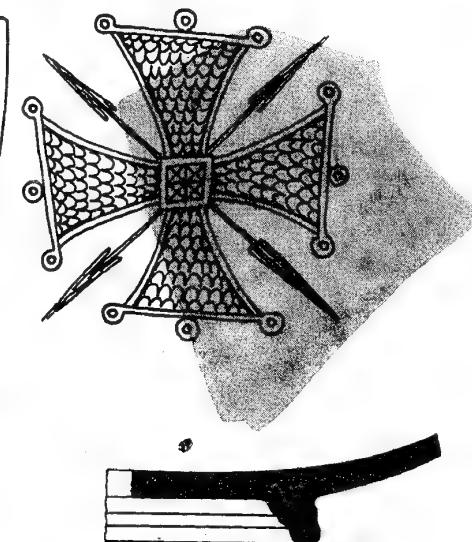
⁴ Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, σ. 34.

Εἰκ. 29. Πινάκιον μετὰ εὐρέος χεῖλους ἐκ κυπαρίσσων.

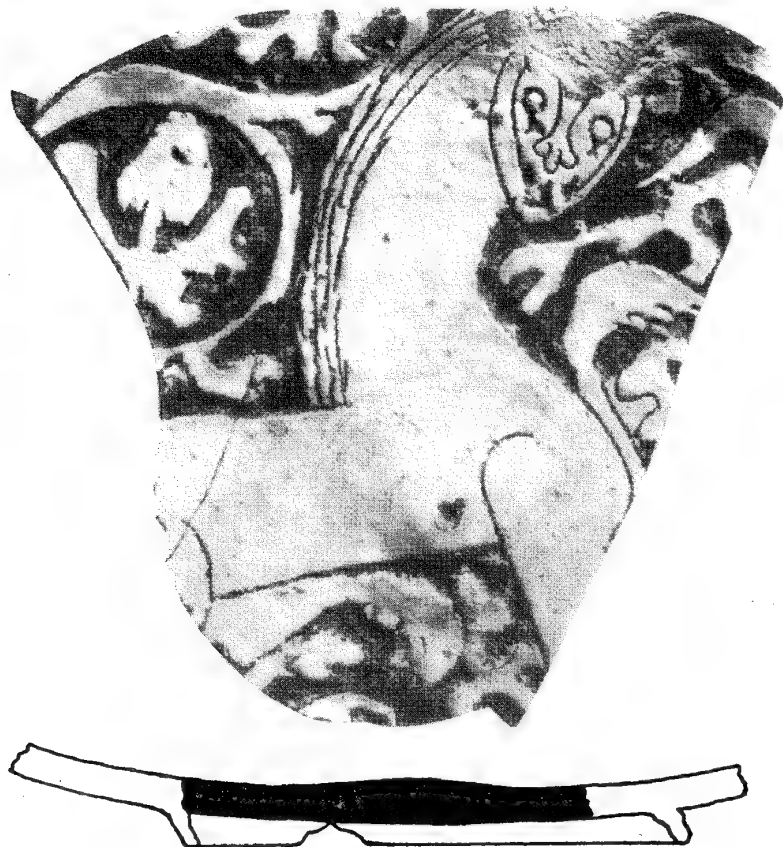

Εἰκ. 30.

Εἰκ. 31.

Ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου δοστράκου εἰκονίζεται λέων πιθανώτατα, ὀκλάζων ἀριστερὰ (εἰκ. 33) μὲ τὸν ἕνα τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακεκλιμένων ὀπισθίων ποδῶν προβαλλόμενον ὑπὸ τὴν κοιλίαν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ σωζόμενα ἄ.

Εἰκ. 32. Τεμάχιον πυθμένος πινακίου με παράστασιν λέοντος ὀκλάζοντος καὶ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν.

κρα μὲ τοὺς ὀνυχας. Τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τοῦ σώματος στηρίζει ἐπὶ τοῦ δεξιῦ προσθίου ποδός, ἐνῶ τὸν ἕτερον πρόσθιον πόδα ὑψώνει ἀνακακαμμένον πρὸς τὰ ἄνω κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀρχαίων σφιγγῶν. Ὁ λαιμὸς μὲ τμήμα τῆς χαίτης ὀπισθεν παρουσιάζει τὴν συνήθη στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἐμπρός, ἥτις προβάλλει κατὰ μέτωπον μὲ ἐντελῶς γεωμετρικὰ ἢ ἐσχηματοποιημένα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου (ὤς, ὀφθαλμοί, ὀδόντες) καὶ τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα. Τῆς κεφαλῆς ἐλλείπει ἡ ἄνω ἀπόληξις μὲ τὰ ὦτα. Ὁ ὑπόλοιπος χώρος πληροῦται δι' ἐλικοειδῶν καὶ ἄλλων φυλλωμάτων οὐχὶ τόσο σαφοῦς περιγράμματος.

Τὸ θέμα ζῶου ἀνθρωπομόρφου (σφίγγες, σειρήνες κλπ.) ἢ φυσικοῦ (συνήθως λέοντος) εἰκονιζομένου ἄλλοτε ὀρθίου καὶ ἄλλοτε καθημένου ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν βαδίζοντος μὲ τὸ σῶμα κατὰ κρόταφον

Εἰκ. 33. Πιθανὴ ἀναπαράστασις τοῦ λέοντος τῆς εἰκόνος 32.

καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸν θεατὴν, εἴτε ἐντελῶς κατὰ μέτωπον εἴτε βλέπουσαν κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν¹, ἦτο ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν² καὶ τῶν μετέπειτα χρόνων λίαν σύνηθες εἰς τὴν ἀνατολικὴν τέχνην³, παρίστατο

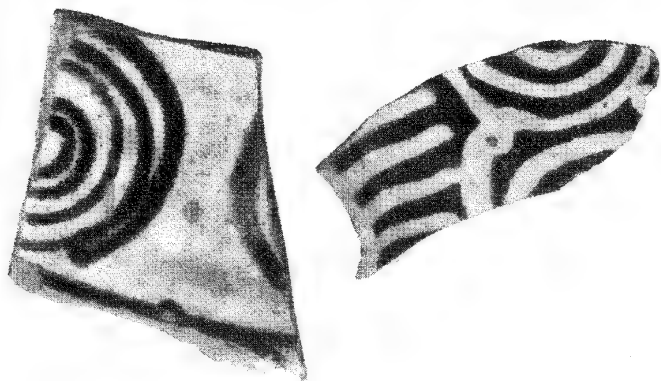
¹ Ποτήριον ἐκ Κορίνθου, μέσων 12ου μ.Χ. αἰ. Ὁδηγὸς Βυζ. Ἐκθέσεως, ἀρ. 651 καὶ Morgan, ἔ. ἀ. ἀρ. 1283, σ. 131 εἰκ. 204β.

² Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν, μυκηναϊκοὶ σφραγιδοῦλοι (Α. Σακελλαρίου, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, Ἀθήναι 1966, πίν 2δ, 3β, ε) κλπ.

³ Πλείστα παραδείγματα ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνατολιζούσης κεραμεικῆς: H. Payne,

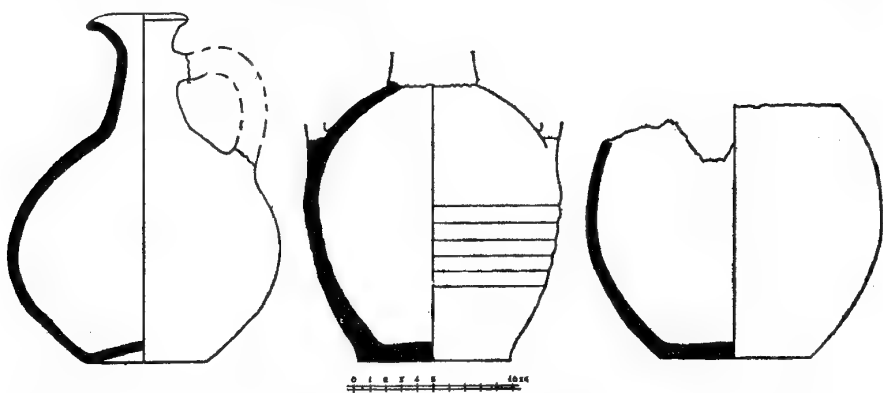

δὲ συνήθως διπλοῦν, καθ' ἐραλδικὸν τρόπον ἐκατέρωθεν μέσου τινος ἀξονικοῦ στοιχείου, κίονος (πρβλ. Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν) ἢ δένδρου (τῆς ζωῆς

Εἰκ. 34. Θραύσματα εὐτελεστέρως ποιότητος ἐξωγραφημένων ἀγγείων.

τῶν Βυζαντινῶν) τοῦ ὁποίου σώζονται πλεῖστα παραδείγματα ἐπηρεασμένα ἐκ τῆς σασσανιδικῆς τέχνης, ἀνήκοντα εἰς τὸν 10ον—11ον αἰ. ἐν Ἀθήναις

Εἰκ. 35. α. Ὑδρία μετὰ προχοῆς καὶ μιᾶς λαβῆς. β. Ὑδρία μετὰ δύο λαβῶν. γ. Ὑδρία σωζομένη μόνον κατὰ τὴν κοιλίαν.

(Γοργοεπήκοος¹, Βυζαντινὸν Μουσεῖον², Μουσεία : Θηβῶν³, Αἰγίνης, Necrocorinthia, Oxford 1931, πίν. 30,5, 37,7, 50,7 (λέοντες ὀκλάζοντες) πίν. 3,4, 30, 6 (ζῶα στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω), πίν. 10,6, 13,3, 14, 20,3 (ζῶα βαδίζοντα καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν), πίν. 3,1 (σφίγγες ἀντωπαί).

¹ A. Struck-K. Michel, Ath. Mit. 1906, εἰκ. 19 καὶ M. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, εἰκ. 42.

² Γ. Σιωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθήναι 1956, πίν. IX, ἀρ. 159.

³ Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Ε', 1939-40, σ. 130 εἰκ. 12, σ. 136 εἰκ. 18, σ. 138 εἰκ. 20.

Σμύρνης⁴ κλπ.). Ἀπὸ τοιοῦτο ἀνατολικὸν (περσικὸν) θέμα φαίνεται ἀντλῶν τὴν ἐμπνευσίν του καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἡμετέρου ἀγγείου. Παράστασις λεόντων καὶ γενικῶς ζῶων μὲ τὸ σῶμα ὀκλάζον καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφόμενην πρὸς τὸν θεατὴν εἶναι συνήθης καὶ κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς γλυπτὰ⁵, μικρογραφίας χειρογράφων³, ἀγγεῖα⁴ καὶ εἰς ὑφάσματα⁵

Ἡ γραμμὴ τῆς ἐκτελέσεώς των εἶναι περιποιημένη. Ὁ λέων ἰδίᾳ διετηρήθη σταθερῶς καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰ., ὅποτε αἱ ἀνθρώπινα μορφαὶ φαίνονται τελείως ἀντικατασταθεῖσαι ὑπὸ τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης λαϊκότητος ζωϊκῶν σχεδίων, ἀλλὰ τὸ σχέδιόν του, ὅπως τὸ τοῦ ἡμετέρου (εἰκ. 32) δὲν ἔχει πλέον τὴν ποιότητα τῶν παλαιῶν, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ σημαίνει καὶ σοβαρὰν διακοπὴν τῆς βυζαντινῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχικὴν πηγὴν τῶν τύπων, δηλ. τὴν Περσίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν σκαλισμένων ἀνθεμίων τοῦ βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνος φαίνεται ἐπίσης ἀμελής, εἶναι πιθανώτερον τὸ ἡμέτερον ὄστρακον νὰ προέρχεται ἐξ ἀγγείου ἐκτελεσθέντος κατὰ τὸν 13ον αἰ. Τὰ παραπληρωματικὰ φυτικὰ κοσμήματα ἔχουν τώρα πλέον γίνει σκληρὰ καὶ δύσκαμπτα.

Ὑπάρχουσι τέλος ἀγγεῖα μὲ παχέα τοιχώματα καὶ ὑποκίτρινον γάνωμα καὶ μὲ ἐσωτερικῶς ἐξωγραφημένα μὲ βαθύτερον χρῶμα (πράσινον ἢ καστανέρινον) ἐπὶ τοῦ ἀνοιχτοχρώμου βάθους κοινότυπα σχέδια, γεωμετρικὰ (εἰκ. 34) ἢ ἄλλα ἀσαφῆ. Λόγῳ τῆς εὐτελείας τῆς διακοσμῆσεώς των πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς σκευὴ οἰκιακῆς ἴσως χρήσεως. Ὁμοίᾳ των ἀγγεῖα εὐρέθησαν καὶ εἰς Κόρινθον, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ Ch. Morgan εἰς τὸν 13ον αἰ.⁶

¹ Α. Ὁρλάνδος, ABME τ. Γ', 1937, σ. 137, εἰκ. 9.

² Ἀνάγλυφον Μουσείου Σόφιας, ἐκ Στάρα Ζαγοράς (B. Filon, Altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. 11, 1, 7ου-8ου αἰ.), θωράκιον Ἀγ. Τραπεζῆς τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀκυλίας, 8ου αἰ. (Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia, πίν. 78), θωράκιον Ἀγ. Τραπεζῆς τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Μεγάρου Ραβέννας, 10ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 75), θωράκιον Ἀγ. Τραπεζῆς Μητροπόλεως Torcello, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 35), θωράκιον γυναικωνίτου Ἀγ. Μάρκου Βενετίας, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 84).

³ H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CX, CXIII, J. Ebersolt, La miniature byzantine, Paris 1929, πίν. XLII.

⁴ Ch. Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XLVe.

⁵ Μεταξωτὸν ὑφάσμα τῆς Μητροπόλεως Maestricht, 10ου-11ου αἰ. (F. Volbach-G. Duthuit-G. Salles, L'art byzantin, Paris ἔ. ἀ. πίν. 93). Μεταξωτὸν ὑφάσμα μὲ τὰ ὀνόματα Κωνσταντίνου Η' καὶ Βασιλείου Β' εἰς Düsseldorf, 10ου αἰ. ὅπου εἰκονίζονται ἀντῶποι λέοντες στρέφοντες τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, εἰκ. 374).

⁶ Ch. Morgan, ἔ. ἀ. σ. 80 ἔ.

Ἀναφέρονται ἐν τέλει καὶ τρία μεγάλα ἀγάνωτα ἀγγεῖα (ὕδρια) εὐρεθέντα εἰς τοὺς τάφους. Ταῦτα εἶναι ἐξ ἔρυθρου πηλοῦ μὲ λεπτὰ τοιχώματα, εὐρέθησαν δὲ δυστυχῶς καὶ τὰ τρία τεθραυσμένα (εἰκ. 35) εἴτε κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των, εἴτε κατὰ τὸν λαιμόν. Φέρουσι στενὸν λαιμόν συγκρατούμενον διὰ μιᾶς ἢ δύο καμπύλων λαβῶν (εἰκ. 35β). Εἰς τὴν κοιλίαν ἑνὸς ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται κυκλικαὶ ὀριζόντιαι ραβδώσεις (δακτύλιοι, εἰκ. 35β), γινόμεναι διὰ τοῦ τροχοῦ (εἰκ. 35α).

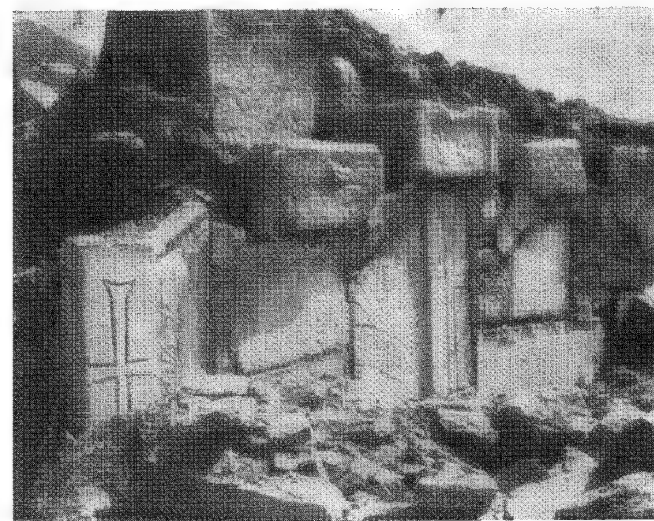
Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦσαν κοινῆς οἰκιακῆς χρήσεως, χρησιμεύοντα πιθανῶς πρὸς περισυλλογὴν ποσίου ὕδατος. Παρόμοια ἀγάνωτα ἀγγεῖα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν θέσιν «Σαράντα Κολόννες» τῆς Πάφου Κύπρον, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ εὐρόντος αὐτὰ ἐντὸς ἐπιχώσεως Η. Megaw εἰς τὸ 1222¹.

Ὁ πυθμὴν των ἄλλοτε εἶναι κοῖλος (εἰκ. 35α) ἄλλοτε δὲ ἐπίπεδος (εἰκ. 35 β, γ). Διαστάσεις: τὸ ἀκέραιον (εἰκ. 35α) ἔχει ὕψος 0,22μ., διάμετρον κοιλίας 0,72μ. τὸ τῆς εἰκ. 35β ἔχει ὕψος κοιλίας 0,175μ., διάμετρον κοιλίας 0,142μ. καὶ τὸ τῆς εἰκ. 35γ: διάμετρον κοιλίας 0,184, καὶ σωζόμενον ὕψος 0,162μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ. Εἰς τὰ παραδείγματα θωρακίων ὁμοίων πρὸς τὸ τῶν εἰκόνων 16 καὶ 17 προσθετέον καὶ τὸ ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν², εἰς δὲ τὰ τῆς εἰκόνης 18 τὸ ἐκ τῆς βασιλικῆς Πανόρμου Κρήτης³ θωράκιον.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα μαρμάρινα γλυπτὰ — *membra disjecta* παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων — εὐρέθησαν, ἄλλα μὲν (ὁμάς Α) κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου γενομένων ἐργασιῶν ἀναστήλωσεως καὶ ἀναπαλαιώσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ προσηρτημένου εἰς αὐτὸν ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Παροιικίας Πάρου, ἄλλα δὲ (ὁμάς Β) κατὰ τὰς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐπίσης ἐνεργηθείσας κατὰ τὸ 1960

Εἰκ. 1. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἀμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον ναῦδριον τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου.

καὶ 1961 ἀνασκαφὰς τῆς 1200 περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς Νάουσας ἀγοῦσης ὁδοῦ ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω ὁμάδες γλυπτῶν εὐρέθησαν ἐντειχισμέναι ἢ μὲν πρώτη εἰς μεταγενεστέρως στερεωτικὰς προσθήκας τῆς Καταπολιανῆς, ἢ δὲ δευτέρα εἰς τὸ ἀντικαταστήσαν τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Ἐλευθερίου (εἰκ. 1), τὸ ἀπο-

¹ A. H. S. Megaw, Excavations at "Saranda Kolones," Paphos, 1966-67, 1970-71, ἐν Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1971, Nicosia 1971, σ. 124, εἰκ. 3 καὶ 8.

² Εἰκὼν ἐν Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχρ. Βασιλικὴ τῆς μεσογ. Λεκάνης, σ. 519 εἰκ. 477, 6.

³ Εἰκὼν ἐν Ν. Πλάτωνος, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης (Ἑλληνικά, Παράρτ. 9, 1, 1955, σ. 428, πίν. 98, 1).

τελούν μίαν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἔδωσαν τὸ σημερινὸν ὄνομα εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν προγενεστέραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν¹.

Συντομωτάτη μνεία τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν τεμαχίων ἀμβώνων περιελήφθη, τῆς μὲν Α' ομάδος εἰς τὸν Ε' τόμον (1965) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (σ. 23, εἰκ. 16, 17), τῆς δὲ Β' ομάδος εἰς τε τὸ Ἔργον² καὶ τὰ Πρακτικά³ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, δαπάναις τῆς ὁποίας ἐξετελέσθησαν ἀμφότεραι αἱ μνημονευθεῖσαι ἐργασίαι.

Ἐκ τῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν ἀνήκοντα εἰς ἀμβωνας τῆς Καταπολιανῆς εἶναι ὀλίγα, ἐνῶ ἀντιθέτως πολυάριθμα εἶναι τὰ τεμάχια τοῦ ἀμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφοτέρων τῶν ομάδων τὰ τεμάχια εὐρέθησαν διεσκορπισμένα, ἐπειδὴ δὲ καὶ δὲν ὑπάρχουσι κατὰ χώραν τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν σχετικῶν ἀμβώνων, ἀγνοοῦμεν ποῦ ἀκριβῶς τοῦ μέσου κλίτους τῶν ἀντιστοιχῶν βασιλικῶν ἦσαν οὗτοι τοποθετημένοι. Ἐκ διαφόρων ἐν τούτοις ἐνδείξεων δυνάμεθα μετὰ ἀρκετῆς βεβαιότητος νὰ συναγάγωμεν τὸ γενικόν των σχέδιον, ὅπερ ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμβώνων τῶν ἐχόντων δύο συμμετρικῶς καὶ ἀντιρρόπως τοποθετημένας κλίμακας ἀνόδου εἰς τὴν ὑψωμένην κυκλικὴν ἐξέδραν, παραδείγματα τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἄφθονα εἰς τὴν Ἐυλόστεγον Παλαιοχριστιανικὴν Βασιλικὴν τῆς μεσογειακῆς Λεκάνης⁴.

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Α' ΟΜΑΔΟΣ

Ταῦτα, ὡς ἤδη εἵπομεν, εἶναι ὀλιγαριθμότερα τῶν τῆς ομάδος Β. Ἐν ταῦθα ἀπεικονίζονται δύο τεμάχια (εἰκ. 2 καὶ 3) ἀνήκοντα εἰς τὰ πλάγια περὺγία τῆς εἰς τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ ἀμβωνος κλίμακος ἀνόδου. Ὅτι δὲ τὰ τεμάχια ταῦτα προέρχονται ἐκ τῶν περυγίων ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρῶς κεκλιμένη ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνεια. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 2) εἶναι τετραγώνον καθ' ὅψος εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται ἀλυσσοειδὴς πλοχμὸς—συνήθης εἰς γλυπτὰ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος—πλάτους 0.075μ. ὅστις περιθῆει τὸ τραπεζιδόσημον περὺγιον. Ἐντὸς τοῦ πλαίσιου εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ὑψηλοῦ ἰσχυρῶς ἀναγλύφου σταυροῦ, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τοῦ σταυροῦ σώζεται μόνον ἡ μία τῶν ὀριζοντίων κεραιῶν καταλήγουσα εἰς τριγωνικὴν διαπλάτυνσιν. Ἐπὶ τῆς κεραιᾶς ταύτης

¹ Βλέπε τὴν σχετικὴν εἰκόνα εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας 1960, σ. 176, εἰκ. 192 καὶ εἰς ΠΑΕ 1960, πίν. 179α.

² Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1960, σ. 181, εἰκ. 200, 201 καὶ 1961, σ. 192, εἰκ. 196.

³ ΠΑΕ 1960, σ. 251, πίν. 189-191 καὶ 1961, σ. 187 πίν. 147α.

⁴ Τόμ. Β', σ. 538 ἕως 566.

ἴσεται μικρὸν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ἐστραμμένον πρὸς τὸν σταυρόν (εἰκ. 2α, 3α). Τὸ πτηνὸν εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περιστερά, ἀντιστοίχως δ' αὐτῆς, ἥτοι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κεραιᾶς τοῦ σταυροῦ, θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, βλέπουσα ἐπίσης πρὸς τὸν σταυρόν. Αἱ δύο περιστερὰ ἔχουσιν ἀναμφιβόλως συμβολικὴν ἔννοιαν: συμβολίζουν ψυχὰς ἀπολυτρωμένας ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς τοῦ σώματός των καὶ ἐπιτυγχανούσας τὴν σωτηρίαν των δυνάμει τοῦ σταυροῦ¹, ὅστις ἐνταῦθα μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς του R ἀποτελεῖ τὸ μονογράφημα αὐτοῦ τούτου τοῦ Χριστοῦ. Πλείονα παραδείγματα ἀνὰ μιᾶς περιστερᾶς ἐφ' ἑκάστης τῶν ὀριζοντίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ παρέχουν πολλοὶ σαρκοφάγοι τοῦ 5ου αἰ. τοῦ Μουσείου τοῦ Λατερανοῦ² καὶ τῆς Ραβέννας³, ἀρχαιότερον δὲ καὶ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὰ παλαιοχριστιανικῶν κοιμητηρίων, ὡς π.χ. τῆς Δομιτίλλης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ κλειστοῦ P⁴, καὶ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Κομοδίλλης⁵ (τοῦ ἔτους 431)⁶. Ἡ χρῆσις τῶν ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ πτηνῶν ἢ περιστερῶν⁷ διετηρήθη καὶ ἀργότερον⁸.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς περιστερᾶς τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου σφύζεται μικρὸν καμπύλον λείψανον τῆς οὐρᾶς ἐνὸς λατινικοῦ R, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο προσ-

¹ Πρβλ. H. Marucchi, *Éléments d'archéologie chrétienne*, Paris-Rome 1905, τόμ. I, σ. 164.

² Fr. W. Deichmann, *Repertorium der christl.-antiken Sarkophage I*, Wiesbaden 1967, ἀρ. 59 (πίν. 19), ἀρ. 61 (πίν. 19), ἀρ. 653 (πίν. 99), ἀρ. 208 (πίν. 48).

³ G. Bovini, "Corpus," della scultura paleocristiana II, Roma 1968, ἀρ. 30.

⁴ P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma - Parigi - N. York 1958, σ. 355, εἰκ. 151.

⁵ Αὐτόθι, σ. 365, εἰκ. 181.

⁶ Ἀνὰ ἐν πτηνὸν ἑκατέρωθεν τοῦ χρίσματος ἢ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ Α καὶ τὸ Ω παρεμβάλλονται καὶ ἐντὸς ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν Marucchi, ἔ. ἀ. σ. 189, 223) καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων (βλ. πλεῖστα παραδείγματα σαρκοφάγων ἐκ Ραβέννας εἰς τὸ "Corpus," della scultura paleocristiana II, ἀρ. 14d, 16b, c, d, 24a, b, c, 28c, 31d, 32 a, b, c, 35a, 37d, 40a, 77a), ἀκόμη δὲ καὶ ἑκατέρωθεν ἀγγελίου (βλ. ψηφιδωτὸν δάπεδον βασιλικῆς Μαστιχάρη Κω, Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, AE 1966, σ. 97, εἰκ. 97) ἔχοντος καὶ τούτου τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν καλῶν πράξεων τῶν Χριστιανῶν (Marucchi, ἔ. ἀ. σ. 164).

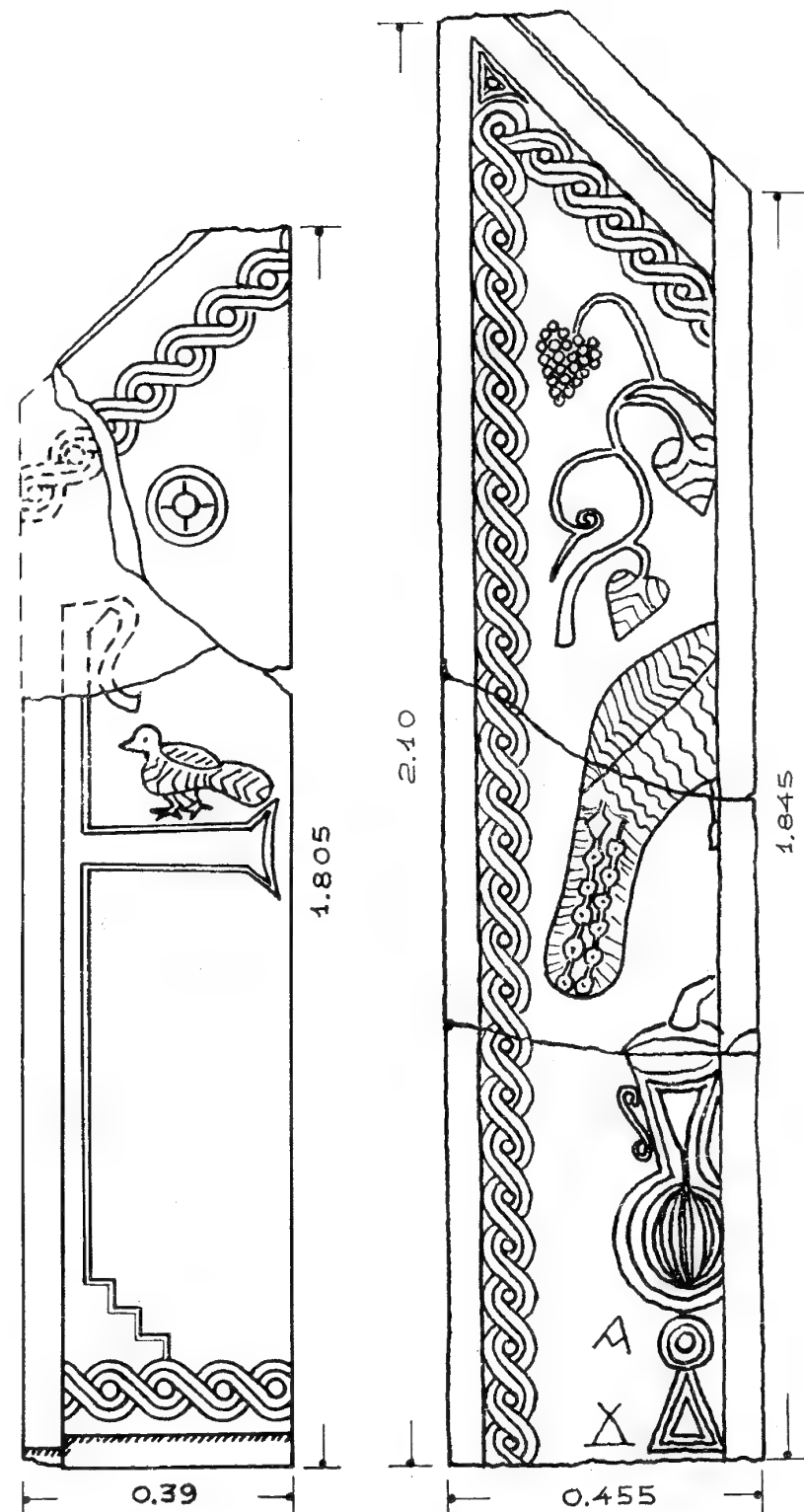
⁷ Π.χ. τὸ γλυπτὸν τοῦ Μουσείου Κορίνθου (R. S. Grant, *Mediaeval Architecture*, Corinth XVI, Princeton N.J. 1957, πίν. 20, ἀρ. 12), ὅπερ, παρέρχων ὁ Scranton θεωρεῖ ὡς τοῦ 13ου αἰ. ἐνῶ καθ' ἡμᾶς εἶναι παλαιοχριστιανικόν.

⁸ Ἐπιστόλιον ἐκ Γέρακα τῆς Ἀττικῆς μὲ κουφίζοντα γράμματα (Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, EMME τευχ. Γ', 1927, σ. 180, εἰκ. 239). Εἰς τοῦτο τὰ πτηνὰ δὲν εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ κάτωθεν αὐτῶν.

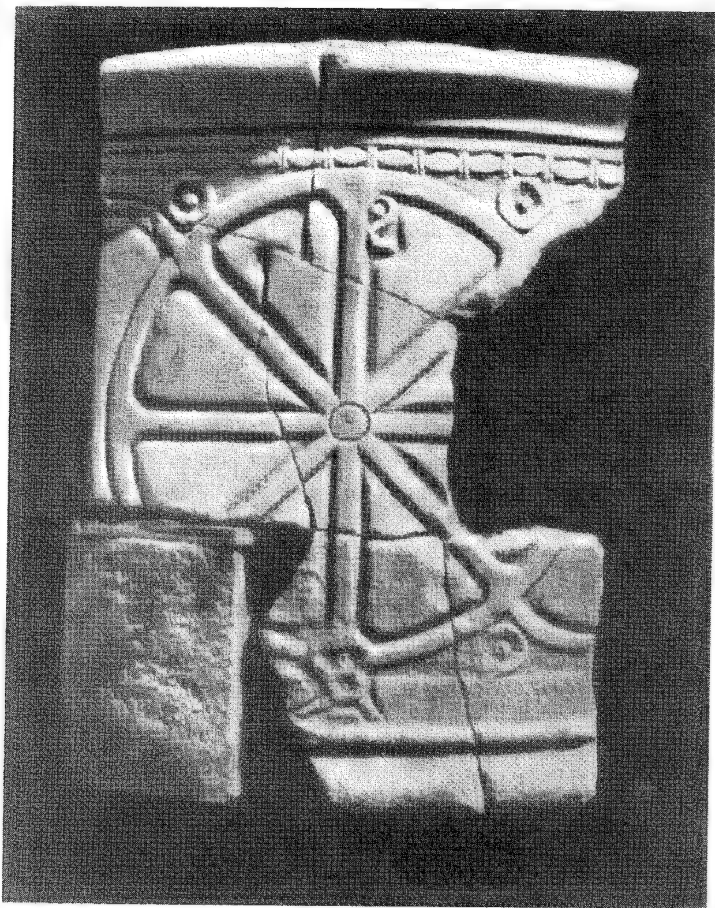

Εικ. 2 α, β : Μαρμάριναι ανάγλυφοι λωρίδες ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἁμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφία).

Εικ. 3 α, β : Σχέδιον τῶν πτερυγίων τῆς εἰκ. 2.

κεκολλημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ¹, δὲν σώζεται ὅμως σήμερον λόγῳ θραύσεως τῆς πλακὸς κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο.

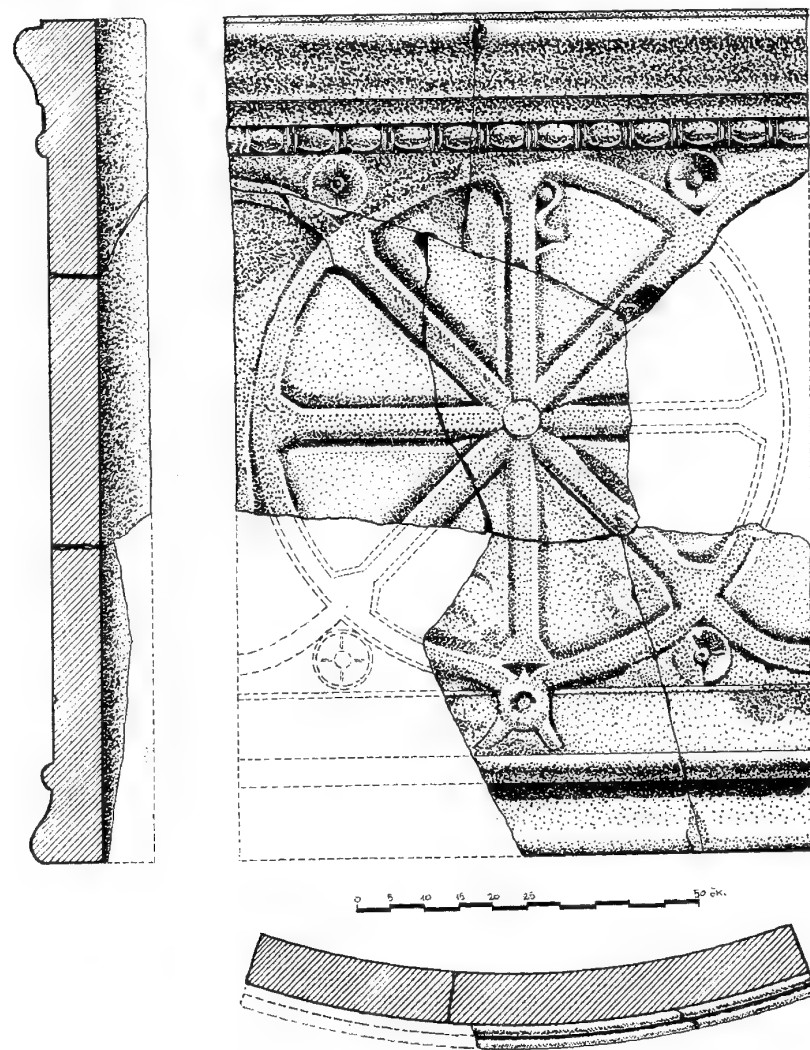

Εἰκ. 4. Τὸ καλύτερον ἐκ τῶν τεσσάρων ἀναγλύφων θωρακίων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἁμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφία).

Ἐπὶ τοῦ σωζομένου εἰσέτι ἄνω τεμαχίου τῆς ἐξεταζομένης κατακορύφου πλακὸς σώζεται τμήμα τοῦ ἀλυσιδωτοῦ κεκλιμένου πλοχοῦ, πλάτους 0.10μ., τοῦ ὁποίου ἡ ἔξω γραμμὴ ἀπέχει τοῦ κεκλιμένου χεῖλους τῆς πλακὸς 0.10μ. Κάτωθεν τοῦ πλοχοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τῆς λείας ἐπιφανείας γεγλυμμένος ἕξεργος

¹ Λεπτομερείας περὶ αὐτοῦ βλέπε κατωτέρω.

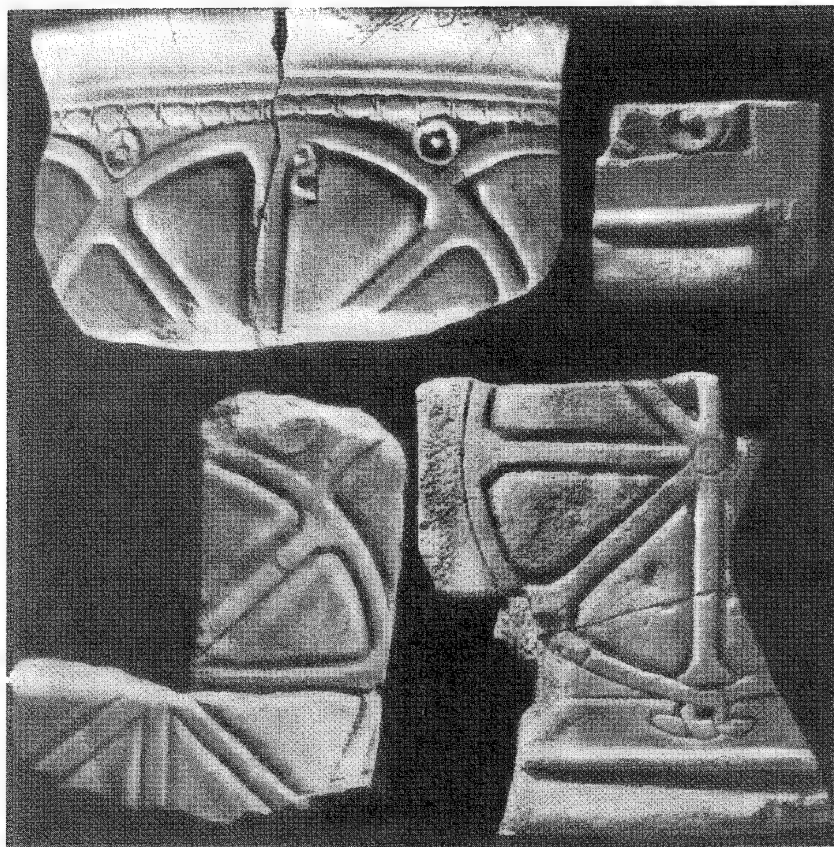
τετράφυλλος ὁμφαλωτὸς ρόδαξ. Ὅμοιοι ρόδακες εἰκονίζονται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων¹. Ἐκ τοῦ σωζομένου τεμαχίου ὑπολογίζεται ἡ γωνία

Εἰκ. 5. Σχέδιον μετὰ τομῆς ὁριζοντίας καὶ κατακορύφου τοῦ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς εἰκ. 4.

¹ Ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 52, εἰκ. 58), ἐκ τῆς βασιλικῆς Α΄ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 78 εἰκ. 88),

τὴν ὁποίαν κάμνει ἡ κεκλιμένη γραμμὴ τοῦ πτερυγίου πρὸς τὴν ὀριζοντίαν εἰς 42° . Τὸ ὀλικὸν ὕψος τῆς πλακὸς μέχρι τῆς ὀριζοντίας ἀνω ἀπολήξεως αὐτῆς εἶναι 1.805μ., τὸ πᾶχος εἶναι 0.075, τὸ δὲ πλάτος 0.337μ. Ἐὰν ὁμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ

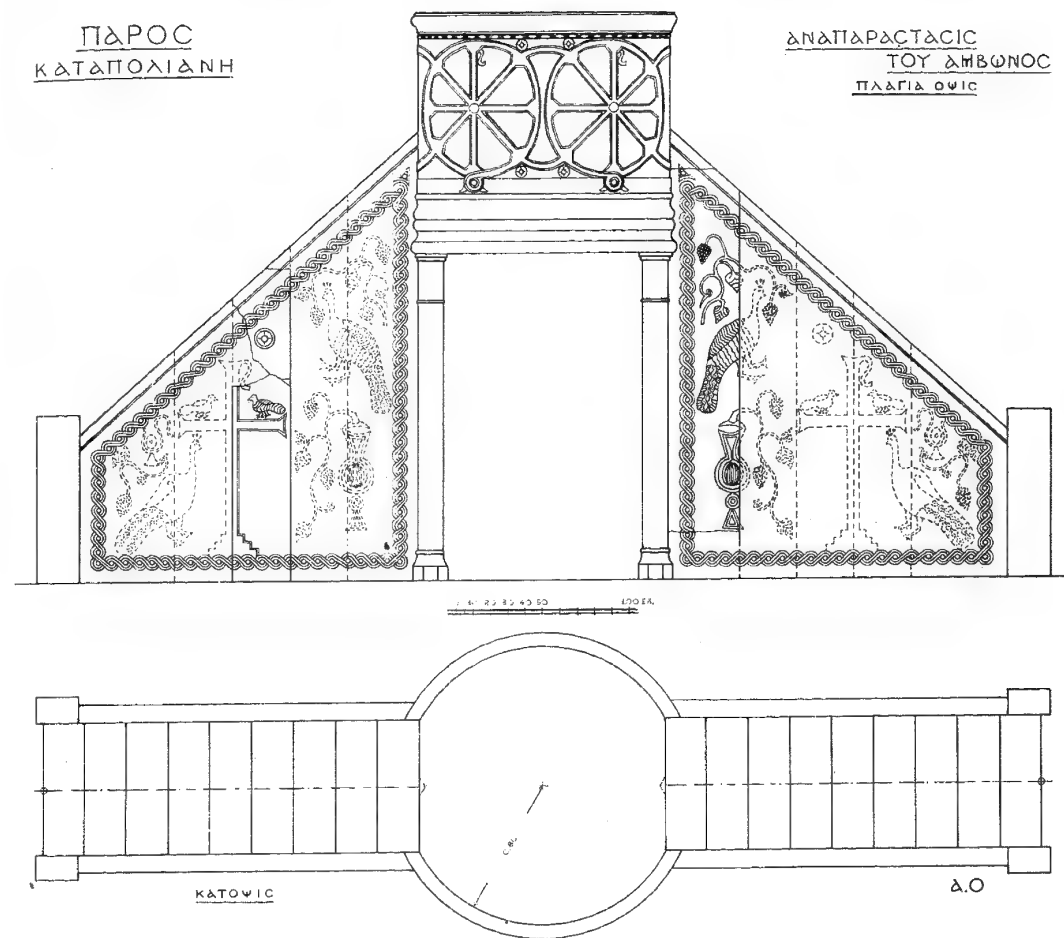
Εἰκ. 6. Τρία ἄλλα διαφορετικὰ τεμάχια ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος. Εἰς τὴν ἀνω δεξιὰν γωνίαν τεμάχιον κυκλικοῦ θωρακίου ἐκ τοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

(πατούρα) πλάτους 0.052, δι' ἧς ἡ πλᾶξ ἐφίλιαζε πρὸς τὴν γειτονικὴν, τότε τὸ ὀλικὸν πλάτος ἀποβαίνει 0.39μ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ πτερύγιον ἀπετελεῖτο ἐκ πλειόνων διαδοχικῶν στενῶν κατακορύφων πλακῶν συνενουμένων δι' ὁμοίας ἐγκοπῆς. Τοιαύτη ἐγκοπὴ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ δεύτερον τεμάχιον πτερυγίου (εἰκ. 2β) εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τεμάχιον πτερυγίου τῆς εἰκόνης 2α, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς μίαν μεσαίαν πλάκα τοῦ ἄλλου πτερυγίου, ἥτις ἔφερε καὶ τὸν κυριαρχόν

ΠΑΡΟΣ
ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΗ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ
ΤΟΥ ΑΜΒΩΝΟΣ
ΠΛΑΓΙΑ ὈΨΙΣ

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς.

χοῦντα τῆς διακοσμήσεως τοῦ θωρακίου σταυρόν, ἥτοι τὸ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα "Κυριακὸν Σημεῖον",¹ τὸ τῆς εἰκόνης 2β, 3β εἶναι ἄκρον ἀριστερόν. Ἔχει διαστάσεις: πλάτος 0.405, καὶ μετὰ τῆς ἐγκοπῆς 0.455, καὶ ὕψος κατὰ μὲν

¹ Στρωματεῖς 6, II (M i g n e, E. II. τόμ. 9. στ. 305 A).

τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν 2.10μ. κατὰ δὲ τὴν δεξιὰν 1.845μ., εἶναι δὲ τετραυραμένον εἰς 3 τεμάχια καθ' ὕψος καὶ εὐρέθη (ὅπως καὶ τὸ περυγίον τῆς εἰκό-
νος 2α), ἐντειχισμένον ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου. Τὸ πάχος του εἶναι 0.092, ἦτοι
κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ προηγουμένου, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ τε-
μάχια θὰ εὐρίσκοντο ἐπὶ διαφόρων πλευρῶν τοῦ ἁμβωνος. Ἐπὶ τοῦ τεμα-
χίου τῆς εἰκ. 2β καὶ 3β εἰκονίζεται τὸ κατακόρυφον πλαίσιον τοῦ 0.088 πλάτους
πλοχοῦ μετὰ τῆς ἄνω αὐτοῦ ὀξείας (48°) γωνίας καὶ μέρους τῆς κεκλιμέ-
νης αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ πλοχοῦ σχηματιζόμενον πλαι-
σίου εἰκονίζονται, ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, κάτω μὲν ἐσχηματοποιημένος ἀμφο-
ρεὺς¹, ὕψους 1.012μ. ἔχων κωνικὸν τὸ στόμιον μὲ δύο ἐκατέρωθεν, μικρὰς σχε-
τικῶς, κοιλοκύρτους λαβὰς, σφαιρικὴν κοιλίαν μετὰ κατακορύφων γλυφῶν
καὶ βάσιν τριγωνικὴν, συνδεομένην μετὰ τῆς κοιλίας διὰ σφαιροειδοῦς μετα-
βατικοῦ στοιχείου. Ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ἀμφορέως φαίνεται ἐξερχόμενον
πρὸς τὰ ἄνω καὶ δεξιὰ τεμάχιον φυτικού καυλοῦ. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημει-
ωθῇ, ὅτι παραπλεύρως τῆς βάσεως τοῦ ἀμφορέως ἔχει χαραχθῇ τὸ γράμ-
μα Δ, ὀλίγον δὲ ἄνωτέρω, παρὰ τὸ σφαιρικὸν στοιχεῖον, τὸ γράμμα Α (εἰκ. 3β)².
Ἐπερὶ τὸν ἀμφορέως εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ἐξέργου παγωνίου (σῶμα, οὐρὰ
καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ ποδός), συμβολικοῦ καὶ τούτου³ πτηνοῦ, ἐστραμμένου
πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἐπερὶ αὐτοῦ, ἦτοι ἐν τῇ καταλειπομένῃ τριγωνικῇ ἐπιφανείᾳ
εἰκονίζονται ἑλικοειδεῖς ὀστρίγγες, ἐξ ὧν ἐκφύονται τρεῖς πυκνοστάφυλοι βότρες,
ἦτοι συμβολικὴ καὶ αὐτὴ παράστασις, ἡ τῆς ἀμπέλου⁴.

Αἱ παρειαὶ τῶν περυγίων ἀπετελοῦντο, ὡς εἶδομεν, ἐκ πλειόνων κα-
τακορύφων λωρίδων μαρμάρου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγλύφοντο αἱ παραστάσεις.
Αἱ λωρίδες ἦσαν μονοκόμματοι ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω, ὡς ἦρχοντο ἐκ τῶν γει-
τονικῶν λατομείων τῆς Πάρου.

Ἡ ἄνω πλευρὰ των ἦτο κεκλιμένη σχηματίζουσα πρὸς τὸν ὀρίζοντα⁵
γωνίαν 42° . Αἱ μετὰ τῶν παρειῶν κλίμακες ἀπετελοῦντο ἐξ ἀπλῶν βαθμί-
δων ὀρθογωνίου διατομῆς (βλ. κάτωσιν εἰκ. 7), τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐποίκιλλεν
ἀναλόγως τοῦ ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο τοποθετημένος ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐν-

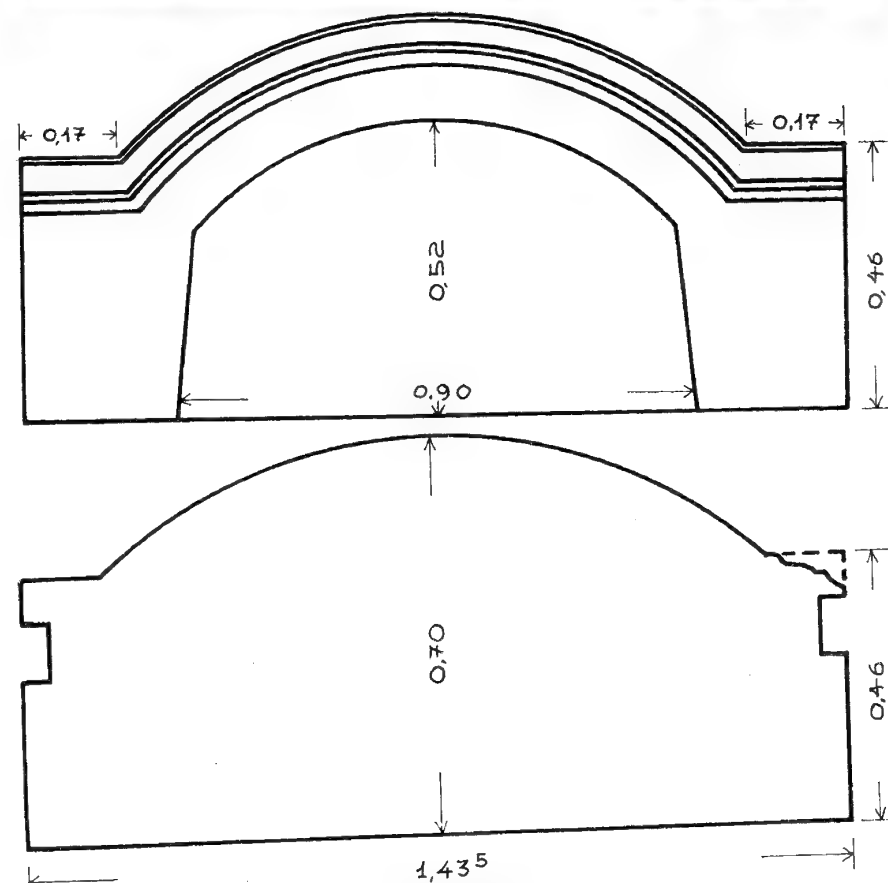
¹ Ὁμοίος πρὸς τοὺς ἐπὶ τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τῶν Τρι-
ῶν Ἑκκλησιῶν εἰκονιζομένους (Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, ΠΑΕ 1960, πίν. 185β, 186α).

² Προφανῶς τεκτονικὰ σύμβολα (Versatzmarken) χάριν εὐκολίας τῶν τεχνι-
τῶν κατασκευῆς τοῦ ἁμβωνος.

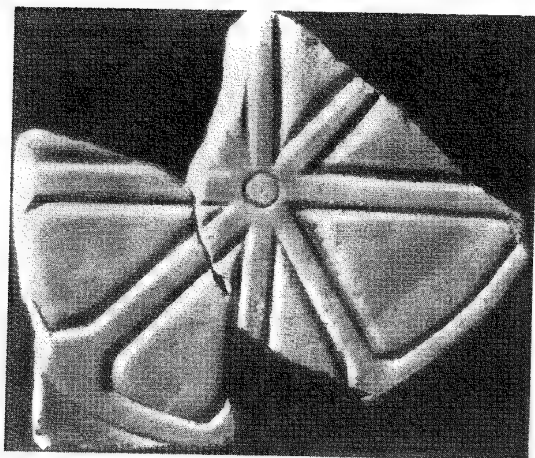
³ Τῆς «ἀθανασίας» κατὰ τὸν Ἱερ. Αὐγουστίνον, De civ. Dei 1. XXI,
c. IV.

⁴ Πρβλ. Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἀμπέλος ἡ ἀληθινή (Ἰωάν. 15,1).

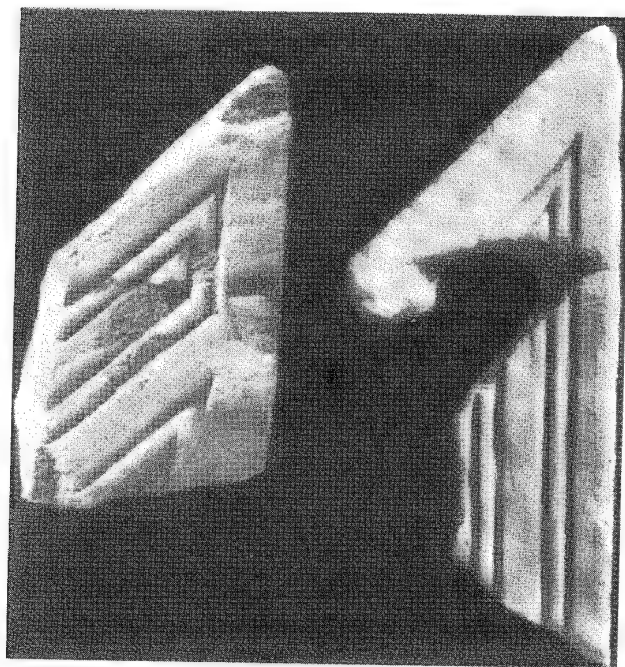
⁵ Ἀναλόγους γωνίας παρουσιάζουν καὶ τὰ περυγία τῶν ἁμβωνων: τῆς βασι-
λικῆς Λάρδου Ρόδου 41ο, τῆς βασιλικῆς Torcello 42ο, τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίπ-
πων 45ο, τῆς βασιλικῆς τῆς Μυτιλήνης 53ο, τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτ. Θηβῶν 53ο,
τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φιλίππων 57ο, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Κηρύκου τῆς Δήλου 63ο.

Εἰκ. 8. Ἡ βάση τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου. α,β: κάτω ὄψεις. γ: ἄνω ὄψις.

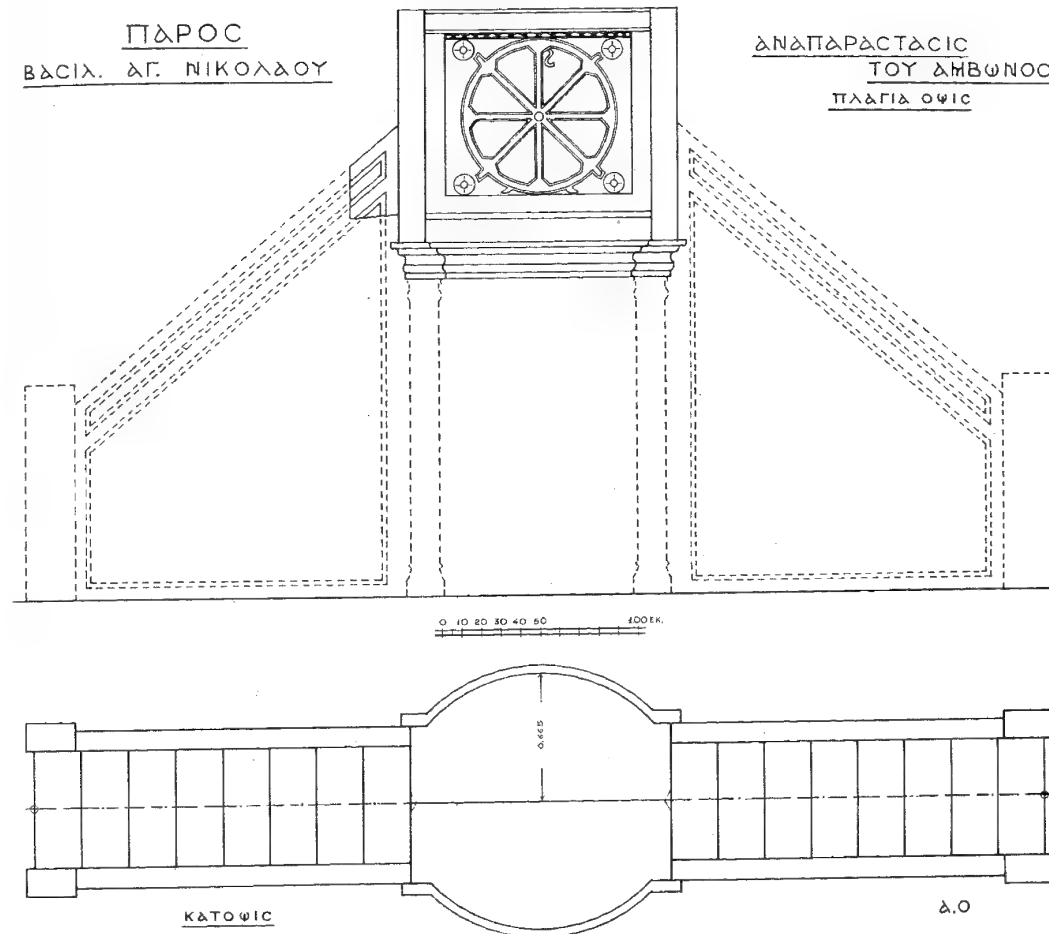

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον θωράκιον ἐξώστου, ἀνήκον εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Εἰκ. 10. α: τμήμα κεκλιμένου ἀναγλύφου πλαισίου πτερυγίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Ἀγ. Νικολάου β: τμήμα κεκλιμένου πλαισίου τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα ἄμβωνος.

ταῦθα ἦτο κυκλικός. Τούτου ἡ μὲν βάσις δὲν σώζεται, συμπεραίνομεν ὅμως περὶ τῆς κυκλικότητος αὐτοῦ ἐκ τῶν διασωθέντων καὶ ἐπ' αὐτοῦ βαινόντων ἀναγλύφων μαρμαρίνων θωρακίων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν καμπυλότητα ἐσω-

Εἰκ. 11. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ διπλῆς κλίμακος ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου σώζονται: α) τεμάχιον τοῦ πλαισίου τῆς κεκλιμένης πλευρᾶς τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 10), β) ἐν θωράκιον (εἰκ. 9), γ) τὸ ἥμισυ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξώστου (εἰκ. 8).

τερικῆς ἀκτίνος 0,80μ. (εἰκ. 7). Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἀκτίς αὕτη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀκτίνα καμπυλότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει βάσις ἄμβωνος (εἰκ. 8), εὐρεθεῖσα ἐντειχισμένη εἰς τὸ νεώτερον τέμπλον τῆς προσκεκολλημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου, περὶ

τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Πάντως ἡ σωζομένη βάσις μᾶς ὑποβοηθεῖ διὰ τῆς κατακορύφου τομῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἡμετέρου ἄμβωνος, ὅστις θὰ ἀνῆκε πλέον εἰς τὸν μεγαλύτερον ναὸν τῆς Καταπολιανῆς, τοῦ ὁποίου ὁμῶς ἀγνοεῖται ἡ ἀκριβὴς ἐν τῷ ναῷ θέσις.

Ἐξ ἡλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν θωρακίων:

Τὰ θωράκια τοῦ ἐξώστου (εἰκ. 4,5,6) στεφόμενα ὑπὸ λεσβίου κυματίου ὕψους μετὰ τοῖ' ὑπ' αὐτὸ ἀστραγάλου 0.127μ., πάχους δὲ 0.12μ. κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου, βαίνουνσιν ἐπὶ βάσεως σχήματος ἀντεστραμμένου λεσβίου κυματίου, ὕψους 0.145 καὶ πλάτους κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου 0.122, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ ἐπίπεδος ταινία ὕψους καὶ πάχους 0.085μ. τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ κορμός, πάχους 0.08μ.

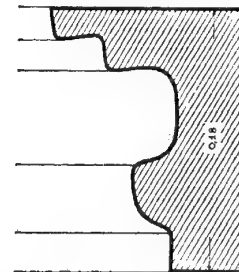
Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τῶν καμπύλων θωρακίων κοσμεῖται ἄνω μὲν, ἥτοι ὑπὸ τὸ λεσβιον κυμάτιον τῆς στέψεως, ὑπὸ χθαμαλοῦ, ἐπιπέδου ἀστραγάλου (εἰκ. 4,5,6), κάτωθεν δ' αὐτοῦ ὑπὸ μεγάλων κύκλων διαμέτρου 0.86μ. καὶ παρυφῆς πλάτους 0.045μ. περιβαλλόντων τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ σταυροῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται οἰονεὶ ἀκτινωτὸς τροχός, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου τονίζεται διὰ χαρακτοῦ κύκλου, διαμέτρου 0.065μ. Αἱ ἀκτίνες τοῦ τροχοῦ αὐτοῦ διαπλατύνονται πρὸς τὴν περιφέρειαν εἰς 0.085μ. φέρουσι δὲ πλαγίως βαθεῖας λοξὰς ἐγκοπὰς διὰ τῶν ὁποίων καὶ τονίζονται. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι αἱ ἀπολήξεις τοῦ σταυροῦ, αἵτινες ἄνω μὲν φέρουσι προσκεκολλημένον δεξιὰ τὸ λεγόμενον ἀνοικτὸν ἢ λατινικὸν R (εἰκ. 4,5,6), κάτω δὲ ἄμμα (εἰκ. 4,5,6). Αἱ περιφέρειαι τῶν κύκλων συνάπτονται ἐξωτερικῶς ἄνω καὶ κάτω διὰ καμπύλου σχοινίου λαξευθέντος περίπου κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν χιαστὶ τοποθετημένων ἀκτίνων. Τέλος εἰς τὰ καταλειπόμενα ἔξω τῆς περιφέρειας τῶν κύκλων καὶ τῶν καμπύλων αὐτῶν συνδέσμων κενὰ (εἰκ. 4,5,6) ἐγλύφησαν ἀπλοῖ ὀμφαλωτοὶ ρόδακες, ὅμοιοι πρὸς τὸν τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 2α, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει καὶ ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα θωράκια ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν καὶ τὰ πτερύγια ἄμβωνα.

Τοιοῦτοι κύκλοι, ἐκτελεσμένοι πάντες δι' ἀρίστης, μαλακῆς ὡς βελουδένιας, ἐργασίας, σώζονται ἐν συνόλῳ μόνον πέντε (εἰκ. 4,6,9), εὐρεθέντες κατὰ τὰς ἐργασίας ἀνασθηλώσεως τῆς Καταπολιανῆς ἐντειχισμένοι εἰς μεταγενεστέρως κατασκευάς, ἄλλοι μὲν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, ἄλλοι δὲ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας τοῦ ναοῦ¹. Ἐκ τούτων τέσσαρες μόνον — δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς — δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ἄμβωνα τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 4,6), λόγῳ τῆς ἀκτίνος καμπυλότητος αὐτῶν. Ὁ δὲ υπόλοιπος (πέμπτος) θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 9), τοῦ ὁποίου ἡ σωζομένη μετὰ δύο ἄκρων πεσσίσκων βάσις (εἰκ. 8) συμφω-

¹ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἐπ. Ἐτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν Ε', 1965, σ. 24.

νεῖ, ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐπιτρέπουσα τὴν τοποθέτησιν ἐνὸς μόνου θωρακίου. Κατὰ ταῦτα κατηρτίσαμεν τὰς παρατιθεμένας ἀναπαραστάσεις (εἰκ. 7 καὶ 11).

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα βάσις κυκλικῶς ἐξώστου μαρμαρίνου ἄμβωνος ἀπληρτίζετο ἐκ δύο ὁμοίων τεμαχίων, ἐξ ὧν τὸ ἐν διετηρήθη ἀκέραιον. Αἱ παρατιθέμεναι κατόψεις (εἰκ. 8) εἰκονίζουν τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ πλευράν. Ἡ ἄνω, τελειῶς ἐπίπεδος ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου τμήματος, διαστάσεων 1,435 × 0.465μ. διαμορφωμένου κατὰ τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν εἰς κυκλικὸν τομέα, χορδῆς 1.135 καὶ βέλους 0.235μ. Ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται δύο πτερύγια πλάτους 0.145μ., παρὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς ἀνὰ μία ὀρθογωνίος ἐγκοπὴ, πλάτους 0.10μ., καὶ βάθους 0.045μ. χρησιμεύουσα προφανῶς πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῶν πτερυγίων τῆς κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸν ἐξώστην. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς ταύτης, πάχους 0.18μ., παρουσιάζει ἐλαφρὰν κοιλότητα 0.02μ. καταλήγουσαν καὶ ταύτην ἐξωτερικῶς εἰς τμήμα κύκλου χορδῆς 0.85μ. καὶ βέλους 0.20μ., ἄνωθεν τῆς ὁποίας σχηματίζονται κυμάτια βάσεως τῆς παραπλευρῶς εἰκονιζομένης τομῆς.

Λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν πτερυγίων εἶναι προφανές, ὅτι τὸ ὑπεράνω τῆς βάσεως ταύτης θωράκιον τοῦ ἐξώστου δὲν ἦτο αὐστηρῶς κυκλικὸν ἀλλ' εἶχε μόνον σχῆμα τόξου κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον δύο πεσσοί, ἥτοι ἐν συνόλῳ σχῆμα, ὅπως τὸ συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας βασιλικῶν τῆς Δήλου¹, τῆς Κῶ², τῆς Ρόδου³, τῶν Φιλίππων⁴ ὡς καὶ τῆς Ραβέννας⁵. Τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κυκλικῶς τμήματος καὶ ἡ καμπυλότης αὐτοῦ εὐνοοῦσι τὴν τοποθέτησιν ὡς θωρακίου τοῦ πέμπτου σωζομένου ἐκ τῶν περιγραφέντων τροχῶν, ὅστις χωρεῖ ἀκριβῶς εἰς αὐτὸ πλαισιούμενος ἐ-

¹ Α. C. Orlandos, Délos chrétienne, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (βασιλικῆς Ἀγ. Κηρύκου).

² Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τόμ. Β', 1954, σ. 557 εἰκ. 527 (βασιλικῆς Θερωῶν).

³ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 45, εἰκ. 37 (βασιλικῆς Πλημυρίου).

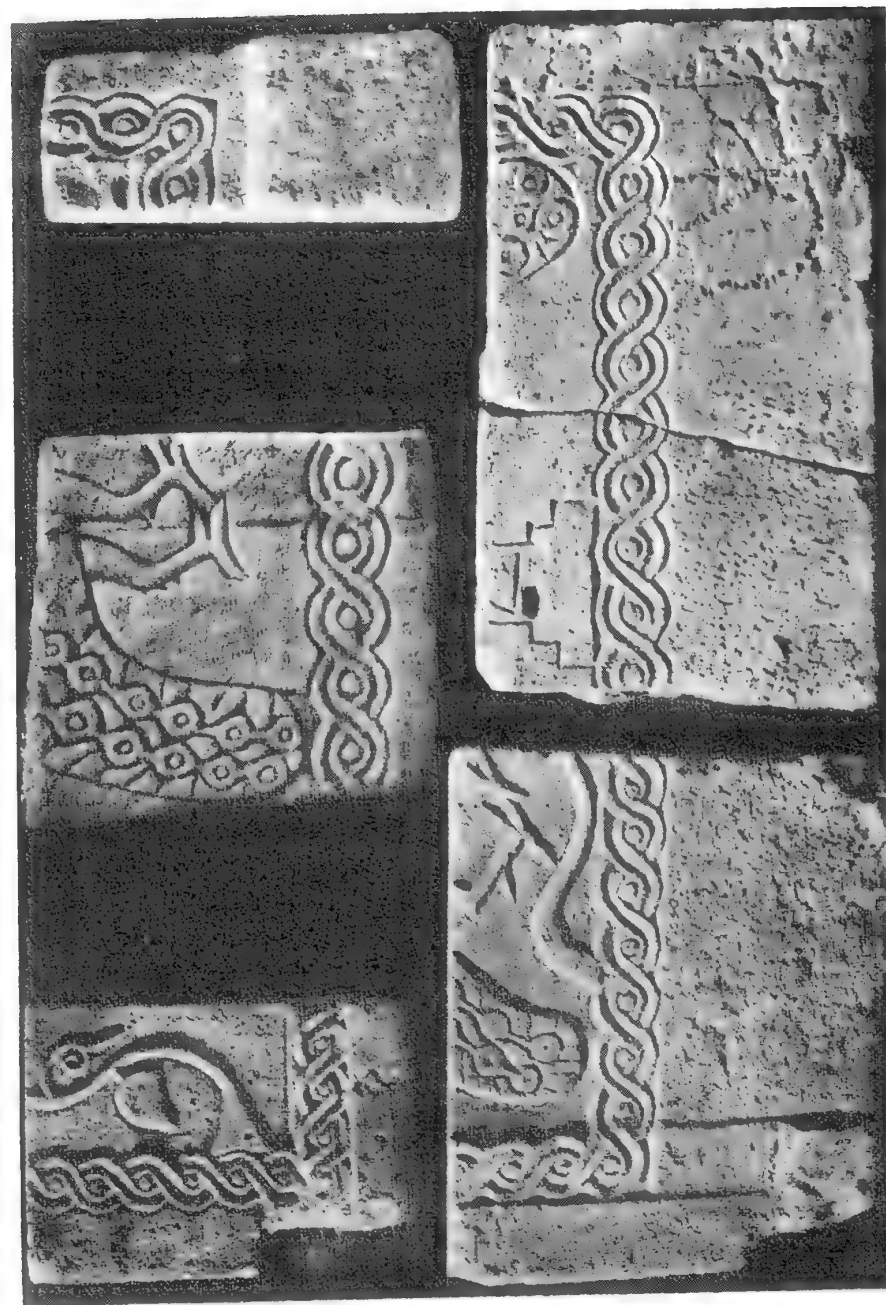
⁴ Στ. Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 63, εἰκ. 3 (ἄμβων Ι Ὀκταγώνου).

⁵ Ἀμβων Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (Α. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος... τόμ. Β', σ. 558 εἰκ. 524, σ. 559 εἰκ. 525 καὶ G. Bovini, "Corpus, della scultura paleocristiana, bizantina... I, Roma 1968, εἰκ. 19), ἄμβων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Πνεύματος (G. Bovini, ἔ.δ. εἰκ. 18).

Εικ. 12. Ἀνάγλυφα ἐκ τῶν περὶ τὸν ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν. α: ἀφ. 1, β: ἀφ. 3, γ: ἀφ. 10, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρίθμησην τῆς εἰκόνης 20.

Εικ. 13. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν περὶ τὸν ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

κατέρωθεν ὑπὸ δύο λείων κατακορύφων ταινιών, ὡς συνάγομεν καὶ ἐκ διασωθέντος τεμαχίου τῆς βάσεως αὐτοῦ (εἰκ. 6 ἄνω δεξιά), ἐφ' οὗ σώζεται καὶ εἰς τετράφυλλος ὀμφαλωτὸς ρόδαξ ὁμοιος πρὸς τοὺς ἤδη περιγραφέντας. Συμφώνως πρὸς τὰ ἄνωτέρω κατηρτίσαμεν τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 11, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς βοήθοῦσι μόνον δύο κεκλιμένα ὀρθογώνια τεμάχια (εἰκ. 10), μετὰ γλυφῶν. Ἐκ τῶν δύο τούτων τεμαχίων τὸ ἀριστερὸν θεωροῦμεν ὡς σχηματίζον τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῶν κεκλιμένων τραπεζιοσχημῶν πτερυγίων τῶν κλιμάκων. Ἀγνοοῦμεν μόνον τὴν διακόσμησιν τῆς ἄλλης ἐπιφανείας τῶν πτερυγίων, ἐπειδὴ οὐδὲν σχετικὸν τεμάχιον διεσώθη δυνάμενον νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὴν. Ἄν κρίνωμεν ὁμῶς ἐκ τοῦ ἐλαχίστου λειψάνου τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ὑπὸ τὸ τῆς εἰκόνος 10 πλαίσιον, δὲν εἶναι ἀπίθανον ἢ ἐν λόγῳ ἐσωτερικὴ διακόσμησις τοῦ τραπεζίου νὰ ἦτο καὶ αὕτη καθαρῶς γεωμετρική, σχηματιζομένη διὰ πλείονων ὁμολόγων τραπεζιοσχημῶν πλαισίων, οἷα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Δήλου¹ καὶ τῆς Καλαμπάκας².

Εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἁμβωνος τῆς Καταπολιανῆς θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ καὶ τὸ μετὰ ὁμοίου πλοχοῦ καὶ ρόμβου μαρμαρίνον ἀνάγλυφον τὸ κοσμοῦν τὴν πλαγίαν πλευρὰν τοῦ ἐπὶ τοῦ μεγάλου συνθρόνου τῆς Καταπολιανῆς ἐπισκοπικοῦ θρόνου³, χρησιμοποιηθὲν ἐκεῖ εἰς δευτέραν χρῆσιν, ὡς ἀποδεικνύει ἢ πρὸς τὰ ἄνω τόσον ἀνόργανος λοξὴ τμήσις τοῦ πλοχοῦ καὶ τοῦ ρόμβου. Ἀποδεικνύεται οὕτω καὶ ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος κατεσκευάσθη πολὺ ἀργότερον, ὅταν πλέον ὁ ἁμβων εἶχε διαλυθῇ.

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Β' ΟΜΑΔΟΣ

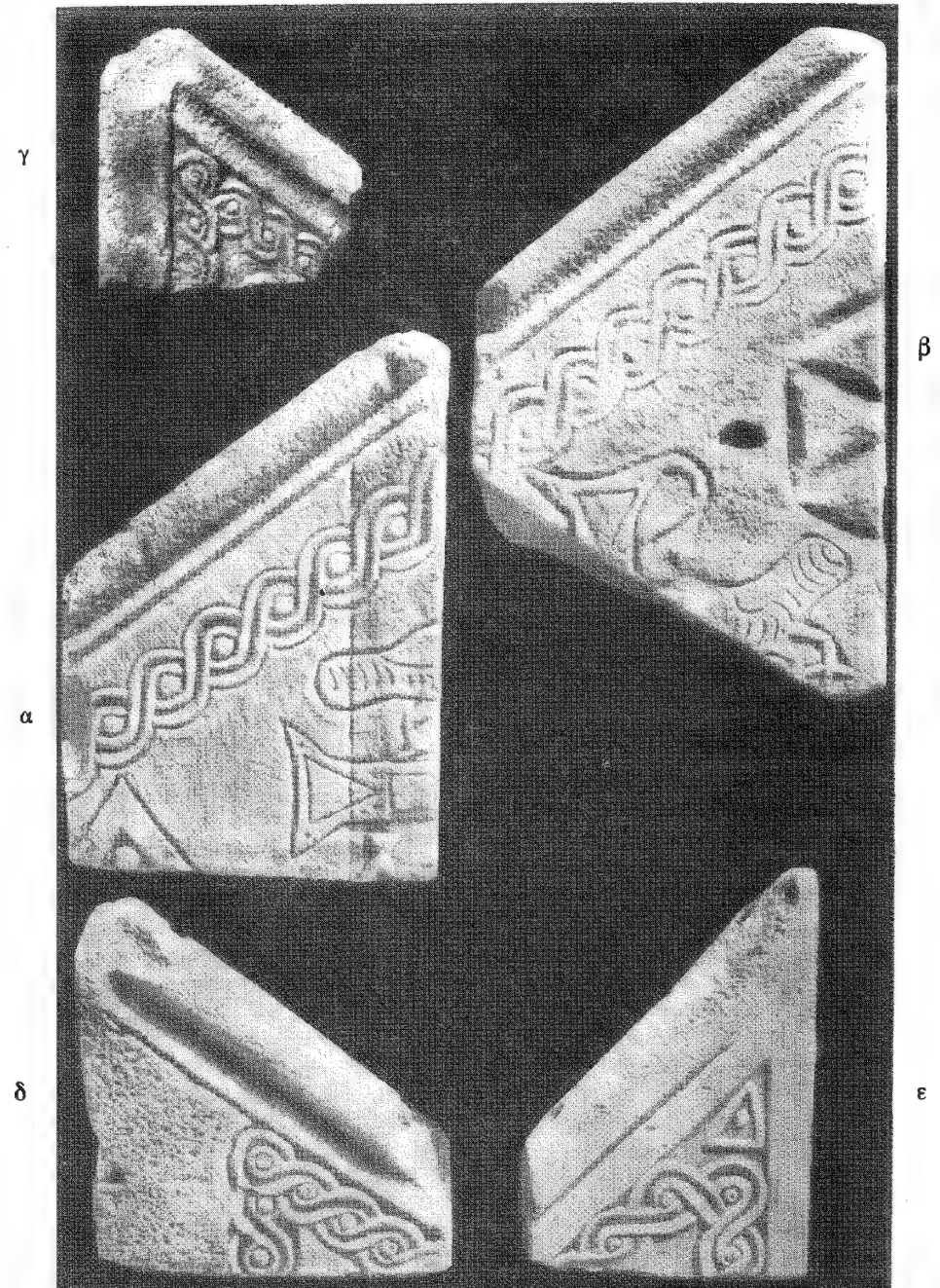
ΑΜΒΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΡΙΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Πολὺ καλύτερον πληροφορημένοι εἴμεθα ὡς πρὸς τὸν ἁμβωνα τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τὴν ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς θέσιν, ἔχομεν ὁμῶς πλείονα τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν πτερυγίων καὶ τοῦ ἐξώστου αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ μετὰ δύο ἀντινῶτων κλιμάκων σχέδιον αὐτοῦ (εἰκ. 20). Ἐκ τῶν πτερυγίων διεσώθησαν τεμάχια τοῦ κυριαρχοῦντος αὐτὰ σταυροῦ καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παγωνίων καὶ γεωμετρικῶν σχεδίων. Ἄξιος ἰδιαιτέ-

¹ A. Orlandos, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (Ἀγ. Κηρύκου).

² Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τόμ. Β', σ. 560, εἰκ. 526.

³ H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatonapyliani) in Paros, London 1920, σ. 39, εἰκ. 33 καὶ πίν. 12.

Εἰκ. 14. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

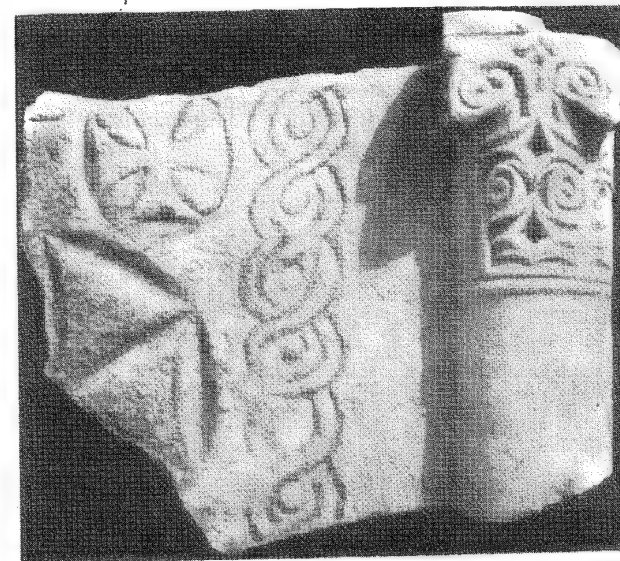
ρας προσοχής είναι ὁ σταυρός, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως¹ καὶ εἶναι λιθοκόσμητος² δι' ἐναλλασσομένων τετραγώνων ὀρθογωνίων καὶ κυκλικῶν σχεδίων, χαραγμένων ἐπὶ τῶν κεραίων αὐτοῦ καὶ ἀπομιμουμένων προφανῶς τὸ σχέδιον πολυτίμων λίθων προσηλωμένων ἐπὶ τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια εἶναι ἡ εἰς σχῆμα R ἀνοικτοῦ ἢ λατινικοῦ³ ἀπόληξις τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ σταυρὸς ἀποκτᾷ

¹ Ὡς ἀρχαιότερα ἀπεικόνισις σταυροῦ θεωρεῖται ἡ παρεχομένη ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατόρων Ἡρακλείου (610-640) (W. W r o t h, Catalogue of the Imperial Coins Brit. Mus. I, London 1908, πίν. XXIII, XXIX) καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Β' (641-668) (W r o t h, ἔ. ἀ. πίν. XXX, XXXI), ἀλλὰ τὸ ἡμέτερον παράδειγμα, ὡς καὶ ὁ σταυρὸς τῆς Καταπολιανῆς ὑποδηλοῦσι χρόνους χρήσεως βαθμιδωτῆς βάσεως ἀρκετὰ ἀρχαιότερους. Σταυρὸν ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως συναντῶμεν ἐπίσης ἐπὶ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς βασιλικῆς Ἱεραπέτρας Κρήτης (G. G e r o l a, Mon. Ven. τόμ. 2, 1908, σ. 90, εἰκ. 51), ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύφου ἐκ τοῦ παρεκκλησίου ὑπεράνω τοῦ ἐκκλησιαστηρίου Πριήνης (W i e g a n d - S c h r a d e r, Priene, 1904, σ. 487, εἰκ. 602), ἐπὶ θωρακίου προσερχομένου ἐκ τοῦ ν. Ἀγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγ. Γεωργίου, M. K a l l i g a s, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, πίν. VIII, εἰκ. 15 καὶ σ. 60), ἐπὶ κοίλου θωρακίου προσερχομένου ἐξ ἄμβωνος τοῦ βου αἰ. (G. M e n d e l, Catalogue des Musées Impériaux Ottomans, τόμ. 2ος, Constantinople 1914, σ. 52 ἀρ. 724). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίσης παρίσταται σταυρὸς βαθμιδωτὸς εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ βήματος τῆς Ἀγ. Εἰρήνης (W. S. G e o r g e, The Church of Saint Eirene Constantinople, London 1912, πίν. 17).

² Λιθοκόσμητοι σταυροὶ συνηθίζονται πολὺ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Καὶ ὅταν μὲν ἦσαν ἀνάγλυφοι ἐπὶ μαρμάρου τὰ σχέδια τῶν πολυτίμων λίθων ἀπεδίδοντο γραμμικὰ ὡς ἐπὶ πλείστον σαρκοφάγων τῆς Ραβέννας (G. B o v i n i, «Corpus» della scultura... II, Roma 1968, εἰκ. 15d 30c, 40a, 40c, 41d), καὶ ἐπὶ σαρκοφάγου Μουσείου Pio Cristiano τοῦ Βατικανοῦ (Fr. W. D e i c h m a n n, Repertorium I πίν. 48, ἀρ. 208) κατ' ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν σταυρῶν ἐξ ὀρειχάλκου ἄλλης ὕλης, τῶν ὁποίων διατηρήθησαν πλείονα παραδείγματα (Σταυρὸς τῆς Brescia, Museo Civico, 7ου αἰ. W. F r. V o l b a c h, Frühchristliche Kunst, München 1958, πίν. 60). Ὅταν δὲ αἱ ἀπεικονίσεις τῶν σταυρῶν ἦσαν ψηφιδωταὶ οἱ πολυτίμοι λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωματιστῶν ψηφιδῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρασίνων, πορφυρῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν (σταυρὸς ἀψίδος τῆς S. Pudenziana τῆς Ρώμης, C h r. I h m, Die Programme der christl. Apsismalerei, Wiesbaden 1960, πίν. III 1 - Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας C. C e c c h e l l i, Il Trionfo della Croce, Roma 1953, εἰκ. 81 - Ἀγ. Στεφάνου Rotondo Ρώμης, C e c c h e l l i, ἔ. ἀ. εἰκ. 57 - ψηφιδωτὸν νάρθηκος ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας, T h. S c h m i t, Die Koimesis-Kirche von Nikaja, Berlin u. Leipzig 1927, πίν. XXVIII) ἢ πάλιν διὰ τοιχογραφίας ὁπότε οἱ λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωμάτων (Santa Maria Antiqua, W. d e G r ü n e i s e n, Ste Marie Antique, Rome 1911, σ. 164 εἰκ. 127, Κοιμητήριον τοῦ Ponziano εἰς Ρώμην, C e c c h e l l i, ἔ. ἀ. εἰκ. 80, παρεκκλησίον Παναγίας Μ. Πάτμου, Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 173 εἰκ. 105).

³ Ὁ μετ' ἀνοικτοῦ R σταυρὸς ἀπαντῶμενος σπανιώτερον τοῦ μετὰ κλειστοῦ ἐτίθετο συχνάκις καὶ διὰ τὴν Συρίαν ὡς ἀποτροπαιὸν τῶν κακῶν δαιμόνων εἰς ὑ-

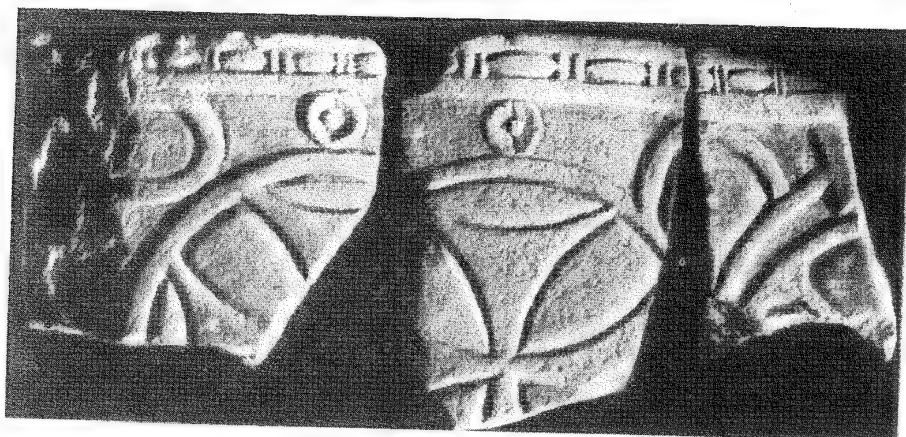
τὴν ἔννοιαν μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἀναλόγου σημάσις εἶναι καὶ τὰ ὑπὸ τὰς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ λαβευμένα ἐκατέρωθεν τοῦ κα-

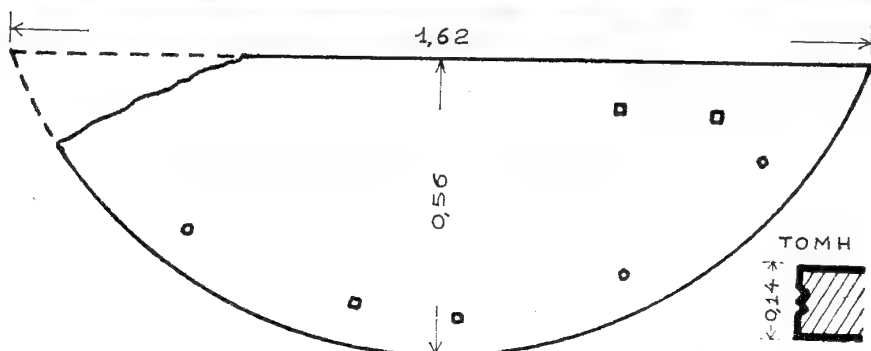
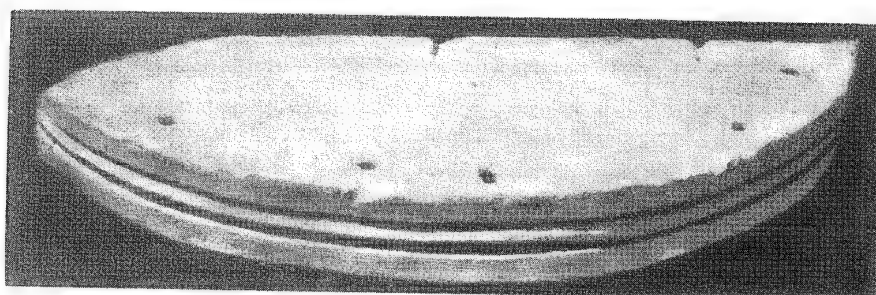
Εἰκ. 15. Τὸ ὑπ' ἀρ. 6 τῆς εἰκόνης 20 ἀνάγλυφον τεμάχιον πτερυγίου συμφυῆς μετὰ τοῦ στηρίζοντος τὸν ἐξώστην κιονίσκου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

πέρθουρα οἰκῶν (M. d e V o g u é, La Syrie centrale. Architecture civile et religieuse, Paris 1865, πίν. 31, 33, 42, 71, 82, 83, 99). Περὶ τῆς ἀποτροπῆς τῶν κακῶν δαιμόνων διὰ τοῦ σταυροῦ πρβλ. καὶ G o a r, Εὐχολόγιον, σ. 569. Πλείστα παραδείγματα σταυρῶν μετὰ ἀνοικτοῦ R συνεκέντρωσε διὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν ἡ δ. A l i s o n F r a n t z (AJA 33, 1929, σ. 10-26), διὰ τοὺς Δελφοὺς δὲ μόνον ὁ V. L a u r e n t (BCH II, 1899, σ. 215 εἰκ. 3α, β, σ. 236, εἰκ. 9α). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦ 1929 παραδειγμάτων κατήρτισεν ἡ δ. Frantz καὶ χάρτην, εἰς τὸν ὁποῖον ἐσημείωσε διὰ μέλανος χρώματος τὰς χώρας, ὅπου συναντῶνται τὸ κλειστὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν R. Ἀπὸ τὸν χάρτην ὁμως τοῦτον ἐλλείπουν περιοχαί, εἰς τὰς ὁποίας μεταγενέστερον εὐρέθησαν παραδείγματα τοῦ ἀνοικτοῦ R, εἶναι δὲ αὗται ἡ Πελοπόννησος (ἐπιθήματα βασιλικῆς Λεχαίου, Δ. Π ἄ λ λ α ς, ΠΑΕ 1956, πίν. 65β-ἐπιθήματα βασιλικῆς Σικυῶνος, Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ΠΑΕ 1933, σ. 86 εἰκ. 5—ἐπὶ ὑπερθύρου εἰς Ἐξαμίλια, N. B e e s, Corpus d. gr.-christl. Inschriften, I. Isthmos, 1941, σ. 12, ἀρ. 4—ἐπιθήματα Μουσείου ἀρχαίας Κορίνθου, R. S c r a n t o n, Med. Architecture, Corinth XVI, 1941, πίν. 29, εἰκ. 109, 10), ἡ Εὐβοία (ἐπιθήματα βασιλικῆς Λίμνης Μ. Χ α τ ζ η δ ἁ κ η ς, ΠΑΕ 1960, πίν. 264, 2), αἱ Κυκλάδες καὶ τὰ Δωδεκάνησα (Δήλος: ἐπὶ πλακὸς καὶ θωρακίου χριστιανικοῦ κτηρίου τῆς στοᾶς Φιλίππου, A. O r l a n d o s, BCH 1936, σ. 96, ὡς καὶ ἐπὶ πλακὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεοδοφορίου, αὐτόθι, σ. 91, εἰκ. 25—Ρόδος: ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου, Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς,

Εικ. 16. Τεμάχια πλαγίων αναγλύφων θωρακίων του κυκλικού εξώστου του ἄμβωνος της βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

Εικ. 17. Ἄνω: φωτογραφία τῆς βάσεως τοῦ κυκλικοῦ εξώστου τοῦ ἄμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Κάτω: κάτοψις δεικνύουσα τοὺς γόμφους προσαρμογῆς τῶν θωρακίων παραπλευρῶς ἢ τομῇ.

τακορύφου σκέλους του γράμματα Α και Ω τῆς Ἀποκαλύψεως¹, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ πτηνὰ περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ὁποίων ὁμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

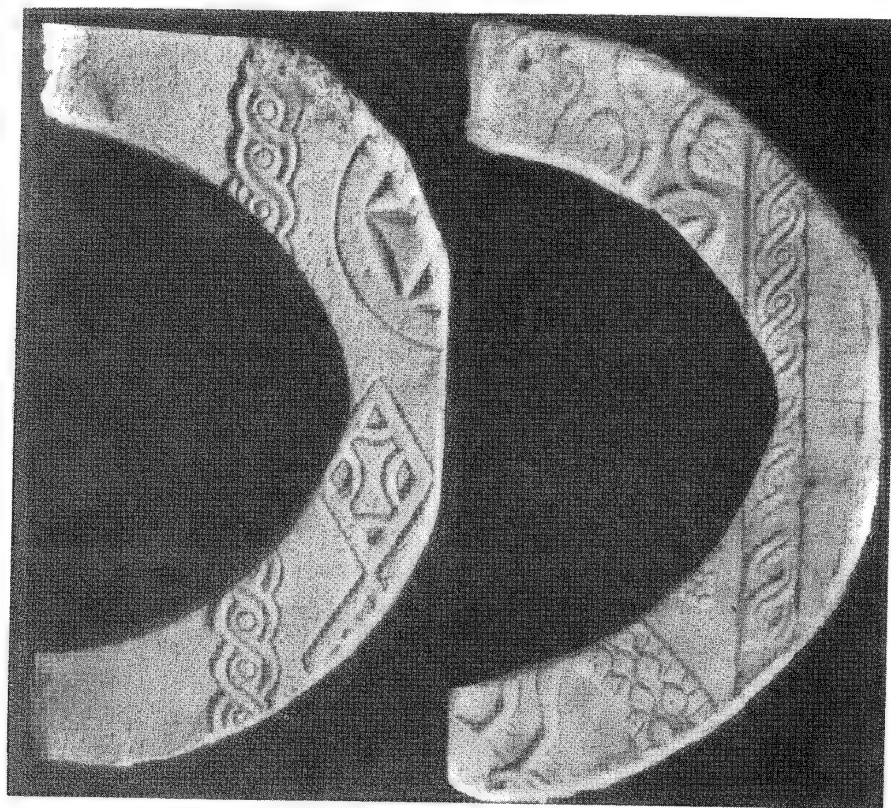
Εικ. 18. Τὸ μέσον ἀνάγλυφον θωράκιον τοῦ κυκλικοῦ εξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (ἀρ. 11 τῆς εἰκ. 20), ἀπαρτιζόμενον ἐκ δύο μαρμαρίνων τεμαχίων φερόντων ἀνάγλυφον ἐντὸς κύκλου τὸ χρίσμα μετὰ σταυροῦ καὶ συμπληρουμένων διὰ σχεδίου. Ἄνω καὶ κάτω διακρίνονται οἱ ἐπιμήκεις καὶ χθαρμαλοὶ ἀστράγαλοι καὶ ἐξωτοῦ κύκλου οἱ ὀμφαλωτοὶ τετράφυλλοι ρόδακες.

ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 26, εἰκ. 21) καὶ ἡ Μ. Ἀσία (ἐπὶ πεσσοῦ ἐκ Δορυλαίου, C. W. M. Cox-A. Cameron, MAMA V, 1937, ἀρ. 57 πίν. 24 - ἐπὶ στηλῶν ἐκ Λαοδικείας, αὐτόθι ἀρ. 64 πίν. 4, ἀρ. 90 πίν. 6 ἀρ. 89 πίν. 6 - ἐπὶ λύχνου Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Σμύρνης, O. Wulff, Altchristl. u. mittelalterliche Bildwerke I, Berlin 1909, ἀρ. 1230 πίν. LIX).

Ἰδιαίτερος ἀγαπητὸς ἦτο ὁ μετὰ ἀνοικτοῦ R μονογραμματικὸς σταυρὸς εἰς Πάρον, ὅπου συναντᾶται εἰς τρεῖς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς, ἥτοι τὴν Καταπολιανὴν (ἡμέτερον θωράκιον πτερυγίου (εἰκ. 2,3) - θωράκιον εξώστου (εἰκ. 4,5,6) - κιονίσκος διαχωριστικοῦ παραθύρου, H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 40, εἰκ. 37), τὴν βασιλικὴν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (γλυπτὰ τοῦ ἄμβωνος εἰκ. 14β), τὴν βασιλικὴν τοῦ κτήματος Βουτάκου (τῆς ὁποίας δύο δείγματα σταυρῶν ἐπὶ θωρακίων παρέχει ἡ ἀδημοσίευστος εἰκὼν 23* πρβλ. ABME τ. Θ' σ. 113 σημ. 3). Τέλος δὲ ἀνοικτὸν R παρουσιάζει καὶ ἐπιθήμα παλαιοχριστιανικὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν τῆς Καταπολιανῆς καὶ προερχόμενον ἐκ τοῦ μονυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν (Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. I, 1964, σ. 9 εἰκ. 6).

¹ «Ἐγὼ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἀρχὴ καὶ τέλος, λέγει ὁ Κύριος, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος», Ἀποκάλυψις Ἰωάννου α', 8.

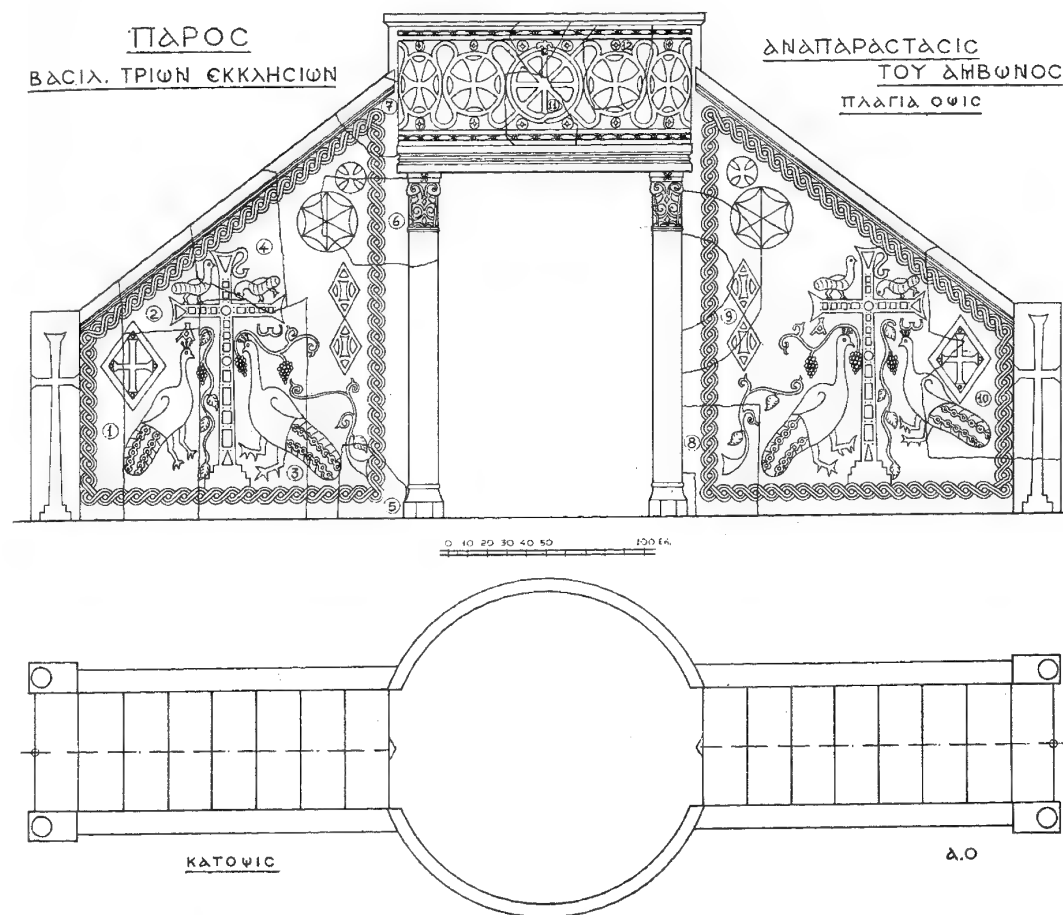
Ἐξετάζοντες λεπτομερέστερον τὰ ἐκ τῶν πτερυγίων τεμάχια παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ μέσου (β) τεμαχίου τῆς εἰκόνης 12 (ἀρ. 3 τῆς εἰκ. 20) τὸ κατὰ κρόταφον δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενον παγώνιον λόγῳ τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του, οἷτινες δὲν ἀκκουμβῶσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ κάμπτονται κατὰ τεθλασμένην γραμμὴν, φαίνεται ὡς νὰ αἰωρῇται ἱπτάμενον εἰς τὸ διάστημα, ἵνα φθάσῃ τὸν κρεμάμενον βότρυν, τὸν ὁποῖον καὶ ραμφίζει, ἐνῶ

Εἰκ. 19. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν μετασκευασθέντα ἀργότερον εἰς τόξα ἀριστερὰ: τὸ ὑπ' ἀρ. 9 τῆς εἰκόνης 20.

ἄλλος βότρυν, εἰς ὃν καταλήγει ἐκ τῶν ἄνω καταβαίνων βλαστός, ἔρχεται νὰ ἀκκουμβήσῃ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ παγώνιου. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ὁστίγγων κενὸν ὑπάρχει ἀνάγλυφον τὸ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὄρθιος, στενὸς κυματιστὸς βλαστός, τὰ κύματα τοῦ ὁποῖου πληροῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρυῶν.

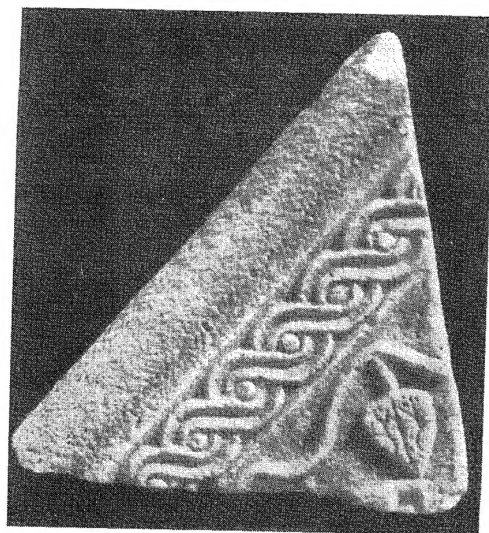
Εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ πτερυγίου θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ἀντιστοίχως πρὸς τὸ Ω τὸ Α τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 τριγωνικοῦ τεμαχίου τῆς εἰκ. 20 (βλ. καὶ εἰκ. 14α), ὅπερ περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς τὸ ἐλλείπον τέρμα τῆς ἀριστερᾶς δ-

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως (β' προβολή) τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, ἐμφαίνουσα τὰς θέσεις τῶν ὑπ' ἀριθμοὺς 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10 καὶ 11 τῶν εἰκόνων 12,13,14,15,16,17,18,19.

ριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διασῶζον κάτωθεν αὐτῆς καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ γράμματος Α. Ὡς δὲ καὶ εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἁμβωνος τῆς Καταπολιανῆς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐπὶ τῶν ὀριζοντίων κεραίων τοῦ σταυροῦ ἴσταντο μικρὰ πτηνά (εἰκ. 14α, β), τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν ὁποίων ἤδη ἐξηγήσα-

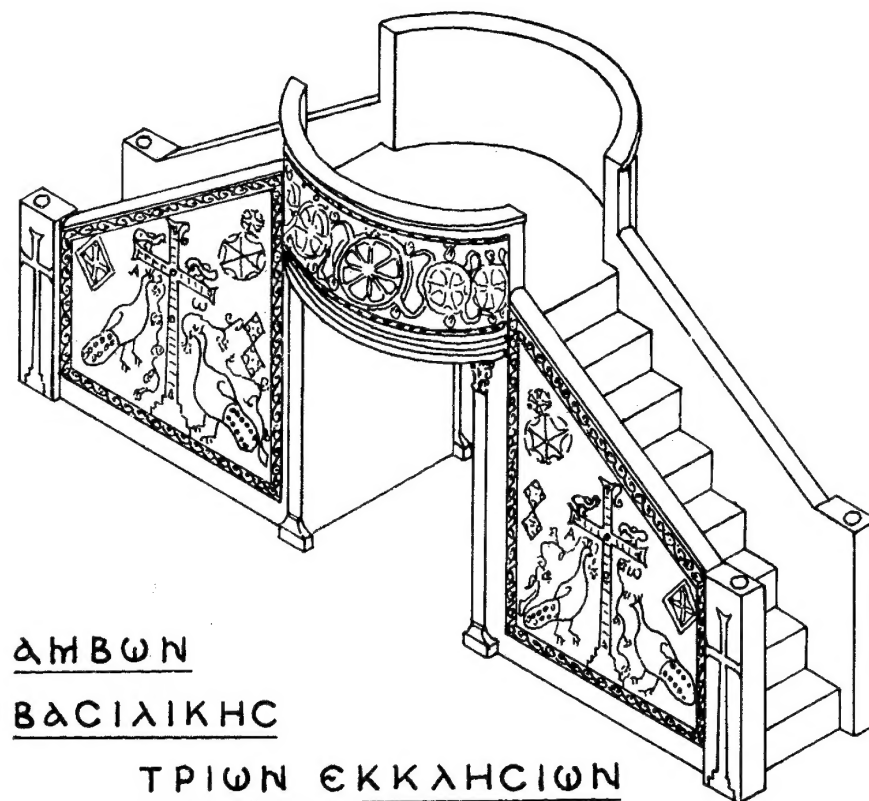
μεν (σ. 179), ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ κορυφή τοῦ σταυροῦ φέρει πλαγίως τὸ ἀνοικτὸν γράμμα R (ἀρ. 4 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 14β). Ἐκ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω α καὶ β τεμαχίων ἐμφαίνεται, ὅτι ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ ὑπῆρχεν ἀκόμη καὶ ῥόμβος μὲ ἐγγεγραμμένον ἐν αὐτῷ σταυρόν (ἀρ. 1 τῆς εἰκ. 20), τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξίς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ συμμετρικοῦ πρὸς αὐτὸ τεμαχίου (ἀρ. 10 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 12γ). Ἄλλα πάλιν γεωμετρικὰ σχέδια, διὰ τῶν ὁποίων ἐγέμισε τὸ πεδῖον τοῦ πτερυγίου, ἦτοι ἐπ'ἀλλήλοι ῥόμβοι καὶ κύκλοι μετ' ἐγγεγραμμένων ἐν αὐτοῖς ἀναγλύφων σταυρῶν, συνάγεται ὅτι ὑπῆρχον ἐξ ἄλλων ἀναγλύφων τεμαχίων, ἅτινα ἀργότερον μετεποιεῖσθαι εἰς τόξα (ἀρ. 9 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 19α), ἐκ τῶν ὁποίων ἐν μὲν διατηρεῖται κατὰ χῶ-

Εἰκ. 21. Ὑπολειφθὲν τεμάχιον πτερυγίου τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

ραν (εἰκ. 19α), ἄλλο δὲ μετεκομίσθη εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 19β). Ὅλα τὰ πρὸς τὰ πλάγια τοῦ σταυροῦ ἄκρα γεωμετρικὰ σχέδια πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι εἶναι λίαν ἀνοργάνως καὶ ἀφελῶς τοποθετημένα καὶ συντεθειμένα, περικλείονται ὁμῶς διὰ τοῦ ὡραίου ἀλυσσοειδοῦς πλοχμοῦ, ὁστις πλαισιώνει τὸ τραπέζιον τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22) Ἐκαστον τῶν τεσσάρων πτερυγίων τοῦ ἁμβωνος, στεφόμενον κατὰ τὴν κεκλιμένην πλευρὰν ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ χεῖλους (εἰκ. 14α, β, γ, δ, ε, καὶ εἰκ. 21) κατέληγεν εἰς ἐξέχοντα (0.028 μ.) ὀρθογώνιον πεσσόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐκοσμεῖτο δι' ὑψηλοῦ χαρακτοῦ σταυροῦ βαίνοντος ἐπὶ διβάθμου βάσεως (εἰκ. 12, α, γ, καὶ εἰκ. 20). Ἐπὶ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἐ-

πιφανείας τοῦ πεσσοῦ ὑπῆρχεν ἡμισφαιρικὸν μῆλον (εἰκ. 22). Ἡ ἄλλη κατακόρυφος πλευρὰ τοῦ πτερυγίου ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ ἡμικιονίσκου συμφνοῦς πρὸς τὸ πτερύγιον (ἀρ. 6 τῆς εἰκ. 20 καὶ τῆς εἰκ. 16) στεφομένου ὑπὸ ὡραίου κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ δύο ἄνω ἐξέχουσας ἑλικας καὶ ἑτέρας δύο ἀναγλύφους ἑλικας ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του. Ὁ μνημονευθεὶς κιονίσκος ἀπετέλει τὸ ἐν τῶν ἄκρων μεγάλης ἐγκαρσίας πλακός, ἐφωδιασμένης καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον

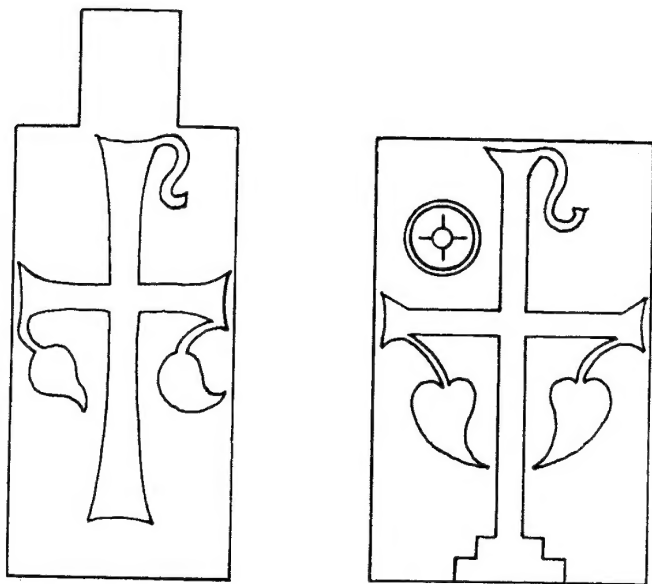
Εἰκ. 22. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

δι' ὁμοίου κιονίσκου. Ἄλλη δὲ πάλιν ὁμοία ἐγκαρσία πλάξ, καταλήγουσα εἰς κιονίσκους, συμμετρικῶς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα ὡς πρὸς τὴν πρώτην τοποθετημένη ἐστήριξε τὴν εἰς ὕψος 1.75μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εὐρισκομένην βάσιν τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἁμβωνος. Διὰ τοῦ οὕτω δημιουργουμένου μεταξὺ τῶν δύο πτερυγίων κenoῦ ἠδύνατο νὰ διέλθῃ ἄνθρωπος, παραδίδεται δὲ μάλιστα ὅτι ἐκεῖ ἐνίοτε ἵστατο μέρος τι τοῦλάχιστον τῶν ψαλτῶν, ὡς τοῦ-

το διαπιστούται ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ἁμβωνος τῆς Ἀγ. Σοφίας ὑπὸ Π. Σιλεντιαρίου¹.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν ἐξώστην. Τούτου εὐρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὸ ἥμισυ τῆς κυκλικῆς βάσεως, ἣτις εἶχε χορδὴν 1.62μ. καὶ βέλος 0.56μ., ἥτοι ἐν ὄλφ διάμετρον 1.12μ. (εἰκ. 17). Ἡ βάσις αὕτη, πάχους 0.24μ., φέρει κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς τριγωνικῆς γλυφῆς (ᾧρα τὴν τομὴν τῆς εἰς τὴν εἰκ. 17 πλαγίως) διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἄκρον τῆς καὶ τοὺς τόρμους προση-

α

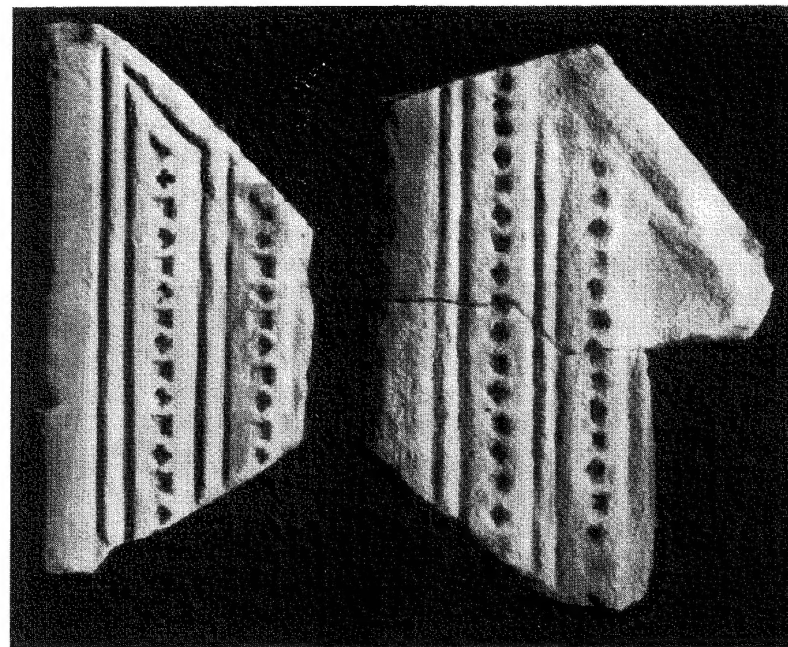
β

Εἰκ. 23. Πεσίσκος (α) καὶ θωράκιον (β) ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ κτήματος Βουτάκου, ἐντειχισμένα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς ἀνεγερθέντος μεταγενεστέρου θολοσκεποῦς ναυδρίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Χαρακτηριστικὴ ἡ μετὰ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ λατινικοῦ R διαμόρφωσις τοῦ σταυροῦ ὡς καὶ ἡ παρουσία ὁμφαλωτοῦ τετραφύλλου ρόδακος καὶ φύλλων κισσοῦ ἐξηρητημένων ἀπὸ τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

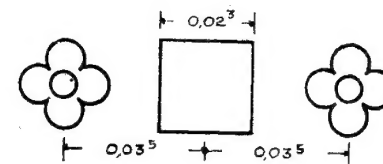
λώσεως τῶν ἐπ' αὐτῆς τεθειμένων καμπύλων θωρακίων τοῦ ἐξώστου. Ἐκ τῶν θωρακίων τούτων εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, συνολικοῦ ὕψους 0.635 μ. καὶ πάχους 0.085μ., πλαισιούμενα ἄνω μὲν καὶ κάτω δι' ἐπιπέδων ταινιῶν διασχιζομένων ὑπὸ ἐπιμήκων ἀλλὰ χθαμαλῶν ἀστραγάλων (εἰκ. 18) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ κύκλων, τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἐν τῷ μέσῳ ἔχουν τὸ σχῆμα τοῦ

¹ Ἐκφρασις Ἀγ. Σοφίας, στ. 105—112. Friedländer, P. Silentarius, σ. 300.

χρίσματος (δηλ. σταυροῦ μετὰ Χι) ἐν εἴδει ἀκτίνων (εἰκ. 18) οἱ δὲ πλάγιοι φέρουσιν ἐντὸς ἐγγεγραμμένους ἐλαφρῶς ἀναγλύπτους καμπυλοπλεύρους σταυρούς (εἰκ. 16). Τὰ μεταξὺ τῶν ἀστραγάλων καὶ τῶν κύκλων κενὰ πληροῦνται διὰ λιτῶν τετραφύλλων ὁμφαλωτῶν ροδάκων καὶ συναρμογῶν ἐκ καμπύλου βλαστοῦ (εἰκ. 16).

Εἰκ. 24. Τεμάχια ἀναγλύφων κεκλιμένων θωρακίων ἁμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Εἰκ. 25. Λεπτομέρεια τῶν ἐγγλύφων κοσμημάτων τῆς εἰκ. 24.

Ὡς θὰ παρατήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης ἡ σύνθεσις τοῦ ἁμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι περίπου ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Καταπολιανῆς. Κατ' ἀμφοτέρως ὁ σταυρὸς κυριαρχεῖ τῶν τραπεζιοσχημῶν πτερυγίων. Ἡ ἐργασία

ὅμως διαφέρει. Εἰς τὴν Καταπολιανὴν εἶναι, ἰδίᾳ ἢ τῶν θωρακίων τοῦ ἐξώστου, ἐπιμελεστέρα καὶ μὲ σκιοφωτισμὸν ἀπαλώτερον, ἢ δὲ σύνθεσις λιτοτέρα, ἐφόσον τοῦλάχιστον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα τεμάχια. Τὰ θέματα τῶν περυγίων εἰς τὰς Τρεῖς Ἐκκλησίας εἶναι εἰργασμένα πλέον ἀνάγλυφα καὶ σκληρότερα ἀπὸ τὰ τῆς Καταπολιανῆς καὶ κατανεμημένα μὲ ὀλιγωτέραν καὶ σχεδὸν παιδαριώδη κατὰ τὰ ἄκρα συνθετικὴν ὀργάνωσιν. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν ἐξώστην, τοῦ ὁποίου τὰ θέματα μιμοῦνται προφανῶς τὰ τοῦ ἐξώστου τῆς Καταπολιανῆς πλὴν τινων λεπτομερειῶν ὡς πρὸς τοὺς σταυρούς. Ταῦτα πάντα ἔχων ὑπ' ὄψει θεωρῶ τοὺς μὲν ἄμβωνας τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου παλαιότερους (μέσων ἢ τέλους 5ου αἰῶνος), τὸν δὲ τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ πεντήκοντα περίπου ἔτη νεώτερον, ἥτοι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. ὡς εἶχον ἤδη ἀπὸ τοῦ 1964 χρονολογήσει τὴν σχετικὴν βασιλικήν¹.

Δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ προσθέσωμεν ἐν τέλει καὶ δύο τεμάχια ἐκ παρίου λευκοῦ μαρμάρου ἀναγλύφων προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῶν τραπεζιοσχημίων περυγίων ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἢ ἄμβωνος, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τῆς αὐλῆς τῆς Καταπολιανῆς. Ἐπὶ τῆς προσθίας τῶν ἐπιφανείας φέρουσιν ἀμφότερα εὐθυγράμμους κατακορύφους γλυφάς, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστήματα κοσμοῦνται διὰ σειρῶν ἐκ μικρῶν (πλευρᾶς $0.023 \times 0.023 \mu$) ἐγγλύφων τετραφύλλων κοσμημάτων ἐναλλασσομένων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 25), αἱ κοιλότητες τῶν ὁποίων πιθανῶς θὰ ἐπληροῦντο δι' ἐγχρώμου κηρομαστίχης². Χαρακτηριστικὴ εἶναι α) ἡ ὀξεία γωνία, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν πρὸς τὸ ἄνω τῶν μέρους, β) ἡ ἄκρα ἀριστερὰ κυλινδρική ἀπόληξις τῶν, πλάτους 0.095μ καὶ γ) τὸ πλάτος τῶν 0.305μ , εἰς τὰ πλάγια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει χαρακτηριστικὴ, πλάτους 0.025μ , ἐγκοπὴ (πατούρα), τὴν ὁποίαν συνηγήσαμεν καὶ εἰς τὰς ὀρθίας λωρίδας περυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (βλ. ἀνωτέρω σ. 184). Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: μέγιστον σωζόμενον ὕψος 0.64μ , μέγ. σωζ. πλάτος 0.48μ , πᾶχος 0.095μ , τοῦ δεξιοῦ εἰς δύο τεμάχια τεθραυσμένου: μέγ. σωζ. ὕψος 0.67μ , μέγ. σωζ. πλάτος 0.48 , πᾶχος 0.095μ .

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963), Χρονικὰ σ. 301.

2. Μικρὰ ἔγγλυφα σταυρόσχημα κοσμήματα χιαστί διατεταγμένα ἐπανευρίσκονται καὶ εἰς θωράκιον τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰ. τῆς βασιλικῆς Διοκλείας (IV. Nikolajevic-Stojković ἐν Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéol. Chrétien., Città del Vaticano - Paris, 1957σ. 570, εἰκ. 4 καὶ τῆς ἰδίας, La Décoration architecturale, sculptée de l'époque bas-romaine en Macédoine, en Serbie et au Monténégro, Beograd 1957, εἰκ. 169.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

1. Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης, σ. 116, συνέχ. σημ. 3 τῆς σελ. 115: Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ εὐρίσκεται καὶ παρὰ τὸ Λεβίδι τῆς Ἀρκαδίας, (βλ. ἐφημερίδα «Ἐστία» τῆς 27ης-8-1970, ἀρ. φ. 26981, ἔνθα ἀναφέρεται δωρεὰ ὑπὲρ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ).

2. Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης, σ. 125, συνέχ. σημ. 2 τῆς σελ. 124: Ἡ καταληκτικὸς φράσις «Ἀμὴν γένοιτο» εὐρίσκεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῶν μαρμαρίνων ἐλκυστήρων τοῦ ναοῦ Ἀγίας Μαρίνης (γρ. Ταξιάρχου) παρὰ τὴν τοποθεσίαν Πύργον Μάνης (τοῦ 1075) (R. Traquair, BSA XV, 1908 - 1909, σ. 191): Ἀμὴν γένιτο κ(ύρι)ε.

3. Νέαι ἔρευναι εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος, σ. 150: Εἰς τὰ ἐξ Ἑλλάδος παραδείγματα κυκλοτεροῦς (κυλινδρικῆς) κολυμβήθρας προσθετέα καὶ τὸ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Βασιλικῆς τῆς Νεμέας (τέλους 5ου αἰ.) (Ch. Williams, ΑΔ 20, 1964, Χρονικὰ 1, σ. 155, σχ. 1).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΙΑ'

	Σελ.
Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μονὴ Παναγίας τῆς Κορακονησίας	3
Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας	57
Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης	87
Συμπληρωματικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος (βαπτιστή- ριον καὶ αἶθριον)	148
Παλαιοχριστιανικοὶ ἄμβωνες τῆς Πάρου	177
Προσθῆκαι	207